

בלבד. במקופת ביניים זו שבין 1221—1229 נעשה הנסיון ההססן לישבה, ולתקופה זו יש ליחס את חידוש הקהילה ואת נוכחותו של ר' יצחק בר' ברוך צרפתי בתוכה. עם העברת העיר לידי הצלבנים, נעזבו היהודים ביחד עם המוסלמים את העיר. לא ברור האם חידשו הצלבנים את איסור ישיבתם של המוסלמים בעיר, אולם ברור שהאיסור לגבי היהודים נתחדש על-ידם. ב-1236 הצליחו היהודים לקבל רשות להתיישב משפחה יהודית בתוכה י³. ואולם רק אחרי חורבן הח'וארזמים והחזרת השלטון למוסלמים נעשה נסיון רציני של חידוש הקהילה היהודית בבירה.

לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח

שלמה זלמן הבלין

על היישוב היהודי בירושלים עברו זמנים קשים בראשית המאה הי"ז, בתקופת שלטונו של העריץ חידע אבן פארוך. גזירותיו הקשות בשנת שפ"ה (1625), הותירו רישום עמוק בקהילה, שאך זה עתה החלה מתאוששת ונבנית מחדש למרות נגישות השלטונות¹. היישוב נתדלדל אז מאד וחלק מן החכמים ברח מן העיר. זמן מה לאחר מכן נוספו צרות חדשות. בשנת ת"ח (1668) לערך פרצה מגפת קשה בירושלים ושוב נאלצו רבים לברוח מן העיר². על גודלו של היישוב היהודי באמצע המאה הי"ז אין בידינו עובדות מבוררות, אולם נשתמר מספר ידיעות על סוף המאה הי"ז. לפי הרב ר' מ' מלכי היו בירושלים בזמנו 300 בעלי בתים שהם קרוב ל-1200 נפש³. בפנקס מס הגולגולת

* פרק מעבודות מחקר על "ר' אברהם הלוי" מחבר שרית גינת ורדים וחכמי זמננו בהדרכת פרופ' ש' אברמסון, האוניברסיטה העברית בירושלים.

1 על היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז ועל תקופת אבן פארוך ראה ספר חרבות ירושלים, ונציה, שצ"ו (נדפס מחדש על-ידי א' ריבלין, ירושלים תרפ"ז, ובשלישית ע"י א' יערי, בתוך: זכרונות ארץ ישראל, ח"א, ירושלים תש"ז, עמ' 54—73). וראה גם א' פרומקין-א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים (להלן — פרומקין-ריבלין, תוח"י), ח"ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 9—22; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (להלן — יערי, שא"י), ירושלים תשי"א, עמ' 262—270; י' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה, ירושלים תשט"ו, עמ' 220—225. מי איש-שלוש, היישוב היהודי, בירושלים במאה השבע-עשרה, ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, יט (תשט"ו), עמ' 35—47. ולאחרונה, M. L. Wilensky, Rabbi Elijah Afeda Baghi and the Karaite Community of Jerusalem, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, vol. 40 (1972), pp. 109-146.

2 ר' שמואל גארמיוזאן, שרית משפטי צדק, ירושלים תש"ה, סי' מג, עמ' סא, וראה מ' בניהו, מברא לספר-הניל, עמ' 19.

3 בפירוש על התורה, כ"י בית הספרים הלאומי בירושלים, מס' Heb. 4° 31. מכ"י זה נתפרסמו חטיבות שונות על-ידי א' ריבלין: יליקוטים מפרש על התורה כתב-יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי, מחברת א: מאמרים הנוגעים לתולדות ארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ג; מחברת ב: מאמר הרפואה בקור חולים, ירושלים תרפ"ד [תדפיס מהתור, כרך ד (תלפ"ד)]; מחברת ג: ענייני שררה ובחירות ממלכים, ירושלים תרפ"ה [תדפיס מהתור, כרך ה (תרפ"ה), חוב' ג, י, יא, יב]; הנזל, בתוך ספרו של ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחר

31 ראה ב' קידר, לתולדות היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ג, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ'

משנת 1690—1691 נזכרו 182 גברים יהודיים משלמי מס, כלומר פחות מאלף נפש.⁴ עדות מאוחרת במקצת אומרת, שבירושלים היו באותה שעה פ"ז חכמים.⁵ יוצא אפוא, שבירושלים נתקיימה קהילה יהודית צנועה, אשר אישיה עסוקים היו במגוון רחב של מקצועות וככל הנראה לא היה מצב הקהילה כה גרוע כפי שהוא משתמע מן המקורות השונים של בקשות סיוע ותאורי רדיפות.⁶ מסתבר שמסביב לחכמים הידועים שהיו בירושלים באמצע המאה הי"ז, קיימים

חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 134—137; תקנת ציבור וסדרי משפט, המשפט העברי, ב (תרפ"ז), עמ' 95—108 (י"ד מנהגם הרע של ק"ק ליגוריאה במינוי ממונים על הציבור). ראה להלן, הע' 75; שני קטעים—א. בעניין הדרשנים; ב. בעניין תלמוד תורה—קתור: ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך ג, תל-אביב תרצ"ז, עמ' נז—נו. לעניינו ראה בכח"י, דף 258, ע"ב = ריבלין, מחברת א, עמ' 12.

4 א' הד, יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז, ירושלים, ד' (תשי"ג), עמ' קעג—קפד; איש שלום (לעיל הע' 1), עמ' 35—38. ראה עכשיו ר' ברנאי, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנים ת"ק—תקל"ג וקשריו עם התפרצות (דיסטרציה), ירושלים תשל"ז, פרק ג, עמ' 35. לנ"ל יש להוסיף את ג' שלום, שבתי צבי, ח"א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 152, הע' 1 (להלן—שלום, שב"צ) בשם בוכנרדור, המספר בשנת 1666, על-פי שמועה מסוף המאה הי"ז שבירושלים נמצא רק כמאה בתים יהודיים "כי הם מאמינים שלפני באת הגואל תרד אש גדולה מן השמים ותשרוף את העיר וסביבתה לטהרה מטומאת גילולי אומות העולם וזהו הסיבה למיעוט עליית היהודים לירושלים" (שלום רואה בו מקור לא מודמן). ו' איש שלום (לעיל, הע' 1), עמ' 35 ועמ' 45 המביא שמועה זו בשם ויליאם ביורלף, בשנת 1600, מתוך ספר Purchas (Samuel), his Pilgrimage, or Relations of the World and Religions, etc., Vol. VI, Second Book, London 1613, p. 138.

5 הרב חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך ד' משה גאלנטי, אות קיב: "ובימיו [נפטר תמ"ט] היו פ"ז חכמים גדולים שלמים בתוככי ירושלים".

ידיעה המובאת בתעודה הנקראת "גביית עדות בירושלים" שבתורת הקנאות לר' יעקב עמדין, אמשטרדם תקי"ב, כה, ע"ב: "ולעת כזאת לא' דיו כל כך חכמים בירושלים כי אם שלשה דהיינו שני המאורות הגדולים... מהר"ר אברהם אויגא [אמיגו] והמקובל... מהר"ר יעקב צמח... השלישי הרב ר' שמואל אבן צחן [צ"ל: צאחון], והוא סבר של ר' חיים משה קאריגאל. ראה הקדמה, לספד ימין משה, אמשטרדם תע"ח", נראית בוודאי כגומחה בעלמא כדברי ג' שלום, שב"צ, ח"א, עמ' 152. שלום הצביע שם על הרבה חכמים ידועים בירושלים לזמן ההוא. בן מספר ר' אברהם קנקי (תורת הקנאות, שם, יז, ע"א), שחכמי ישראל שבירושלים היו "רבים ועצומים" באותה עת.

אם נשווה את הסיכום של מספר החכמים (כולל דרגת תלמידי החכמים) בירושלים, היוצא מן הרשימה של שנת תקי"ח (להלן, הע' 11), שהוא למעלה מ-180, אין לפקפק במספר 87 שמוטר הרב חיד"א. אף-על-פי-כן קשה לעמוד על בירורה של עדות זו. האם מכוננת היא למנין של חכמים בשיבה מסוימת או שמה זהו סיכום של כל חכמי ירושלים? מכל מקום, בדרך כלל עומד מספרם של חכמי ישיבה על עשרה ארקוב לזו, וראה להלן.

6 ראה אצל הד' (לעיל, הע' 4), עמ' קעח—קפא; א' בשן, תעודה משנת שפ"ד. על הוויכוח בדבר הלוואה לנוצרים בירושלים, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 81. וראה, אצל הד', הנ"ל, את מספר האישים הרשומים ברשימת משלמי המס, במפורש כחכמים וכיושבים בישיבה (43 מתוך 162), שם, עמ' קעט—קפא.

היו תוגים של תלמידי חכמים ותלמידים ובוודאי גם ישיבות. אין אנו יודעים, לפי שעה, פרטים מספיקים עליהם,⁷ כשם שאין אנו יודעים הרבה על מצב הקהילה ולימוד התורה בירושלים, בתקופה שמן הכיבוש העות'מאני בשנת רע"ז (1516) ועד אמצע המאה הי"ז.⁸

מן הידיעות העומדות לרשותנו מאמצע המאה הי"ז ואילך, עולה תמונה של טיפוס מסוים של ישיבה "ספרדית". תיאור כללי לסוג זה של הישיבות בירושלים מצוי כבר במאמרו של לונץ:⁹ "הישיבות של הספרדים אינן כהישיבות הנהוגות בערי אירופה הנוערות להגדיל את ידיעות התורה בין בחורים ועולי ימים כי אם להיפר, הישיבות נועדות רק לחכמים נודעים בשם אשר יבואו ללמוד בה אם כל היום כולו או חלק ממנה (!). ובעד זה יקבלו סכום קצוב שנה שנה ממיסד הישיבה (רק לרגלם וישבו מספר בחורים השוקקים על לימוד התורה) והישיבות האלה הן רק-מסדים להחזקת החכמים. מיסדי הישיבות האלו יקדישו על הרוך בחייהם סכום קצוב אשר פירותיו יהיו להספקת החכמים הלומדים בהישיבה ויש אשר ישלחו קצבת הספקת החכמים שנה שנה להחכם העומד בראש הישיבה. ולכן יש ישיבה שהכנסתה מרובה וישיבה שהכנסתה מועטת וכמובן שהעשיר שהקדיש סך גדול להחזקת ישיבתו יבחר לו את החכמים היותר נודעים והיותר מצויינים חכום הלימוד בהישיבות הלך והולך עד היום בידיעה מאב לבן.¹⁰ הכנסת הישיבה היותר חשובה הביאה אז ללומדיה סכום

7 ראה למשל תאוריו של ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, ברלין תר"ה, דף מת, ב—מט, ב על ביקוריו בירושלים בשנת ת"ה ובשנת תי"ב ולימודיו שם בישיבת חכמים גדולים שהיו אז בעיר. דוגמה בולטת למיעוט ידיעות אפשר לראות בדברי לונץ, אשר במאמרו "הספרדים בארץ הצבי", מודל כללי על התקופה שמשנת שפ"ה ועד תקט"ו, ולדבריו משום המחסור במקורות—ר' ירושלים (של לונץ), כרך ג (תהמ"ט), עמ' 1—52 (שם הגיע עד שנת שפ"ח), כרך ז (תרס"א), עמ' 189—239 (שכן המשיך משנת תקנ"ט ואילך), וראה שם, עמ' 189, הע' 1.

8 על התקופה שמן המאה הי"ז ואילך ראה פרומקין-ריבלין, תח"ח, ת"א; ר' פראוור, לבקורת אגרות ירושלמיות מן הקאות הי"ז והי"ח, שנה א, ירושלים (תשי"ח), עמ' קלט—קנט; ד' קויפמן, טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי (בשנת שפ"ה), ירושלים (לונץ), כרך ז (תרס"א), עמ' 81—82.

9 וראה עכשיו כמה ידיעות נוספות על קיום ישיבות בירושלים במאה הי"ז אצל א' דוד, לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים, תיקוף, רמת-גן תשל"ח, עמ' 25—33. לענין מה שנכתב שם על ר' יחיאל אשכנזי זק"ש קאשטלאך, ראה עכשיו מה שכתבתי בשנתון המשפט העברי, ב (תשל"ח), עמ' 228; הע' 87 ועמ' 240 ואילך.⁴

10 שם, כרך ז (תרס"א), עמ' 192, הע' 2. ישי-להטיל ספק אם אמנם זהו המצב הרגיל. אם כי מצאנו בישיבות ירושלים כמה וכמה דורות של חכמים שישבו באותה ישיבה דור אחר-דור, אולם ברור שלא, רק זכות הירושה היא שגרמה לכך.

לא זו בלבד, אלא שהישיבה בצורתה זו משמשת גם במאה הי"ז בכמה מן התפקידים של הישיבה הקדומה. אחד התפקידים הללו היה, למשל, שחכמי הישיבה שימשו גם כחברי בית-הדין, שמרשבו בישיבה, ולפי סדר מסוים של מחזוריות בין הישיבות השונות וראשיהן.

כנגד תיאור זה של לונץ העמיד א' ריבלין את תכניתו של רבי רפאל מרדכי מלכי¹⁵, פרנס הקהילה בירושלים בסוף המאה הי"ז.¹⁶ לבירור דמותו ותולדותיהן של ישיבות אלה והאישים שבראשן יוקדשו הדברים להלן.

א. ישיבת "בית יעקב ויגה" ור' יעקב חאגיז

דמותם המופלאה ופרשת חייהם של ר' יעקב ובנו ר' משה חאגיז לא זכו עדיין לתיאור מלא ומקיף¹⁷. ר' יעקב היה אולי הראשון, ומכל מקום מן הבודדים, שיצא בתוקף נגד שבתי צבי מיד בראשית דרכו¹⁸. ר' משה מעורב היה רוב ימיו בפולמוסים רבים וברדיפות נגד שרידי השבתאות והנהגים אחרים ובאלו שנחשדו בעיניו כמאמינים בהם. בפרשיות אלו נכרכו אף חיכוכים שונים שהיו בין ר' משה וקהילתו. ליוורנו ואמשטרדם¹⁹.

ומעיינים בצרכי ציבור. נוסף לתפקידים הלימודיים מילאה הישיבה תפקיד של בית-דין גבוה. צורה זו של המוסדות הללו, עברה במסורת עוד מבתי המדרש שהיו קיימים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. בהתחשב עם השינויים שחלו בתפוצת ישראל לאחר תקופת הגאונים, כאשר חל פיזור וקמו "מרכזים" קטנים-אזוריים, תחת ה"מרכזים" הגדולים "הקדומים", עדיין ניתן למצוא בצורת הישיבה ה"ספרדית", יסודות רבים הדומים לישיבות העתיקות מרבנות-התפקידים.

15 התכנית הנזכרת מצוייה במחברת א (ר' לעיל, הע' 3), עמ' 41—46. לעניינה הנגדת תכנית ר"מ מלכי לתאור לונץ, ר' שם, עמ' 44, הע' 2.

16 ריבלין ביקש להוכיח מכך שהישיבות בירושלים היו אף הן במתכונת דומה לנוהג בישיבות אירופה. אולם תפיסה זו היא פשטנית מדי ועדיין צריך להקבל "תכנית" זו למה שידוע לנו על הישיבות בתקופה זו, וכפי שיתברר להלן.

17 עסקו בזה — עד כמה שעסקו — בעיקר אגב פרשת השבתאות וספחיה, שכן שני האישים נטלו חלק בפולמוסים שונים הכרוכים בה. וראה להלן.

18 ראה שלום, שביצ' ח"א, עמ' 162—164, 198—204; מ' בנימין, מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים, ספר חיובל לכב' בארץ (החלק העברי), ירושלים תשל"ז, עמ' מג חללה.

19 הפולמוס החריף ביותר היה אודות נהמיה הייא חיון, הודות לכך נשתמרר והגיעו אלינו תעודות שונות שיש בהן כדי לשפוך אור גם על סוגייתנו — תולדות הישיבות בירושלים, על פולמוס חיון ראה אצל גרץ-שפיר, דברי ימי ישראל, חלק ה, ורשא תרנ"ט, עמ' 361—381, וציון ו, שם, עמ' 588—614. וראה איגרות חדשות, סיכום פרשת הפולמוס וביבליוגרפיה מפורטת של כל הכתבים בפולמוס, במאמרו של מ' פרידמן, אגרות בפרשת פולמוס נהמיה חיון, ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפד—תרט"ו, הנ"ל, תעודות חדשות על פרשת הפולמוס בענין חיון, ארץ ישראל, י (תשל"א), עמ' 237—239.

של 120 גרוש. לשנה יי והיותר עניה שבהן הביאה 50 גרוש לשנה²⁰. ומספר הישיבות הלך הלך ורב, כי כל שד"ר השתדל בהיותו בחור'ל למצוא עשיר אשר יכונן על שמו [של העשיר] ישיבה בירושלים למען ימנה. גם הוא בין לומדיהן אך רבים מהישיבות נתבטלו במשך הזמן, כי העשירים שלא הניחו קרן קיים להחזקת הישיבה, רק שלחו הספקת החכמים שנה שנה כאשר הלכו הם לעולמם לא תפצו או לא יכלו בניהם להחזיק בהישיבה שנסדו אבותיהם. ויש אשר מסדי הישיבות הניחו קרן קיים באחד מבתי השולחנות, וברבות הימים מנו ידי הבנת והקרן הלך לטמיון. אולם לעומת זה צמחו תמיד ישיבות חדשות. בשנת תקי"ח היו כבר בירושלים שמנה²¹ ישיבות כאלה...

לונץ אמנם הבחין נכונה בין המבנים השונים של הישיבות השונות, אך לא נתן דעתו על המשמעות של ההבדלים הללו, ולא עמד על המבנה המיוחד של הישיבה ותפקידיה. על-כן עולה מתיאורו צליל שלילי ("הישיבות הללו הן רק מסדים להחזקת חכמים"), שאין לו הצדקה. יש לראות בצורת הישיבה ה"ספרדית" הזו, כעין המשך או זכר, לצורת הישיבה העתיקה מרבנות התפקידים²².

11 סכום זה הסיק לונץ בטעות מתוך רשימת הישיבות משנת תקי"ח שבספר המעלות לשלמה לר' שלמה חזן, נא אמוז תרנ"ד, ערך "תקיפי ארעא". לגבי ישיבת "בית יעקב" פירורה, נאמר שם שהיו בה 10 חכמים ותקציבה עמד על 1200 גרוש לשנה. אולם הוא לא עמד על כך ששכל הראש הוא תמיד יותר מאשר שכר שאר חכמי הישיבה, בהפליש ניכר. על מעמדה ה"ראש" ראה מ' בנימין, דרד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' עב; י' ברנאי (ראה לעיל, הע' 4), עמ' 113—114; הנ"ל, הנהגת הקהילה בירושלים במחצית המאה הי"ח, שלם, א (תשל"ד), עמ' 303 והע' 167. וראה להלן גם על דרגות שכר שונות בין חכמי הישיבה, הנקבע בין השאר לפי סדר מינויים, ומכאן ההתייחסות. בציון סדר מינוי החכמים בישיבה, שנרשם במדויק במכתב פקיד קושטא בייסוד הישיבה "חסד לאברהם ובנין שלמה". (ראה להלן, הע' 249). לונץ במאמרו הנזכר, שם, כרך ה, עמ' 192—193 הביא ראשי פרקים מן הרשימה הנ"ל, ללא שמות חכמי הישיבות, שנפרטו שם ובלא ציון מקור הרשימה. רשימה זו מצא י"ש חזן "כתוב בכ"י מ"מ [=משאת משה?] ת"מ שבידו בדף הראשון מהחלק...". ר' משה ישראל מחבר שו"ת משאת משה, עסק בנסיונות. לייסוד ישיבת חסד לאברהם ובניו שלמה (ראה להלן, ליד הע' 230, והע' 236). ברשימה זו נפרטו 9 ישיבות וחבריהן, בסך הכל יש שם שמות 86 חכמים, 8 חכמים הלומדים בפני עצמם ו-3 ישיבות של בעלי בתים. רשימה זו התעקה בכל הספרים העוסקים בתולדות ירושלים בתקופה זו.

12 גם זה שאוב מן הרשימה הנ"ל, וכאמור זו טעות, הסכום המינימאלי הוא אפוא נמוך יותר. צ"ל: תשע, ר' הע' 11 לעיל.

14 ראה תיאור סוגי הישיבות השונות, אצל ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תש"ו, עמ' מג—מה. אסף העמיד שם את ההבחנה בין ישיבות בבל וארץ-ישראל העתיקות לבין הישיבות שנסדו באירופה בשמונה מאות השנים האחרונות ועד לזמננו. לעומת הישיבות האחרונות הממלאות בעיקרן תפקיד אחד — בית תלמוד לצעירים, להרבעת תורה ולהקנות להם את ידיעת התורה ובעיקר לימוד התלמוד, המפרשים והפוסקים, היו שהישיבות העתיקות מילאו, מלבד זה, גם תפקידים של בית חורב לתלמידים שבדור. חוץ מן התלמידים הצעירים היו "מתועבים" בהם גדולי החכמים שבדור שהיו נושאים ונותנים בהלכה, מבררים את תוכן התשובות לשאלות שהופנו לישיבה מרחבי התפרצה היהודית, מתקינים תקנות בכל ענפי הציבור

של ר' משה גאלנטי (הרב המג"ן) — חותנו²²: "שמיים שבא לעיר הקודש ירושלים ת"ו נתר[בתה] באוכלוסי' ונתיישרה העיר וקפצו עליה גדולי ישראל כמו הגאון המפורסם מוה"ר ש' אלגזי ז"ל²³ והגאונים מוה"ר א' חנניא²⁴ ומוה"ר א'

22 משנת חכמים, וואנזבעק תצ"ג, סי' תרכד, שלום, שב"צ, ת"א, עמ' 152 מטיל ספק בעדות זו ואומר: "ולדברי בנו מ'ימים שבא... גדולי ישראל, אפשר שהקשר בין עלייתו של ר'י תאגיו לעלייתם של גדולי תורה אחרים נקשר בזמנו בנו כרי להגדיל את כבוד אביו...". אולם העדות שם אינה מידבר בנ"י. העדות נמסרת שם מפי זקנו של ר' משה המספר לנכד שלא הספיק להכיר את אביו, וזכרונות על אביו: "ובבבל הצלחתו היה מספר לי שמיים שבא לעיר הקודש...". אופי הקטע אינו נותן סיבה לפקפק בכל דברי הסיפור, שם, ולא בהערכת מהר"ם גאלנטי על ריבוי החכמים בירושלים בזמנו. מהר"ם גאלנטי מספר שם, עוד, שהשתדל להשיא את בתו מרים לר'י תאגיו לאחר שעמד על טיבו על פי ספריו "עץ חיים" (ליוורנו ת"י ג'—ת"י) ו"תולדות חכמי" (וירגה ת"ז), שנתפרסמו, עד שגאוני הדור שבקושטא קבעו לימוד בהם בכל יום, "חכמי הי"ת לתת את בתי לאיש שהכל בו ושמחתי בו ובתורתו ובכל שאר מעלת והשלימות שהיו בו, מלכד שלשלת ויחסו כי רב הוא עד שהיה מסרב להתחתן בי...". (משנת חכמים, שם). יש לשער שנישואי ר'י עם בת המג"ן היו בערך בתכ"ט—תל"ב, שכן בקובץ דרשות חתני מהר"ם ו' חביב, כ"י בית הספרים הלאומי בירושלים מס' 1500 6° (כה"י נעתק בידי נכדו ר' יעקב כולי, כ"י אחר באוסף צ'ינצבורג במוסקבה-מס' 21) ובו דרשות מתכ"ט (דרוש א' לפ' נח "כשזכיתי שנתנו לי שבת א' בכלל החכמים השלימים הדרושים בכל שבת...") — תל"ב (קצט, ע"ב "דרוש ב' לפ' אמנו... לחג הסוכות שנת התל"ב"), מופיע (רטז, ע"ב) הספר: "דרוש ב' לפ' נשא להספד הצדקת אשת מורי הרב חמי תנצב"ה", וכן שם (רכ, ע"ב): "דרוש לפ' בהעלותך להספד אשת הרב חמי כמנהיג נר"י, על אשתו הראשונה של תר"י בתו של ה"ר דוד קאריגאל (חותנתו של מהר"ם ו' חביב) ראה, להלן, הע' 28. אמנם באגרת ר"ש אבוהב משנת ת"ט (ראה-בניה, במאמרו הנזכר להלן, הע' 28) נזכרה גם כן פטירת אשתו של תר"י. צריך לומר איפוא, שבינתיים נשא אשה אחרת?

23 ר' מ' בניהו, שלשה מחכמי ירושלים, ספר זכרון לגשמת... ראייה קוק, ירושלים תש"ה, עמ' שח—שיג (=סיני, יז [תש"ה], עמ' שד—שיג). וראה עכשיו י' שפיגל במאמרו על ה"רש אלגאזי, "עלי ספר", חוברת ג (ברפוט).

24 תלמיד ר' יוסף מטראני — המהר"ט. שליח צפת בשנים ת"י—ת"א, ראה יערי, שא"י, עמ' 410—411; מ' בניהו, ר' אברהם ו' חנניא, קרית ספר, כא (תש"ד), עמ' 313—315. ר'י תאגיו מספר (בהערותיו בספר תורת הקנאות, דף יח, ע"א), שאביו ר'י כתב לתלמידו נתן העוזי שהיה "תלמיד מובהק... וטמך ידיו עליו שהיה בקי בש"ס", שיגיד לו מהיכן באה לו ידיעה זו, והוא השיב לו שזה "בא לו על-ידי ס' מקצלה מעשית שגנב מהרב הגדול מהר"ר אברהם חנניה ז"ל שברח מחמגפה זהלך לעזה ושם נלקח הרב רצח שוילכחו אל עיר קברות אבותיו היא עמק חברון ובניחצתו ללכת גנב ממנו הספר, ופעל מה שפעל". סיפור זה מובא אצל פרומקין (תח"י, ב, עמ' 30) ואצל יערי (שא"י, עמ' 416) בשיבושים מרובים. שלום, שב"צ, ת"א, עמ' 171, הע' 2, רואה בסיפור זה אגדה משום שסדר הזמנים בלתי אפשרי, אולם דומה שאם נוריד מכאן את כל השיבושים שנתלו בסיפור ע"י פרומקין ויערי, ניתן להולמו כפשוטו, ואף שלום בהמשך הדברים כתב שאולי היה ר"א ו' חנניא בעזה בהודמנות אחרת כאשר ר' נתן כבר יושב שם ואין הכרח שהבריחה הנזכרת אצל רמ"ח היא הבריחה משנת תכ"ג. בסיפור לא נאמר שר"א ו' חנניא דר בחברון, אלא שהיא עלי קברות אבותיו, וקצת זכר לדבר, שכן חתנו ר' משה הלוי נזיר, יצא בלתיחות חברון (יערי, שא"י, עמ' 468—470), ונכדו ר' יוסף הלוי נזיר (מחבר שו"ת מטה יוסף, קושטא תע"ז—תפ"ו), היה מר"גי חברון.

ביאתו של ר' יעקב ב"ר שמואל חאגיו (ש"פ—תל"ד)²⁰ לירושלים בשנת ת"י²¹, עשתה רושם רב. רישומם של הדברים נשאר גם לאחר זמן בתיאורו

20 שו"ת הלכות קטנות, ונציה תס"ד, דף נא, ע"ב, אחר תשובה שיד: "וכדיום כ"ו שבט שנת התל"ב הגיעני ה' בהמלנו לחמשים ושנים...". שנת פטירתו נמסרה אצל הרב חיד"א, שם הגדולים בערכו. אולם עוד יש בזה מקום ספק אם נצרף יחד את הידיעות השונות. בנו ר' משה כותב בהקדמתו לשו"ת אביו הנ"ל: "והרי אני כבן שלשים שנה...". ועוד שם: "זה עשר שנים גורשתי מחסתפה בנחלת ה'", וזינו מאז נאלץ לעזוב את ארץ-ישראל. עוד יודעים אנו שר' משה היה בן שלוש שנים כאשר מת עליו אביו (ראה משנת חכמים, סי' תרכ"ד). מאחר שר' משה ירד מירושלים למצרים בשנת תנ"ד כפי שיוצא במפורש מן התעודות שב"שבר פרשעים" (ראה, להלן, הע' 63), נמצא ש"עשר השנים" הנזכרות מסתיימות בשנת תס"ד, שנה בה הודפס הספר הנידון (לומר לך שההקדמה נכתבה באותה שנה של הדפסה, וראה להלן). וכשנחסר משנת תס"ד את "שלשים שנה", הרי שנולד ר' משה בשנת תל"ד בקירוב ונמצא שאביו נפטר בשנת תל"ז.

אמנם קושי יש שם, לפי שההקדמה הנ"ל חתומה בשנת ת"ס. תאריך זה באמת מוקשה הוא מכל צד. ההסכמות לספר הן מן אלול תס"ב עד לאדר ראשון תס"ד. כמו כן באחת הדוגמאות של נוסחאות גטין (שם, דף סג, ע"ד), סי' סא, ניתן התאריך י"ד כסלו תס"ב. דוסף לזה מה שנתברר לעיל שהציון של עשר שנים לצאתו מן הארץ נותן אף הוא את התאריך הנ"ל—תס"ד.

בשעת מסירת המאמר לדפוס הופיע מאמרו של מ' בניהו, ספרים שהיברם רבי משה חאגיו וספרים שהוציאם לאור, עלי ספר, ב (תשל"ו), ושם, בעמ' 121, הע' 1 קרא את תאריך ההקדמה: תס"ב, לפי שצירף למגין "ית"ן" אות ב"ת, שונה שבתוכה "יכתובין", לחיות תס"ב. מלבד שאין בזה די ליישב את הקשים כנ"ל, קשה להבחין בשינוי של ממש באות ב"ת זו הוץ ממה שצידה המאמר דק במקצת יותר מאשר ב"ת רגילה. צריך לומר, איפוא, או שחל שיברש בגימטריה של התאריך בחתימת ההקדמה, או שעיקרה נכתב בשנת ת"ס ונוספו בה דברים לאחר מכן. היות-מה למה שכתב הרחיד"א יש למצוא במדרש אליהו ל"ר אליהו הכהן האיתמרי מאימרי, אימרי תל"ט, דף ט, ע"ד: "דרוש שדרשתי בפטירת הרב הגדול והסיד העניו כמוה"ר יעקב חגיו-בעל עץ חיים תנצב"ה". אמנם אין שם תאריך אלא שדרוש זה נמצא לאחר ההספד על ר"ח בנבנישתי שנפטר ב"ט אלול תל"ג, ואילו לאחריו נמצא הספד על ר' יהודה שאראף שנפטר בסיון תל"ה. אלא ידענו שיש סדר להספדים שם, והיה בזה כדי ללמד על פטירתו לפני תל"ה. סדר ההספדים כנ"ל צוין בידי ד' תמר, לבירור שנת פטירתם של גדולי ארץ ישראל, סיני, ע (תשל"ב), עמ' רמא (ותודתי, לי שפיגל שהעירני למאמר זה). על איזוהי פטירתו בספר "דברי יוסף" לר' יוסף סמברי, ומשמעותו לענין קביעת זמן פטירתו, ראה להלן, הע' 53.

21 השערות שונות נאמרו בדבר מקום הולדתו, ומסתבר כדעת מ' בניהו, לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה ה'יז (פעולתם של ר' יעקב חאגיו ומשה בנו לטובתם), HUCA, כרך 21, 1948 (תחלק העברי), עמ' ב, הע' 4 (להלן=בניהו, פעולתם), שנולד בפאס מקום מושב אביו ר' שמואל. מוצא המשפחה מספרד מוצע ומלוכה ומן הפרתמים גלות ירושלים אשר בספרד אשר גורשו משם הם יצאו ראשונה לעיר גדולה של חכמים וסופרים פ"ס יע"א ומורעא דאחרן קרישא קאטינא הוא אבי זקנתי הרבנית פאלומבה הגברת תנצב"ה היה הרב הגדול כמוה"ר יאודה הכהן זל"ה, מזקני קשטיליא וחכמי... — הקדמת ר"י לשו"ת הלכות קטנות. ועיין גם בכרם חמר ל"ר אברהם אנקאוה, בתלק התקנות, שנזכרו אותם. ממשפחת חאגיו החותמים על הסכמות הקהילות והמגורשים. ר' אברהם (סי' כב משנת ש"ה; סי' כה משנת ש"א), ר' שמואל (סי' כב משנת ש"ה; סי' כה משנת ש"א; סי' כה משנת ש"ה; סי' כה משנת ש"ה), ר' יעקב (סי' לב, לה, מג, מד, מה, נח, פא, פת, ופט משנת ש"ג עד שנת ש"ח).

אמיגו²⁵ ומוהר"ש גרמיואן²⁶. 'מעשהו הגדול היה בכינון הישיבה "בית יעקב ויגה", שהיוותה מיפנה לא רק בחי ההוה והצמיחה של מוסדות תרבותיים-רוחניים, אלא גם שיפור ניכר בתחום הקיום הכלכלי והחברתי בקהילה. יש לזכור כי הישיבות מהוות מקור חשוב ביותר לחי הכלכלה בירושלים ובאמצעותן מוזרמים כספים המגיעים את גלגלי הפעילות הכלכלית.

ר' יעקב חאגיז 'היה גדול בתורה'²⁷, מגדולי הדור, ומחונן בכשרונות מגוונים.

25 הרב חיד"א, שה'ג מערכת ספרים, ערך פרי חדש, כתב על ר"א אמיגו: 'הגאון חנוני היה חשוב מאד בעיני בבני קושטא בזמן הרב פני משה ובית דינו וראיתי כתביהם שהיו שולחים להרב הנזכר בכבוד גדול'. ראה פרומקין, תח"י, ב, עמ' 54-55. וראה בניהו (לעיל, הע' 23). כשביקשו רבני קושטא לחקור בענין נביאותו של נתן פנו באיגרת לבית-הדין בירושלים על שמו של הר"א אמיגו (ציצת גובל צבי, מהד' י' תשכ"ב, ירושלים 1954, עמ' 123; שלום שב"צ, ח"א, עמ' 201-202, ולחל, ליד הע' 42).

26 ראה בניהו, לעיל, הע' 2.

27 דווקא בספרו הידוע ביותר, שו"ת הלכות קטנות, אין ביטוי נכון לגדולתו בתורה, ויש שם כמה וכמה הלכות שתמהו עליהן. ראה ח"א, סי' כט, ששאל מאן דהוא בבית מדרשו אם יש שאלה לחכם בקירושין, וחוציאותו מבית המדרש [רונגת מה שעשו לו ירמיה, וראה ע' שטקנולץ, סיני, נח (תשכ"ד), עמ' שלט-שמא; מ' זילברג, שם, נו (תשכ"ה), עמ' יג-יט; ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 622-625] ואחר-כך שלח ההוא לבקש רשות לבוא לתת טעם לדבריו, עמדו חכמי ההסגר למנין ויצא על-פי ארבע חמישיות שישב בחוץ וידבר, בא וישב ונתן טעם לדבריו ואמר 'תורה מבחור' [ראה חוריות יג ע"ב] ואעילתו, ואין שם בתשובה דחיית טעמי החכם ההוא (ועיין גם שם, ח"ב, סי' מד, ששאלה זו תורת שם אך ללא כל הפרטים שכאן); ועיין עוד ח"א, סי' ריח, אם מותר למלוח הקרבן באקוסאר (סוכר) ובתשובה הוא דן את חסוקאר כמלח גמור שמעמיד הרברים זמן רב; וכגון שם, ח"ב, סי' לו, שדן אם יש איסור רציחה בהריגת שוטה או חרש; ועוד. רמז לזה משתמע גם מהסכמת ר' דוד אופנהיים להדפסת חיבור זה: 'ושלח לידי [רמ"ח] עלים לתרופה ולדוגמה וראיתי רק אפס קצה... ראיתי שהגאון המחבר מקצר במקום שהיה לו לתאריך ולהעריך מערכה מול מערכת בראיות עצומות לפעמים לא יורה שום מורה-עד עת האסף אסיפות אורעים...'. גם על ח"א, סי' א יצא עוררין. שם נטח להתיר את היקיימ"אק של גויים-על-פי ניתוח הרכב הזמורים לפי הטבעיים, ובמקום שנהגו להתיר אין בו כח לאסור אך הבא לשאל אפסר שלא היה מתיר לו לפי שאין להקל באיסורין. רמ"ח ראה בק"ק פראג 'לא' מהחכמים בעיניהם (והוא כהיום אהובי) שכתב סביב הספר עצמו ח"ל במחילה לא דרך קדמנו והקדמנים ובה מלבו ע"פ שכלו לבד כדרכי הפילוסופים...'. ומגיב על כך רמ"ח: 'כי המשיג הוה לפי שקצרה ידיעתו בעומק המושג מלאו לבו לדבר באופן זה ולכן באתי להודיעו כי כך מקובלני מהגאון מרי הרב אבי אמא המפורסם כמהר"ר משה גאלנש ז"ל ורבים בתורה אשר שנו מימיו כי דעת אדוני אבי ז"ל והיה שלם בדורו כדעת הרמב"ם, בזמנו בקי בחרי תורה לפי שזיה כרסו מלא בשור ויין של תורה כאשר פעולותיו בספריו ורוב קניו-אלו תלמידיו יעידון יגידון עליו כי לא היה איסור לאיש כמדתו ללמד וללמד דברים אלו וכיוצא בהן עפ"י התקירה במהות המציאות וטבעיהן כדרך הפילוסופים הא-להיים...'. (לקט הקמת, אמטטרס תס"ג, יו"ד, הלכה טריפות, דף יו, ע"א). יש להסמין כאן גם את דברי רמ"ח (בסוף ספר הלכות קטנות, ונציה תס"ד, סי' שיח), ששאלו לריי חאגיז 'למה סתמת דברך באיזה מקום' והשיב: 'יותר שהיה קהלת חכם עוד לימד דעת את העם' (וראה שם פירושן של הרמ"ח), ובהמשך: 'ומרוב ענותנותו-סתם כאן דבריו

מסתבר שהיה גם איש המעשה ומצוי בהווית העולם. מקטעי דברים המובאים על ידי בנו עולה, שהיה בעל רעיונות חינוכיים מיוחדים ונקט שיטות מיוחדות הן בדרכי לימודו והן בדרך הוראתו לתלמידים וחינוכם. בהיותו בליורנו²⁸

... ובחיותו שוקד על לימודו יומם ולילה הוה נהירין ליה שובלין דתלמודא כשבילי דנהרדעא ושמעתי עליו דקרא ושנה תלמוד בבלי שלש עשרה פעמים ולכן כל דבריו כאן בשאלותיו ותשובותיו בדקדוק ולשון צח ומתק בתכלית הקיצור כדרך הגדולים... אופיו של התייבד הזה נערך בדרך הנהגותיו ובסדר הלימוד שהיה נהוג בישיבת ריי חאגיז בימי שישי ושבת, וראה בדברי ריי חאגיז עצמו, 'להלן, הע' 51: "שלא באו בשלימות" כדרך כותב תשובות לשאלות, שביום ששי היו נשאלות הדינים קצר לעיין כל הצורך ואין לא יועילו להלכה והיו לעורר לב הצעירים אשר כמוני ולב התלמידים לחדודי בעלמא...".

28 בזויותו באיטליה שהה בכמה וכמה ערים. בשנת ת"ה הדפיס בירונת את ספר 'עין-יעקב' עם הספות בשם 'עין ישראל'. הדפסה זו היא תחילת הדפוס העברי שם, ראה מ' בניהו, ידיעות על הדפסת ספרים והפצתם באיטליה, סיני לד (תשי"ד), עמ' קעא-קעה. בשנת תי"ב הדפיס בונציה את ביאורו לאזהרות רשב"ג, פתיל תכלית-וראה מ' בניהו, אגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות, ירושלים ב/ה [תשט"ו]; עמ' קמה, הע' 32. בשנים תי"ג-תי"ז הדפיס בליורנו את פירושו לכל המשנה-עץ חיים (חלק ראשון נדפס קודם לכן בירונת ת"ה), ובשנת תס"ז הדפיס שם את תרגומו הספרדי לספר 'מגרת המאור'-Almenara de la luz, ראה M. Kayserling, Biblioteca Española-Portuguesa-Judaica, Strasbourg, 1890, p. 51.

בזמן חיותו באיטליה ישב על כסא הרבנות והתורה בפייסא, כפי שמספר ר' רפאל מילדולה רב הקהילה (שו"ת מים רבים, אמטטרס. תצ"ז, א"ח, סי' לט, דף לט, ע"ג. ראה א' שישא אצל מ' בניהו, אגרות ר' אבוהב כנ"ל, עמ' קמה והע' 37). מאיגרת של ר' אבוהב לרב איטלקי משנת תי"ז מתברר שרי"ת עודנו בונציה (ראה מ' בניהו, שם, עמ' קמה; קמה; קסז, הע' 56). מאיגרת של ר' אבוהב אל ריי חאגיז מניסן-סיוון תי"ט נלמד שר' יעקב עלה לירושלים בשנת תי"ח (שם, אגרת י, עמ' קמה, ועמ' קסז). באיגרת זו נזכרת פטירת אשתו הראשונה של ר' יעקב, בתו של ר' דוד קאריגאל (ראה קרבן מנחת, אומיר [תל"ד? תל"ז?], סי' קה דף יב, ע"ב >מחר שפרט זה, לא צוין בשום מקום, מלבד ש רחאניס, קורות היהודים בתורכיה ובארצות הקדם, ח"ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 308 בדרך אגב [ציון המקור שם אינו במקומו] ולא דנו בתכם זה). נזכרת בת מאשתו זו, אותה השיא בירושלים לצורבא מרבנן, הוא ה' משה ו' חגיב - כפי שירצא מספר משנת תכמים, סי' תרכ"ד. עוד נזכר בן בשם שמואל, מאשתו זו, שנפטר עוד בזהותם באיטליה - ראה סוף פירושו למשנה לסדר זרעים, ליוורנו תי"ד.

ר' דוד קאריגאל-חותנו הראשון הוא כנראה החכם בשם זה שחתם באנקתא על פסק של ר' מהללאל הלליה מדי עוברו שם בשליחות ירושלים (שו"ת הלל גמור לר' מהללאל הלליה, כ"י בימ"ד לרבנים בניו-יורק, עמ' 756; על-פי מ' בניהו, קרית ספר, כח [תשי"ב-תשי"ג], עמ' 26 [שם: 'ר' דוד קאריגאל לא נודע ממקור אחר']). ידיעות ר' אברהם קאריגאל, שד"ר ירושלים בשנת תרל"ה (יערי, זשא"י, עמ' 293). - בנו ר' חיים משה קאריגאל, שיצ בבחי"ב הגדולה של ק"ק ספרדים בירושלים ונקרא בעל הזק"ק, שליח-לעצמו, אשר הדפיס באמטטרס תע"ח את הספר 'ימין משה' לר' משה וינטורה עם הספות והיי קאשטרו ומהר"ם גאלנש. - ר' יצחק קאריגאל, שליח ירושלים באמטטרס לפני שנת-תל"ב (ראה י"ש עמנואל, Precious Stones of the Jews of Curaçao, ניו-יורק 1957, עמ' 481). מ' בניהו, חיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' רפ"ב צייר אגל יוחסין למשפחת קאריגאל, ושם קבע את ר' יצחק הנ"ל כאביו של ר' אברהם, ואת ר' דוד כאחיו (?). בצוואה שעשה ר' משה פראנקו

קשר קשרים עם הגבירים לבית ויגה, שבאמצעותו, ואפשר שאף בהשפעתו, החליטו להקים בירושלים ישיבה גדולה. הם הקדישו למטרה זו סכומים גדולים שהופקדו בבנקים של ליורנו ואמסטרדם.²⁹

ישיבת "בית יעקב" נוסדה על ידי ר' יעקב תיכף לעלייתו לארץ ישראל — תי"ח³⁰, על יסודה שומעים אנו גם מדברי בנו ר' משה: "ואם תאמר הרי גם אצלנו יש גבירים שמעמידים ישיבות ומדרשים? לזה אשיבך בקצרה... דע אחי כי ריבוי גבירים אלו... לא רבים הם! ואחר היה אברהם בארץ ופרסמו הכתוב... וזה יצא ראשונה... כמהר"ר אברהם ישראל ויגה ואחיו הגביר יעקב ויגה זלה"ה שהם היו הראשונים שבאמצעות המוכן לעבודת ה' ה"ה הגאון המיוחס שהרביץ תורה בישראל א"א זלה"ה נטעו אשל בבאר שבע זו ע"ק ירושלים, ת"ו וקבעו הסגר שהיה בית ועד לחכמים במצטרך בכל ספוק הת"ח והתלמידים שהיו בו כדי שלא תהיה דעתם מטורפת אחר פרנסתם. ובוזה עשו והצליחו זה בממונו זה בתלמודו בידו ונתקיים על ידם בימים ההם כי מציון תצא תורה וגר כאשר מפורסם לרבים כי מציון הלז באמת יצאו תלמידים הרבה שהיו גדולי ישראל בעלי הוראה ושרי חמשים ושרי מאות ושרי אלפים ושרי אלפים אלופינו מסובלים אשר קצת מהם ומתלמידיהם שיצקו מים ע"י הגאון מרי הרב מר זקני זלה"ה אשר קם אחריו בהסגר הנז' חיים עד הנה ועוד שנים רבות יחיו ונרם לא תכבה (!)..."³¹

דראגו באמסטרדם בשנת ת"ז, השמורה כיום בארכיון העיריה שם, ביקש שהפקידים יבכרו חכמים מבני משפחתו ומכולם מבני משפחת קאריגאל. הניל יסד ישיבה בירושלים של עשרה חכמים קודם שנת תל"ג, ולאחר מותו בשנת תמ"א מסרו יורשיו לפורנסים ששת אלפים פלוריינים כדי שיהיו את ההקדש (י"ש עמנואל, סייעו של קהילות הספרדים באמסטרדם ובקוראטאו לארץ הקדושה ולצפת, ספונות, ו (תשכ"ב) עמ' תג.

29 ראה להלן.

30 איגרת ר"ש אבוהב, ראה בגיהו (לעיל, הע' 28), עמ' קמו, קסח.

31 שפת אמת, וילנא תרל"ה, דף נד, ע"א.

ר' יעקב ויגה הנזכר כאן נפטר קודם לאחיו ר' אברהם ישראל. בצוואתו מיום 5 בדצמבר 1677 ציווה ר' אברהם ישראל פאסאריניו (=ויגה, ראה להלן, הע' 78), שעמדו לזכותו גם נכסיו אחריו שמת לפניו, סכומים גדולים כדי להקציב מדי שנה נדוניות שלוש נערות "מבנות אומתנו הפורטוגזיות או הספרדיות מליורנו או מוויניציאה או מאמסטרדם או מהמבורג, כדי לשחרר עבדים יהודים מאיזו אומה שהיא; כדי להתחיל בירושלים את הישיבה שהוא ייסד ושהופקדה בידו הרב יעקב תאגיו (ראה שבת א" טואף, לתולדות העדה ובית הכנסת בליורנו, ארץ ישראל, ג, [תשי"ד], עמ' 251. למרבה הצער לא ציין טואף למקור וידיעה זו ולא הצלחתי לפי שעה למצוא. מדיעה זו אולי יהיה סיוע לנאמר לעיל, הע' 20 על קביעת שנת פטירתו של ר"י תאגיו לתל"ז). משפחה עשירה וחשובה בשם זה ("ויגה") היתה קיימת גם בלירונה (ראה ר' זנה, אבני בנין לתולדות היהודים בלירונה, ציון, ג [תרצ"ד], עמ' 158). — ראה תוספת להערוד בסוף המאמר.

ביסודה נתכוננה הישיבה בצורתה ה"קלאסית", דהיינו ישבו בה מספר קבוע של חכמים גדולים ונודעים המקבלים קיצבה קבועה מן הישיבה לפרנסתם. בסיס כלכלי איתן זה איפשר לה להציע מקורות קיום לחכמים מפורסמים בגולה, שהיו נכונים עקב זאת לעלות ולהתיישב בירושלים. אולם ר' יעקב תאגיו לא הסתפק בכך, וביקש להשתית את הישיבה על יסודות נוספים. לאור התבוננותו בשיטות לימוד שונות שהיו קיימות באיזורי תרבות שונים ביקש ליצור דוגמה הממזגת את היסודות שנראו לו כטובים ביותר מבין השיטות השונות שהכיר. מסתבר שעלה בידו להגשים תכנית מיוחדת זו. ר' יעקב מכיר את הנוהג המקובל בפולין, אשכנז, רוב טורקיה ואיטליה, שאחר שלמד הילד בגיל שש או שבע תורה נביאים וכתובים יכנס ללימוד קבע. בגמרא וימלא. כריסו מבקאות ופלפול עד לגיל עשרים. על מנהג זה הוא אומר³²: "והנהגתי מנהג זה בע"ק ירושלים תוב"ב כי כך היו נוהגין בגליל העליון צפת עה"ק תוב"ב בזמן המפורסם: מוהר"י קארו ז"ל³³ אשר מלא את-אותו גליל פה לפה חכמה ודעת ויראה ה'": אך דרך זו מוצעת רק למי שהגנו ה' בהכנה להיות בעל תורה, אבל עבור "כללות הלומדים בת"ת [תלמוד תורה]" היותר טוב שיעצתי לאבות הבנים ולמלמדים...". חד הוא, שער-גיל י"ג ילמדו תנ"ך עם פרש"י, מדרשות והגדות ופסקי דינים הנצרכות. מלבד זאת גם מעט משנה עם פירוש רבינו עובדיה. ומעט גמרא עם פירש"י. לימוד זה יוכל להיות בסיס מספיק אם בכל זאת ימשיך הנער בלימוד. אם לא ימשיך בלימודיו יצא למלאכה או לסחרה יהיו לו הידיעות הנחוצות ביהודי. מה שאין כן אם כולם ילמדו רק גמרא, נמצא שזה אשר יצא למי המעשה יהיה קרח מכאן ומכאן ולא ישרא בידו מאומה³⁴.

ואמנם, השקיע מאמצים רבים בכיוון תלמידיו לפי כוחותיהם, וטיפל בהם באופן מיוחד, כל אחד לפי כשרונותיו ולפי נטיותיו. וכך היה מנהגו עם תלמידיו³⁵: "וא"א ז"ל היה משתדל בכל עוז של תורה עם התלמידים שהיו לו בבית המדרש ומפריז להם מעות כדי שישנו את כל הש"ס בעל פה ויש מהם שעלתה בידם. ויש מהם שזכנ במקצת. ויש מהם בשני סדרים. גם היה מתאמץ ומתעצם עם קצת

32 אמנם תוסע ר' זכריה בן סעדיה בן יעקב אלצאהרי (ספר המוסר, מהד' ר' רצהבי, ירושלים תשכ"ה, להחברת הששה"ע עמ' 116—117) מתאר את ישיבת מרן הר"י קארו בצפת ממראה עיניו, אך לצערנו אינו מוסר את אופן הלימוד ומבנה הישיבה (אמנם ראה לדוגמה, שו"ת בית יוסף, ירושלים תש"כ, בשיטת קידושין [במפתח: סי' צט] דף רטו, ע"א: שאלת ממני לכתוב לך מה פלפלו בישיבה במלשנת... ומה שנאמר על זה בגמ'... החלוקות הנפלות... עשרים ושבעה חלוקות... [דף רטו, ע"ב] באופן שכשנולד הפירושים הקודמים שהם כ"א עמ' כ"א מאלו חכ"ז יעלה מספר הפירושים תקס"ז [=1587]...").

33 דבריו הובאו אצל בנן, משנת חכמים, ואנויבעק תצ"ג, סי' א.

34 כפי שמספר לנו בנו ר' משה על פי מה שקיבל מזקנו מוהר"ם גאלנטי, שם, סי' שע.

מהם לעשות באופן זה בהלכות הש"ס כמו שהובאו בתלמוד גרור; ובקצת מהם בפסקי השו"ע. ובקצת מהן בהלכות הרמב"ם ז"ל. ומד' הרב המפורסם מר זקני ז"ל היה אומר שבכל סדר לימודו של א"א ז"ל עשה והצליח, ועלו ובאו בידו כמה וכמה מהם שכמעט כל התלמוד³⁵ היה שגור בפיהם כקורא את שמע. וכמה וכמה בפסקי דיינים הנזכרים היו בקיאים בהן ובאותיותיהן דבר אשר לא יסוער ולא יאמן כי יסופר; אם לא שהוא היה רואה בעיניו, הסדר, וההנהגה וההבחנה שהיה לו בתלמידים. כדי להכיר ולהבחין בנ' בלי הזכירה של כל אחד ואחד, עד תוכן היתה מגעת, ולדעת היונה נוסה. ודחה בהם מי שראוי למשנה ולא לגמרא, לגמרא ולא לפסקי דנינים. ולכל אחד היה ממנה אותו על. אותו פרט, שככה דמיונו והשערת שכלו היה נוטה באותו תלמיד, שאותו פרט יקבל אותו וימנעו בידו. וכאשר היה מרמה כך היתה עולה לו ובכל אשר היה עושה ה' מצליח בידו...³⁶ ר' יעקב האגוז נתן דעתו לא רק על גדולי התלמידים והחכמים כי אם גם על התלמידים בגיל הנך, ודאג, לאמצעים כדי למשוך אותם אל הלימוד ולעורר בהם את השאיפה ללמוד. אף זאת. אנו שנמעים מבנו: "כמו ששמעתי שכך נוהגין בעיר ואם בישאל רבתי בדעות שרתי במדינות הק"ק חב"ד ת"ת שבשאלותיניק-הי"ת ואריך ימיהם. שמהם למד א"א ז"ל להשיאו עצה טובה לתגביר המנוח כהק"ר אברהם ישראל ותיגה ו"ל שידבנו לבר לגמור המעשה מצות ת"ת [צ"ל: ת"ת] כהלכתא במה שקבע פרס גם לבני עניים כדי לשיממיו בלמוד התורה. ואשרו. ואשר חלקם בחיים כי שמענו לעצת חכם. ועשה ביתך שאת נהכה לשם ה'; והפריש חלק הגון כדו. לחלק בין התלמידים מידי שבת בשבתו. ומידי

35 ראה לעיל: הע' 24 על אהרן מן התלמידים, נתן העזתי, שר' משה חאגיז מעיר עליו לאחך זמן שהיה בקי בש"ס.

36 משנת חכמים, סי' שע. אם כי אין בירור יחידושו על התלמוד, נראה שבדרכי לימודו של ר' יעקב, ובעקבותיו כמובן גם דרכי הלימוד בשיבתו, היה בהם משום מפנה באופני הלימוד (וראה למשל גם משנת חכמים, סי' כז וסי' כט ואילך).

על הפלפול הספרי ראה רח"ז דייטנרובסקי, בית מדרשו של מהרי"י ב' רב, ספנות, י" (תשכ"ו). עמ' עז—צג; הג"ל, על דרך הפלפול, ספר היובל לכ"ב בארון (החלק העברי), ירושלים תשל"ה. עמ' קא, הע' 5; עמ' קכג, הע' 59; עמ' קס; נספח ב, עמ' קע—קער, נספח ג, עמ' קע—קעו. וראה דוגמא לדרך הפלפול לעיל, בהע' 32. שאלת המפנה שחל אחוה כך והמעבר מן לימוד הפלפול וה"חילוקים" (האין זה החילוקים? שנזכרו לעיל, הע' 32?) במידה שניתן להגדירם—במונחים מדויקים, אל דרכי לימוד תרבות-ישנות שעיקרם חזרה אל הלימוד התיקני-השואתי ודיון בדעות-הפוסקים (כגון רמב"ם) אגב ובתור לימודי-הסוגיא—לא נדונה עדן כל עקר. ולא נבדקו הספרים והחיבורים נוסאי המפנה, לגבי ארצות אשכנז, רואה י תא-שמע (סדר הדפסתם של חידושי הראשונים לתלמוד, קרית ספר, נ, [תשל"ה], עמ' 325). את ראשיתו של המפנה בספר פני יהושע גר-יהושע יעקב, פאלק, לגבי ארצות המזרח נראה שהמפנה חל מוקדם יותר ויש לקבעו לתקופתינו—סוף המאה הי"ז (ת"כ—ת"ג) ובעיקר אצל חכמי ירושלים ושיבתיה—ר"י חאגיז, ר' משה י' חביב ור' חזקיה די סילוה. בירורה של שאלתו יבוא במקום אחר.

שנה בשנה בהנחה להלביש אותם הלבשה מכף רגל ועד ראש, גם לרבניהם... ושכר עושה ומעשה יהיה לא-א-ז"ל על ההשגחה פרטית שהיה לו עם המלמדים והתלמידים לקרב להם הנאת גוף ונפש...³⁷

מסתבר, אם כי אין למצוא ראיות מפורשות לכך, שמקום ישיבת "בית יעקב ויגה" היה בק"ק תלמוד תורה בירושלים³⁸. כך השתרעה פעילותו של ר' יעקב חאגיז הן על "ישיבת ההסגר" במתכונתה הקלאסית—המיועדת לגדולי החכמים, דיינים וראשי העיר—הן על הפעלת חכמים בישיבה בתפקידי הוראה ולימוד לתלמידים צעירים והן על מערכת של כתות לימוד לגילאים רבים. צריך לומר כמו-כן שמשום חשיבותה הגדולה של ישיבה זו, גדולת חבריה, והעובדה שהיתה כנראה הישיבה הגדולה היחידה בעיר, וודאי שחשובי הישיבה הזו היוו את בית-הדין שבקהילת ירושלים³⁹, ומילאו תפקידים שונים של הנהגת הציבור גם

37 משנת חכמים, סי' שגא.

38 שורת הלכות קטנות, ונציה תס"ד, ח"ב, סי' קעב: "מצאתי שהנהיג הרב כמוהרי"י בנימין ז"ל... חזק בק"ק ת"ת שבע"ק ת"ו שאני מתפלל בו... כדמות רמז לכך, דהיינו לתפקיד זה של בית-הכנסת הזה ק"ק תלמוד תורה, ניתן למצוא באיגרת מירושלים משנת שפ"ה (ראה ר' קויפמן, טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי, ירושלים [לונדן], כרך ה, [תריס"א], עמ' 81—82): "מה טובו אהליך... ולא נמצא בהואלא צ' בתי כנסיות א' אשכנזית... השניית גדולה ספרדית וטמון לה הבית מדרש גדול שנכנסים מחיל אל חיל [עפ"י ברכות סד, ע"א] ובשניהן מתפללין תמיד וישם הוא מקום הוועד... שני בתי כנסיות אלו הם ק"ק ציון או ק"ק גדול, ושני לו ק"ק תלמוד תורה. הראשון מהם נתייחד כנראה לאחר שנת שס"ו, כשהשתלטו המוסלמים על בית-הכנסת של הרמב"ן (ראה ר' יחזקאל שווארץ, תבואת הארץ, ירושלים תר"ה, חלק מעשה הארץ, דף מו, ע"ב. וממנו כנראה לונד, היהודים בארץ הצבי, ירושלים, כרך ג, עמ' כב; י' פריס, אם אשכנז ירושלים [לתולדות היישוב והיהודי בין-תומותיה של ירושלים], ירושלים, ב (תשי"ט); עמ' ת, ציון ללונד, אך בידו, שלא הכיר במקור הבין בטעות כאילו ק"ק תלמוד תורה הוא הקדום. וראה לעיל בנספח.

39 בכתב ידן שראה הרח"ה א' (שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך ר' שמואל גארמיון), היו חתומים לפי הסדר דלהלן, וחכמים: מהרי"ש אלגאזי, מהרי"ש גארמיון, הרב המגין, מהרי"י חאגיז ור' יצחק ביטון, ומסתבר שהם בית דין, והם חכמי הישיבה. בתוספת לשורת הלכות קטנות (ונציה תס"ד, ח"א, סי' ד, דף א, ע"ב) מספר ר"מ חאגיז: זכורני בדיוני תינק מורכב על כתפו של מרי הרב המאור הגדול מר זקני הרב מהפולא כמה"ר משה גאלנטי נתארכו הדברים בין גדולי תורה... [שם ע"ג:] הוה גדולא בפומיה... שטוף כל סוף יהיה מוכרח להשיב לשואלו דבר... וכן זכורני שכמה פעמים בישיבת הבית הוא ז"ל. [ה"מ גאלנטי:] ולא ר"י חאגיז זכרנו מ' בנינו, מברא לשורת משפט צדק (ר' לעיל, הע' 2), חז"ל, פעולתם (ר' לעיל, הע' 21). עמ' יו] בחברת הרבנים המובהקים גדולים וצעונים כמהרי"ש אלגאזי כמהרי"א אמינו וכמהרי"ש גארמיון ולה"ה לאף בבית המדרש בחברת רבני ההסגר כולם פה א' עלתה הסכמתם... חכמים אלו נתייחדו אף מביה"בני ההסגר, ובדאי שהם בית-הדין ומנהיגי העיר.

בניהו (במבוא הנוכח עמ' 7) פירש 'הבית'—ישיבת הבעלי בתים, על-פי דברי הר"מ מלכי שכמה בעלי-בתים החזיקו בישיבה זו; י"י ריבלין, (ר' יעקב חאגיז, שהיה אילו, ירושלים תשי"ט, עמ' 129, הע' 22) פירש זאת—הבעלי הולאה, אף זאת בהתאם לתאורו-תכניתו של הר"מ מלכי (לעיל, הע' 3—מחברת א, עמ' 38). ובניהו פעולתם, עמ' 1 חזר בו מהנ"ל

בהוראה בענייני איסור והיתור, וגם בהתירכת הציבור והדרשות בבתי-הכנסת.⁴⁰ מעמדם המרכזי של ר' יעקב. חאגיז ובני ישיבתו, בולט גם בפרשת שבתי צבי. הם הראשונים שנתקלו בפעילותו המשיחית, התנגדו לו ואף החרימוהו.⁴¹

ופירש: הבית הועד (וכן גם במאמרו, מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים, ספר יובל לכ"י, ש' בארץ, עמ' נה, הע' 71). אפשר שנתן יותר לפענת: הבית-הדין. לגופו של דבר הכל הולך אל מקום אחד, אלא שנראה יותר שקובעים ראשי תיבות למושג ידוע יותר ולא מיוחד למצב מסוים. ואולי יש לפתור: הבית-הכנסת, משום שלאחר שכנראה נקבעה הישיבה בבית המדרש = ק"ק תלמוד-תורה, היה מושקף של בית-הדין בבית הכנסת שלידי = ק"ק גדול. אם כן אין בדינו תקנות ישיבה זו, יש ללמוד מן תקנות ישיבת בית יעקב פירורה (ראה להלן, הע' 88), פרק א, סעיף 14: "במדרש הגדול... ובשבתות—שבת אחת לדרוש ושבת אחת לפסק". הדרשות והפסקים הנזכרים יוכנו על ידי שמונה תאנשים לפי התור, ועל האדון הראש לתדיר להם חמשה עשר יום מראש את נושא הפסק, פעם בדיני ממונות ופעם באיסור והיתור, ומי שהוטל עליו הדבר יכינו בכתב והאדון הראש יעבור עליו, ואם הוא נראה בעיניו ראוי לדפוס ישלחו אליו יחד עם הדרשות כדי שארפיסם בשם מחברם. וכן גם החידושים שהאדון הראש ושאר החכמים יחדשו, בלימודם, מסתבר שהדרשות ר"מ ו' חביב, שנשתמרו בכ"י (ראה לעיל, הע' 22), כוללות דרשות מתקופה זו בדינות בישיבה זו. בדרוש לפרשת נח, שהוא הראשון בקובץ, נאמר: "שדרשתי בשנת ותכ"ט פה ירוש' תובבא כשוכתי שנתנו לי שבת א' בכלל כל החכמים השלמים הירוש' בכל שבת ושבת, ענה דרשות, שם, מסומנות מן השנים תכ"ט, ת"ל, תל"ב ותל"ה (ראה יעקב, שא"י, עמ' 298, ולעיל, הע' 22). כן מוצאים אנו בתקנות ישיבת "כנסת ישראל" בחברון משנת תק"ז: "אבננו הישיבה הגדולה מחייבים לדרוש שבע שבתות בשנה; דהיינו בחגים ובמועדים כל אחד בשבתו" (ראה א' יערי, שתי תעודות לתולדות הישוב בחברון, קרית ספר, כח [תש"ט], עמ' 124). כן גם היה קבוע בתקנות הישיבה "חיים וחסד" משנת תקס"ג, שבכל שבתות הקיץ "כל א' מהת"ח המנויים בישיבה הגדולה יעשה דרוש, שעה א' מדי שבת, בשבתו, ויתחיל מע' הראש נר"ו ואחריו כל ישרי לב כל אחד מהת"ח לרבות הבהורים המנויים בישיבה, כפי הסדר שהם רשומים, ואפילו מי שאיננו רגיל לדרוש ירגיל עצמו". ראה מ' דבינוביץ, יסוד ישיבת "חיים וחסד", מזרח ומערב, יב (תרפ"ט), עמ' 319; ומ' בניחן, התוד"א, עמ' יב—יג. דר"מ מלכי מתאר (ראה להלן, הע' 48) את סדר הדרשות וכיצד היו מחנכים בהם את התלמידים. וראה עוד בדבריו (לעיל, הע' 3) בקטע על הדרשנים: "וכבר נהגו בכל קהלות ישראל להעמיד ללחם דרשן שידרוש בכל שבת ושבת במנחה... וחכמי ישראל הדרשנים היו נחמדים לדרוש דרשותיהם משולשות שליש מדרש, שליש הגדה, שליש דין... ואם כן אין גבול לדרשנים שידרשו בתוך הקהל דבורים של תוספות-תקשות שאפילו המעיין צריך זמן וישוב [הדעת] להבינם. אי נמי אוקימתות בסוגיות הגמרא וקושיות מגמרא לגמרא... כמו שעושים דרשני טורקיא, שהראות חכמתם מפלפלים בפוסקים ובגמרא, כי אין זה מן הראוי, שזה ראוי לעשות במהדרות ובישיבות, אבל לא בהדרשות שהדידים אינם. מבנים שגשג דבר, ואפילו ת"ח עצמן. לכן ראוי לכל דרשן שהוא בעל לשון וידע בדרך ארץ, וידע ומבין קצת בשאר החכמות, רפואה, תבונה, חשבון תקופות, ומזלות ומבין בטבע הבריאה והיצירה והעשה והלכתו...".

כשעלה ר' ישועה שבאבו ידידע זין לצפת, דרש שם בשנת תפ"ט, והנהיג שם שידרוש כל שבת תלמיד חכם אתר, ראה קובץ דרשותיו "שערי אורה", כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי מס' 5474 8°, דרוש לפרשת ויגש. וראה שלום, שב"צ, ח"א, עמ' 202 ומ' בניחן במאמרו (לעיל, הע' 18), עמ' מג והלאה.

לא בכור אם יש לעשות הבתנה, כפי שעשה ג' שלום, ולומר ש"ר"י חאגיז היה החכם שגמר בראש חבורת ההסגר, ור"א אמיגו עמד כנראה בראש בית הדין.⁴² הן משום שר"א אמיגו היה כנראה מחכמי הישיבה הזו והן משום שאף אם פצל כראש בית-הדין, היה זה כאמור בית-הדין שהורכב מחכמי הישיבה ופעל בתוכה, ואין איפוא "בית-דין" כמוסד נפרד מן ה"ישיבה". ברור שזהו בית-הדין של קהילות ירושלים, ולא בית-דין פרטי.

תיאור מלא נמפורט של הרכב הישיבה על דרגותיה השונות ועל סדרי הלימוד והחינוך שהונהגו בה, אפשר למצוא בדברי רבי רפאל מרדכי מלכי—דיין, רופא ומראשי הקהילה בירושלים.⁴³ בדבריו הוצעו הדברים כ"תכנית" המיועדת לכלל קהילות ישראל, במטרה להקים בירושלים בית מדרש מרכזי לכלל-ישראל.⁴⁴ דבריו הם בגדר תכנית בלבד, משום שלדבריו: "וכמעט שאין היום ת"ח בא"י והתלמידים מבקשים לחם ואין...".⁴⁵ המדובר בתקופה שבין שנת ת"ן ושנת תס"ב.⁴⁶ אין ספק ש"תכנית" זו נעוצה ומשותתת על אותם הסדרים שהיו בישיבת ויגה, וכפי שהזכיר שם ר"מ מלכי: "תיקון זה קרוב לו היה בירושלים זה ימים, והיו מספיקין בה שנים או שלשה בעלי בתים שבאמשטרדם ולגירה, ומאותה מדרש נתרבה התורה בירושלים אחר חרבן צפת שיחזירה הקב"ה לאיתנה. ועכשיו בעונותינו שרבו, נחרב בית המדרש הזה ונתמעטה התורה, כי נפסקה הספקתם במיתת הנדיב הנעלה כה"ה רפאל ויגה נ"ע...".⁴⁷ דוגמא מובהקת אחת, לזהות בין "תכניתו" של ר' ר"מ מלכי וסדרי ישיבת ויגה, אפשר למצוא בסדר המיוחד לימי שישי ושבת שנהגו היה בישיבה זו. ב"תכנית": "ובכל יום ששי קוראים כלם בפרשה, מי שירצה יקראנה מס' הזהר לו לעצמו, ומי שירצה פירש רש"י ומדרש, ומי שירצה שנים מקרא ואחד תרגום. ואח"כ ילכו אל הרב הגדול,

42 שלום, שב"צ, שם. וראה שם, עמ' 201: "אנו יודעים ארבעה מהמתירמים ר' אברהם אמיגו שכפי המסתבר היה אז ראש חכמי ירושלים ואב"ד...". קרוב לשער שחברי בית-הדין ואף ראשו שימשו בתפקידים חלופות, ושמו זהו ההסבר לשינויים שבסדר התימות החכמים. ראה לעיל, הע' 35.

43 ראה לעיל, הע' 3.

44 ר"מ מלכי עלה לירושלים בשנת תל"ב, ואת חיבורו זה החל לכתוב בשנת ת"ן [ראה ריבלין (לעיל, הע' 3), מחברת א, עמ' 9] וכתב בו כנראה עד לשנת תס"ב, שנת פטירתו. ראה בניחן, לקטות לתולדות קשריהם של חכמי ארץ ישראל עם חכמי איטליה, סיני, לח (תשי"ד), עמ' סג. על פי כ"י קולומביה מס' X893 M29 הקטע שנאמר בו (דף 73, ע"ב): "שנתינו זו הבע"ל הוא שנת התס"ד" כנראה נוסף ביד אותה (אולי ע"י בנו?). התכנית נתפרסמה על ידי ריבלין, שם, עמ' 41—46; ראה גם ר' ריבלין, הצעת ר' רפאל מרדכי מלכי ליסוד-ישיבה בירושלים כמרכז ליהדות, ירושלים ב/ה (תש"ט), עמ' קפז—קצד.

45 שם, עמ' 45.

46 ראה לעיל, הע' 44. תיאור זה מתאים למצב שלאחר פטירת מהר"ם גלאנטי ושקיעת ישיבת ויגה בשנת ת"ן. בקירוב.

47 ר"מ מלכי (לעיל, הע' 3) מחברת א, עמ' 44.

והוא נותן שאלה אחת לתלמידים ושאלה אחת לכל החכמים, ובאותה יום כותבים תשובתו, וכדי שיהיה להם פנאי לעיין בה היה הרב נותן השאלה מערב יום ה', ובליילה כל אחד מעיין בה עד מקום שיודו מגעת. וביום השבת כלם מתכנסין, ונושאין ונותנין בתשובה. כל אחד ואחד מביא כתובה בספר ככותב פסק, אף, ואח"כ אחד מהחכמים, העשה הגדולים ולא התלמידים, דורש ביניהם כל אחד ואחד שבת א' על הסדר. ואחריו דורש קטן. אחה מהתלמידים להדריכם בפסק ובדרשה... וכיון שנאספו כלם הולכים אלו זאלו לישא וליתן בפסק ובדרשות⁴⁸. לתיאור זה מתאימים יפה שרידי הדיעות שבידינו על הנהגה שהיה קיים בישיבת ויגה⁴⁹, ויש שאפילו פרטי הנהגה שווים: "ועד שלא באו בשלימות דרך כותבי תשובות לשאלות, שביום ששי היו נשאלות והיום קצו לעיין פל הצורך, ואם לא יועילו להלכה, יהיו לעורר לב הצעירים אשר כמוני ולב התלמידים לחדודי בעלמא"⁵⁰. זכרי נהג זה ותרצאותיו הספרותיות הגיעו אלינו במקורות אחדים⁵¹.

בשנת תל"ד [תל"ז] 3⁵², בעת מסעו לקושטא לשם הדפסת ספרו "לחם הפנים" על שו"ע, נפטר ר' יעקב חאגיז⁵³. אחרי פטירתו עמד בראש הישיבה חותנו

48 שם עמ' 43.
49 וכך נאמר בשער ספר הלכות קטנות, ונציה תסיד: "ספר הלכות קטנות... משאלות ותשובות... אשר חקר והכין מיד שבת בשבתו, ביום הששי, להביא אל אהל מועד משכן העדות, בית המדרש הגדול מדרש בית יעקב, אשר היה בירושלים...". ובהקדמת המחבר לח"א, שם: "ראה. ראיתי לכתוב מקצת משאלות ששאלו בבית מדרשנו, המדרש הגדול בית יעקב, מדי שבת בשבתו, ולהיות בלתי אפשר להאריך בכל א' כרצוני אכתוב מה שעלה במחשבה בקצור נמרץ בדרך אפשר".

50 שם, הקדמת המחבר לח"ב.
51 על פי השוואת תשובות של כמה מן החכמים באותה שעה בירושלים שנכתבו לאותן השאלות הוכיח מ בניחו (לעיל, הע' 2), עמ' 3-4, שאלו היו מן השאלות ששאלו בבית המדרש בית יעקב. ויגה בכל יום ששי, ושאר-כך כללו החכמים את תשובותיהם בספריהם. כך ר"ש גארמזאן בשו"ת "משפטי צדק", ר"י חאגיז בשו"ת "הלכות קטנות"; ר"מ ו' חביב בשו"ת "קול גדול", וביציטטים מתשובותיו בספרי האחרונים (רוב תשובותיו שהיו בששה כרכים אבדו כנראה בירושלים קיים כרך אחד ברשות הרב שלום הדיה וראה על כ"י נוספים להלן, הע' 54 והע' 78). ור' יעקב מלכו במובאות מדבריו אצל הרמב"א, שהיה לר קובץ מתשובותיו בכ"י, וראה הנ"ל, פעולתם, עמ' 2-3. וראה להלן, הע' 119, 120.

52 ראה לעיל, הע' 20.
53 בנו רמ"ת בתק' להלכות קטנות. ראה גם ר"ד קולפורטי, קורא הדורות, ברלון תר"ל, מט' ע"ב: "וכה"ר יעקב חאגיז שהרבין שם [בירושלים]. תורה הרבה בתלמידים והלך לקושטא ונפטר שם. על-פי האמור לעיל (הע' 20), נמצא, שחיבור זה הסתיים אחר שנת תל"ז, לפי שמוכר את פטירת הר"י חאגיז. כן נזכרה פטירתו שם, בספר דברי יוסף לר' יוסף טמברי, קורות החכמים ודברי הימים מהר' נויבאר, ח"א, אוקספורד תרמ"ת, עמ' 152. וכן הוא בכ"י אוקספורד של חיבור זה, מס' 2410, 111, ע"ב. אל תתמה כיצד אפשר שתיוכל פטירתו בספר שנסתיים (כמפורש בשער החיבור ובהקדמת המחבר, ראוי שם) בשנת תל"ב, שכן בכ"י אחר של חיבור זה שבספריית כל ישראל חברים בפאריס; מס' 130 (מכון לתצלומי כ"י, סרט 3202)

ר' משה גאלנטי (הרב המג"ן), והוא ניהלה עד לפטירתו בכ"א שבט תמ"ט⁵⁴. בלא ספק היו שתי התקופות האמורות בירושלים; תקופות פריחה ללימוד התורה ולמצב החכמית. הריכוז הגדול של חכמים, מגדולי חכמי הדור ההוא, עשו את ירושלים מרכז הלכה והשפעה חשוב בכל ארצות המזרח. אפשר אולי להצטרף לתיאורו הנלהב של מ' בניחו על תקופה זו: "אין ספק שאז הורם מצב התורה בא"י לגובה שרק עם תקופת גירוש ספרד היה כמותו (הדגשה במקור)...⁵⁵. יהודי הגולה נשמעו, להוראות שיצאו מבית הדין שבירושלים, שנתרכז בתוך בית המדרש הזה, ואילו פנו חכמי ישראל

כתובה פסקת זו ביד אחרת, והיא ללא ספק נוספת (ושם: "והיה חיים דמיתקרי יעקב תאגין..."). כתיבת ח"ב של הלכות קטנות שנתכנה על-ידי המחבר: זאת תורה, וכן שאיפתו להרפ"ט את ספרו על שו"ע: לחם הפנים, היו בבחינת תשלום לתורת לשמו הגדול. על עמוד מחולי כבה שהגיע בו עד שער מות (וכן) שאז הוסיפו לו את השם חיים כדלעיל). אמנם כיון שלא יכול לעמוד בהוצאות ההדפסה, הדפיס או ליקוטים שונים בספר "קרבן מנחה" באיזמיר, לפי האמור צריך לומר שספר זה נדפס בתל"ז. מעניין להעיר כי ר' משה בנו אינו מזכיר את תאריך פטירת אביו, ואפשר שלא נודע לו בדיוק.

54 הקדמת רמ"ת להלכות קטנות, וב"שפת אמת, אמשטרדם תס"ז, דף יח, ע"ב; שו"ת, קנ"ה ור"מ, ח"מ, כלל ה, סימן ט, בתשובת מהר"ם ו' חביב, התשובה מצויה גם בקובץ שו"ת מהר"ם ו' חביב, כ"י בניחו (ראה מאמרו הנזכר לעיל הע' 44, עמ' נט-ס והע' 29). אגב, בכה"י: בא רץ ממצרים ששלחו גבירנו, ובדפוס נשתבש: בארץ מצרים יע"א שלחו גבירנו. וראה שם שיר קינה על פטירת מהר"ם גאלנטי. מהר"ם מכונה בספרי הספרדים, הרב המג"ן, וכן הוא חותם: המג"ן יצ"ן (רומן לשם אביו ר' יחזקאל).

55 וראה דבריו שם: "...תקופה זו היא תקופה עשירה ביותר בתולדות הספרות הרבנית... הדור הזה הקים תלמידי חכמים מפורסמים בתורה ובחכמה שמלאו תפקידים חשובים בחייהם של הקהילות היהודיות במזרח...". ראה לעיל, הע' 22 והע' 39.

יש להעיר כאן על החכמים שמצאנום בתעודות שונות ושחיו ככל הנראה חברי בית-הדין בתקופת מהר"ם גאלנטי. בשנת תמ"ו חתמו יחד עם מהר"ם גאלנטי, על היתר עגונה, החכמים: ר' חיים אברהם ב"ר אהרן די בוטון, ר' יעקב מולכו, ר' אברהם צמח ור' משה ו' חביב (שו"ת גנת ורדים, קושטא תע"ו, אבה"ע, כלל ג, סימן יא). כן נראה שהחתומים בהסכמה על שו"ת שער אפרים לר' אפרים הכהן מוילנא (שבנו ר' יהודה לייב היה מראשי חכמי האשכנזים בירושלים, גלמוד בישיבת הרב המג"ן), וזלצבאך תמ"ח, היו חברי הישיבה ומכונים "ב"ד הגדול שבירושלים", הראשון הרב המג"ן ועמו החכמים: ר' משה ו' חביב, ר' עובדיה הכהן חיון, ר' אברהם צמח, ר' יעקב מולכו ור' חייא אברהם די-בוטון (פרשת שמות תמ"ז). בסיוון אותה שנה חתמו כבית-דין: ר' דוד יצחקי, ר' חייא אברהם די בוטון ור' עובדיה אהרן חיון (שו"ת זרע אנשים, כ"י בית הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים, מס' 2001 8° (כו, ע"א-ע"ב), ראה צילום ההתייחסות, ר"ב-בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה, ירושלים, תשט"ו, עמ' 251. בשנת תמ"ח חתמו: הרב המג"ן, מהר"ם ו' חביב, רח"א די בוטון, רע"א חיון, ר"א צמח, ר' חייא ו' דיין ור"ד יצחקי (שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, סימן ל, עמ' 48). באדר תמ"ט, בתום ימי השבעה על פטירת הרב המג"ן, כתב מהר"ם ו' חביב פסק-דין והסכימו עמו ר"ד יצחקי, רח"א די בוטון, ר"י מלכו, ור"א צמח (שו"ת גנת ורדים, קושטא תע"ו, ח"מ, כלל ה, סימן ט). באותה שנה היה רעב קשה בירושלים, ודנו בהתרת מאכלים שונים לפסח. החכמים: ר"ד

שבת פרוצות. אפשר אולי לומר כי בית המדרש "בית יעקב" היה בזמנו בית המדרש הגדול ביותר במזרח⁵⁶. אם כי יש אולי בתיאור זה הפלגה במקצת, מכל מקום המסורת שהיו בירושלים באותה עת שמונים ושבעה חכמים⁵⁷, אף היא מלמדת על מצבה של ירושלים שהיה בהם המעלה באותו פרק זמן.

ב. שקיעת ישיבת "בית יעקב" ויגה

אחר פטירתו של מהר"ם גאלאנטי (תמ"ט), ואפשר קודם, חלה ירידה במצב הרוחני של הקהילה, אם כי עדיין יש מספר ניכר של חכמים ידועים בעיר. בחלקה נובעת התופעה מסגירת הישיבה, עובדה שאילצה רבים מן החכמים לצאת את ארץ-ישראל, אך, מסתבר שגם גורמים פנימיים פעלו בתהליך הירידה. תיאור עגום על המצב החברתי בעיר, שומעים אנו מפי ר"מ מלכי, שהיה פרנס בקהילה ומחכמיה⁵⁸. וזו לשון התיאור: "לכן אני מעיד לפני הקב"ה שבזמן י"ח שנים שאני דר בעיר זו הקדש לעולם היה קנאה ושנאת חנם בין הת"ח זה לזה ובין היחידים והת"ח, ולא ראיתי בה סדר ותיקון וישוב ביניהם, לא בתקנות ולא בדברים ושייכים בין אדם לחבירו ולא בשום דבר, דומה לעיר פרוצה אשר אין לה חומה דלתים ובריח, והחלופה עד ט' קבין הגיעה, והת"ח ובפרט הבחורים היו מעזים פניהם נגד היחידים החשובים הזקנים והיחידים גועלים בת"ח, באופן שמי שיהיה בו יראת-שמים רוצה היה להרחיק נדח, ובסבה זו פוסקים הצדקה, ותמים על מקומם ושבים לאתריהם, לכן אני אומר שתיקון הקהל וישיבת א"י תוא שיהיה עליהם חכם הקהל ועל פיו עם שאר חשובי היחידים ישגו בפרטי העיר, ויעשו ביניהם ז' טובי העיר באופן זה"⁵⁹.

יצחקי רע"א חיון ור"מ מולכו (שורת הלכות קטנות, ת"א, ונציה תס"ז, סימן קג). ראה עוד רשימת חכמים ידועים שיצאו מבית מדרש זה וציונים עליהם אצל בניהו, פעולתם, עמ' ח-ט. נזכרו שם, מלבד אלה שנזכרו לעיל, החכמים: ר' יצחק בוטון, ר' יוסף אלמושיניג רבה של בילגוראדו ומחבר שו"ת עדות ביהוסף; ר' חיים אבולעפיה בונה טבריה, ר' דוד קהן מחבר "דעת קדושים", ר' יוסף ב"ר מרדכי הכהן, נתן העוזי, וכנראה גם ר' רפאל מרדכי מלכי היה בין חברי הישיבה, וראה על-כל הנ"ל פרומקין, תח"י, ח"ב; יערי, שא"י — לפי המפתח, ולהלן, הע' 134 והע' 168.

56 בניהו, פעולתם, עמ' ט.

57 ראה לעיל, הע' 5.

58 אפשר שתיאור דומה, בכיוון זה, כתב רר"מ מלכי במכתבו ששיגר לאמשרדס אודות ישיבת פיקידה. המכתב עבר דרך ליחובני, נפתח שם, והעתק ממנו שלח רר"מ חאגין [החני לשעבר של רר"מ מלכי] לגיוס ר' משה חיון. עובדה שעוקרה סערת רוחות בירושלים היוותה את הגורם למכתב-ההשמעה נגד רר"מ, ראה-להלן, הע' 82 ולד' הע' 160, 164.

59 (ריבלין, לעיל, הע' 3), מחברת א, עמ' 51. רר"מ מלכי כותב כאן נגד המנהג בירושלים שאין להם "חכם זקנה". לדברי חכמי העיר יש הסכמה בירושלים שלא יוכל להיות בה "חכם

על סגירת הישיבה. אנו שומעים: מכמה מקורות וקשה לעמוד מהם בגודאות על הסיבות העיקריות שהביאו לסגירתה של הישיבה, אך אפשר שאין לחפש אחר טעמים נוספים מאשר הטעם הפשוט. היצא מן הידיעות על הסגירה, והוא שאפס. בסף! ⁶⁰ הגבירים מייסדי הישיבה-כבר אינם. בחיים, ואף על פי שהגיוחו עזבון מיוחד עבור הישיבה בקרן קיימת בסך של עשרת אלפים [אריות?] לא נותרה ממנו שארית כדברי ר"מ חאגין⁶¹: "ולולי שאמרו ריבך ריב את רעך וסוד אחר אל תגל, הייתי מגלה מהגולות והחמסים שנעשו במקצת מהערים לכולל שבא"י ולפרט שבטורקיא. ואף גם זאת בעייני [בענייני]. הקדשות של הת"ח הפרטים יש מהם שלא חשו להיות גרמא בנזקים, כאשר קרה להקדש הגבירים

הקהל". רר"מ מלכי טוען שמקור ההסכמה הוא כנראה ב"הסכמה" המפורסמת מימי הנגיד ר' יצחק שולאל משנת רס"ט, אשר הודעה מאו כמה פעמים, לפטור תלמידי חכמים-מתובת חמס בקהילה. ראה על ענין הסכמה זו, ריבלין, שם, עמ' 46.

60 ראה עוד להלן, לדעת בניהו, פעולתם, עמ' י, הסיבה היא משום שנתגלעו סכסוכים בבית המדרש בסוף ימי הרב גאלנטי שסיבתם לא ברורה, והוא משער שרצו לחדור לישיבה יסודות שנטו אחר ש"צ, ועובדה זו הביאה להיסול הישיבה. אף את ההתנגדות למינוי של רר"מ חאגין על-מקום סבו פירש שם שהיתה בשל דעתו התקיפה וקנאותו שנתקלה בהתנגדות המיעוט שנחשד בנטיה אל כת ש"צ, ואלו הם הרבנים שטענו נגדו. לא הצלחתי למצוא ביסוס לפירוש זה. בדפים הבאים אנסה לפרש את כלל הענין על פי מה שנראה מן המקורות. יש להזכיר מיד על עוד סיבה אפשרית לירידה הכללית, והיא מותם של חכמים רבים תוך זמן קצר, עובדה שעוררה את השתוממותו של רר"מ מלכי, המתאר זאת כך: "היום שנת תנ"ח ליצירה, כמעט שנחרב הארץ והיה בה ת"ח שחלם חלום שעתידין למות לי"ח חכמים: וכן היה. ובעוד שתי שנים, מתו יותר מאלו, ונשארה הארץ רקנית, מת"ח". ראה מ' בניהו, ה"חברה הקדושה" של רבי יהודה חסיד, ספונות ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' קנו וראה מאמר הנזכר (לעיל, הע' 18), עמ' נז. וכן מדישים ארבעת החכמים במכתב, משנת תנ"ח (ראה להלן, הע' 82 ולד' הע' 160), ג, ע"א: "שאפילו בזמן הרבנים הגדולים אשר נאספו מנו קהטאיני... על מצב החכמים בירושלים סמוך לשנה זו יכולים אנו לעמוד גם מדברי רר"מ מלכי בתשובתו, שכתב לענין לשונות תנאי שבגט, בתוך: אורים, גדולים לך, אברהם ישראל, ואבי, אומיר תקינת, לימנך קמו, נט, ע"ד: ת"ח אחד (רר"מ מלכי?) הלך לבית חכם אחד שהיה רגיל אצלו ומצא שם ועד ת"ח ושם צורבא מרבנן ילש עם ב' ת"ח-אחרים והם נעשו ב"ד של ג' ויושבים היו ליתן גט זמן. וצורבא מרבנן זה היה מסדר הגט, ותולת שמושו בגטין. היה גט זה, שבין שהזקנים הראשונים ספו תמו נחן בארץ החיים נשרו הת"ח מתי, מספר הלכך נכנס צורבא מרבנן זה עם השנים הראשונים שהיו נותנין גטין מזמן קדמון... נפלה שם מחלוקת בין אותו ת"ח שנכנס ובין החכם מסדר הגט אודות לשונו של הגט, והורשאה לגט שם, היא מא' בשבת-כ"ו לירח שבט שנת התנ"ו ליצירה. נרפסה שם תשובה של רר"מ מלכי נגד הגט, ואחרית תשובת ר' משה חיון המסייע לדעת החכם המסדר. רר"מ חיון היה נוכח בשעת מעשה ("לאני מן המערה באתי"). רמז לזהות החכם המסדר-מצוי שם, שם, דף ט, ע"ב: "אחד היה אברהם מסדר הגט נר"ו...". יש לקבוע שהוא ר' אברהם יצחקי, חכרו של רר"מ חיון (ראה גם שם, למוד רה עד למוד רט שעסקו יחדיו בחלכה), וכנראה אז החל בתפקידו כרבה של ירושלים, היא יצחקי הציג את הענין לפני ר' אברהם הלוי, שורת גנת ורדים, אבהע"ז, כלל א, סי' ג.

61 שפת אמת, דף כה, ע"ב.

בני יוגה הנזכרים שבין אותו הסך עשרת אלפים שהניח בליוורנו ובין אותו הסך שנשא בבאנק של וויניציאה בין הירששים והאפטורופסים שנתמנו עליהם וגבאי א"י שמינו הקהילה ההקדש זה היום כ"ה שנים⁶² ועד בפרט נאבד הקרן והפירות... בדומה לזה נאמר גם באיגרת של רבני מצרים לחכמי לונדון, משנת תנ"י, איגרת המלצה ובקשת עזרה עבור פעילותו של רמ"ח בתיקון העזוב⁶³: "ופשנתבקש בישיבה שלמעלה הרב זקנו וזה"ה [מהר"ם גאלנטי], נתדלדל ההסגר הנז' כי פסקו אנשי דמים מלשלוח להסגר הנז' ההספקה שהיו נוהגים לשלוח להם ממדי שנה בשנה, ונשארו הת"ת הלומדים בהסגר הנז' בלי משען ומשענה וילכו איש לאתלו לבקש מחיה לנפשו ולהמציא טרף לביתו... כמה שנים לאחר מכן, כאשר פעילותו של רמ"ח לא נשאה פרי, הביע את חמת רוחו בהקדמה לספר "שן"ת הלכות קטנות של אביו שהדפיס בויניציאה תס"ד: "...אך עתה הלאני כלכל כי ראיתי חמס וריב בעיר ואראה כי אולת יד ובמקום אשרי העם המחזיקים ביד לומדי התורה איכה יועם זהב השתות והרסון מנטורי האי קהתא החריבו קרתא קדישא וחחשיכו המאורות וקלקלו הצנורות והפכו אותם לבורות נשברים אשר לא יכילו המים ויהפכו כל המים הצר ביאור לד"ם⁶⁴ דם יחשב לאיש ההוא איש הדמים ואיש הצלעל דם שפך לא יאבה ה' סלח לו כל לו ולחם הסמוכים זה לזה יושכו מסילוא⁶⁵ דלא מבע דמא ודמים בדמים יגעו כי רבים דמים שפכו

62. היינו שנת תמ"ב ("שפת אמת", גרפס בשנת תס"ז). ריבלין (לעיל, הע' 3), מחברת א. עמ' 45 הבינו מכאן כאילו המדובר בכ"ה שנה מייסוד החסד, וזו טעות בנידון (פולחן, עמ' יא, הע' 36) פירש שהכוונה למונת הגביר יוגה, אך מסתבר יותר שהכוונה כפשוטו שעברו כ"ה שנה מומן שהוקמה הקרן והונחה בבנק למען התמיכה בישיבה. על-פסידת הגביר ר' רפאל יוגה ונחלתו דנים חכמי ירושלים בשנת תמ"ו, בתשובת הרב המג"ן ראה להלן, הע' 78. השאלה היתה אם אין נכסי הנפטה אסורים על חתני ר' יעקב אלוריש-יוגה מאחר שהתירו לו את הנכסים בפסק הנ"ל, נתמנה יורש זו כאפטורופוס גם על הקרנות והסיע לשיבה עזר יש להעיר כאן לדברי ר"ש גארמזיאן, בספרו "אמרי נעם" נרשות לספר דברים, כ"י, דרוש נח, דף כא, ע"א (על-פי מה שהובא אצל בנאון, מבוא לשוית משפטי צדק, עמ' 8, הע' 42 ועיין גם שם, עמ' 15): "על שמעוד לא טובה שנפטר הגביר השר המרומם נ"ע בעל הישיבה המפוארה שחזיקיבה זה ארבעים שנה בירושלים תוב"ב". קשה לכון מספר זה, ארבעים שנה, שכן אם הכוונה לר' רפאל יוגה הרי שנוסדה הישיבה בשנת ת"י, אך בדברי בנידון (שם, עמ' 9), שנפטר הרי"ש גארמזיאן בשנת תל"ה, מספר זה מוקשה יותר, וצריך גילוי.

63. בתעודות שבקונטרס "שבר פושעים", לונדון הע"ד, איגרת ג, עמ' [91]. גם על קונטרס זה יצא קצתם של פרנס ק"ק הספרדים שבאמסטרדם. "בט"ו מנחם אב תע"ה פירסם המעמד הפורטוגיזי כרוז המטיל חרם על רמ"ח ועל ספריו "שבר פושעים" ו"מלחמה לה וחרב לה". הם מאיימים בח"ם על כל אחד מחברי הקהילה שלא ימסור את הספרים שברשותו. תוך 48 שעות כדי לשרפם. גם יק"ק האשכנזים הצטרף לחרם. העתק הכרוזים נמצאים בפנקס הקהילה האשכנזית שבאמסטרדם, וצילומם של זה בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי מס' 9694 (ראה מ' פרידמן, באמארו ביאדץ ישראל, הנזכר לעיל, בהע' 19).

64. ראה להלן, ליד הע' 225, נסיון לזהות את האישיות המותקפת בזה.
65. עולה על הדעת שמא יש כאן רמז לר' חזקיה דה סילון, שטיפל אף הוא בענייני הקדש זה,

קנאת ה' צבאות תעשה זאת אשר עצמותי וזיא מרקבת. ומפררת וחצע"ר הזה שגור בסגור לבבי הוא לבדו. הסעיר, את רוחי כי בלשוני אדבר...".

בשנת תס"ז שוב כתב הרמ"ח בנידון, בתוך ספרו "לקט הקמח" על שו"ע שנדפס באמסטרדם, אגב דיון בדין שינוי מעות הקדש מדבר לדרב, הביא שם תשובה לר' אפרים הכהן מוויילנא ובסופה כתב: "ותשובה זו היתה לי ליד ימין והאירה עיני בכמה דברים שכתבתי בתשובותי בס"י (!) על ענין הקדש הסגר המנוח ויגה נ"ע. וכיוצא בו על הקדש אברהם נתן שהחזיקו בו בני בליעל בלי עולה של תורה. דאף כי יגעתי באנחתי בעשר אצבעותי לזרום ולהוציא. לאור משפטם ודינם של חמ"ח אנשי ירושלים הם אקוי והעי לא עלתה בידי כי כפו ידי כהיום עד יערה. עלינו רוח ממרום. והרשעים שקלקלו חזרו וקלקלו להפך. והפכו צנורות. השפע שפע הקדושה קדושת הארץ לבורות נשברים, אשר לא יכילו המים מימה של תורה. שדרנא להו לטותא דרבנן חובה על כל גדול ישראל לקללם ולארר אותם. ישוב עמלם בראשם וברעתם יצמיתם, יצמיתם וק' אלקיננו ובספר התשובות וס' חיי משה תמצא ביאור דיני ההקדשות הללו וסיפור המעשים אשר עשו הני רשיעי דיד"ם⁶⁶ במעל באורך אם יגזור ה"ת בחיים. אנס"ר⁶⁷.

באותה שנה, כאמור למעלה, כתב רמ"ח בענין זה גם בספרו "שפת אמת", ושם הוסיף עוד כעין איום⁶⁸: "כאשר אבאר בארוכה, על הספר ובדיו העומד בשעתו וזמנו עך מעט קט אם לא יתוקן על צד היותר טוב בהצלה פורתא מיהא עסק זה של הגבירים בני יוגה הנז' להוציא לאור קצת ממה שטורחתי בו בעשר אצבעותי ולא נהניתי באצבע קטנה...". מכל מקום נראה שלא ביצע איומו זה ולא פירסם הדברים בפרוטרוט⁶⁹, ויתירה מזו כאשר חזר והזכיר הענין בספרו "משנת חכמים", וואנזיבעק תצ"ג, משתמע כאילו התייחס כבר מהסיכוי להצליח גם בענין הקדש ויגה וגם בענין הקדש ר"א נתן⁷⁰: "זהמטים עקלקלותם וכל אותם שקלקלו את ההקדש הנז' וכיוצא בו... וכל זה איננו שוה לו כי ת"ת דרבים קבוע עם תלמידים כמנ שהקבעתו ממה שלמדתי מדרכי אבותי ז"ל וזה בטלוהו לא יאבה ה' סלח לכל פועל רע יען כל מה שקלקלו לא היה אלא מחמת קנאה שנאה ותחרות כמו שגלוי ומפורסם בפני בורא עולם, ולפני גלוי רק שאין בידי

ראה להלן, הע' 74. אך אינו נראה והכוונה היא. כשימוש הרגיל של מונח זה: סילוא דלא מבוע דמא, בהוראה של חרם ושמא כלשון התלמוד לתובות צא, ע"א ובבא בתרא קנא, ע"ב.

66. חלק יורה דעה, הלכות צדקה והקדש, דף פז, ע"ד.

67. שפת אמת, דף כז, ע"א.

68. אם כי ספר זה נאסר והותרם ונאסר על רמ"ח לשוב ולכתוב בענין זה (להלן, הע' 214), בכל זאת חזר וגילה מקצת בסוף הספר "אורת מישור". ראה על כך להלן, ליד הע' 227.

69. סימן שוב.

למחות ומניח אני משפטם ודינם לבעל המשפט כי כל משפטיו אמת וצדק פי די לכל פועלי הרע בזה כי אלקינו היודע כל הנסתרות בו מובטח אני על שכרי הטוב על הרצון הטוב שרציתי להטיב להגביר הנז' [ר"א נתן] וללומדי תורה שירביצוה בק"ק ע"ק ירושלים ת"ו...".

לשון זו "כמו שהקבעתי ממנה שלמדתי מדרכי אבותי וז' להם בטלחה..." מלמדת שאמנם לא בטלה הישיבה מיד עם פטירת מהר"ם גאלאנטי, ומסתבר שהיה לה קיום מה גם אחרי כן לזמן מסוים⁷⁰. יש להדגיש שבאותה שעה היה רמ"ח כבן ט"ז שנה! גדולה הישיבה היו אז ר' משה ו' חביב, ר' דוד יצחקי, ר' חייא אברהם במהר"ר אהרן די בוטח, ר' יעקב מולכו ור' אברהם צמח⁷¹. אמנם מסתבר שרמ"ח וודאי תבע את זכויותיו אלא שקשה מאד לחשוב שאכן ביקש לעמוד בראשותה. מסתבר יותר שרמ"ח ביקש לחוות דעה בענייני ניהול הישיבה, תכניתה ומעמדה.

בשנת ת"ן בקירוב יצא גיסו של רמ"ח — ר' חזקיה די סילוח (תט"ז—תנ"ו)⁷² בשליחות ירושלים לערי פראנקיאה⁷³. יש להניח שבהזדמנות זו פעל גם עבור 70 באיגרת (הנוכחית לעיל) בהע' 63): "נתדלדל החסגר" לאחר פטירת הרב המגן. באיגרת רבני רשיד (שם, איגרת ד'): "ואחריו האין ממורת שמש ומגן מר זקנו של הנוכח [=הרב המגן] ועשה הצלחה בראשית ממלכתו. אך וידי באחרית הימים בעוה"נ נחרב מקדש מעט מחמת כי לא היה השופע משפיע כאשר בתחילה. ומי' עדיין היה הרב זיל משתדל שלא יתבטל לגמרי החסגר. ואחר מות משה עבר די נחרב עד היסוד... ונתתם הבית המדרש וסגרו דלתותיו". אף על-פי-כן מסתבר שמאחר ותלמידי החכמים שלא עזבו את ירושלים בעקבות המשבר, בוודאי המשיכו לעסוק בתורה, הרי ששם הישיבה קרוי עליהם.

71 ראה לעיל, הע' 55.
72 עד לאחרונה לא נתבררה שנת פטירתו. ר' יהוסף שורץ (תבואות הארץ, ירושלים תר"ה, חלק מעשי הארץ, מג, ע"א), קבע את שנת ת"ס; גרץ-שפיר (דיין, חלק ה, עמ' 339) קבע את שנת תנ"ה. פרומקין וריבלין בתוח"י, ב, עמ' 93 הלכו אחריו אלא שלא חזירו במקור ממנו לקח גרץ. מקורו הוא בתעודה שבמחיצת רבא שזכר בה ר' חזקיה כמי שאינו בין החיים; ראה להלן. לאחרונה נתברר מקונטרס תקנות ישיבת בית יעקב פיריה, שיסדה ר' חזקיה (ראה להלן, הע' 117) שנפטר בסוף שנת תנ"ה או ראשית תנ"ו. כן יש להוסיף כי ר' חזקיה חתם, בכלל רבני ירושלים, על איגרת שליחות לר' משה ששפורטש, בפרשת בחוקותי תנ"ה (ראה להלן, הע' 134). אמנם לא הושם לב שלפי זה יש לתקן גם את קביעת שנת הולדתו. בנו, ר' דוד סילוח, כותב בהקדמה לפרי חוש, או"ח, אמשטרדם תס"ו, שאביו נפטר קודם שהגיע לשנת הארבעים. ומכאן שנולד בתט"ז. אף יערי שפירסם חלקים מהקונטרס הנ"ל, עדיין רשם את שנת הולדתו לתנ"ט, במאמרו שיוזכר להלן, הע' 88.

73 שפת אמת, דף כא, ע"א: "הנה שליחות מר גיסי הרב כמוהר"ר חזקיה די סילוח ז"ל שהיה לערים הללו שהוא נקרא שליחות פראנקיא... וזה היה לפי שבאמת הוא היה מומחה ובקי ושלם בתורתו כאשר ידעתם אותו, והיה בן עיר [באמשטרדם] שהיה לו קרובים עשירים מופלגים שלשיבה זו ולשיבת הדפסת ספרו ולשיבת כיוצא בה שהיתה ברעתו וזוהא שנתרצה לבוא בשליחות זו ולא הלך בשליחות טורקיא שהוא הראשון שבראשון כאשר די ראי לו... ודוק ותשכח שמיום שיצא הרב סילוח הנזכר עד היום הזה הם ידו שנה...". מכאן שיצא ר' חזקיה לשליחותו בשנת ת"ז, שכן הספר שפת אמת... נדפס באלול תס"ו. לא מובן מפני מה כתבו פרומקין (תוח"י, ב, עמ' 93), ריבלין (שם, הע' 1), יערי (שאי, עמ' 295) ובניהו

קימום התמיכה. בישיבת ויגה. באגרת של רבני רשיד לרבני ומנהיגי ליורנו המבקשים לתמוך ברמ"ח בפעילותו למען ישיבת ויגה, משנת תנ"ו⁷⁴, הם מפרטים את שמות הגבירים מנהיגי ליורנו ר'. עמנואל אירגס⁷⁵, ר' רפאל די מדינה⁷⁶ ור' אברהם דיל ריוו⁷⁷ "להיות שמנה אותם הרב במה"ר חזקיה די סילוח למורשים בכח הרשאתו להוציא משפט ההסגר הקדוש אשר היה בעיר ירושלים תוב"ב". נראה שהמכוון הוא להרשאה, מזמן שליחותו לאיטליה, היא איפוא בזמן זה ת"ג—תנ"א⁷⁸.

אגרות ר"ש אבוהב, ירושלים ב'ה [תשט"ו], עמ' קנ) שיצא בשליחותו בשנת תמ"ה, מה עוד שריבלין מציין לשפת אמת כנ"ל.

74 לעיל, הע' 63. איגרת ד'; בניהו, פעולתם, עמ' כא.
75 אביו של ר' יוסף אירגס המקובל הידוע מרבני ליורנו, מחבר "דברי יוסף" ו"שומר אמונים", מהלחמים המובקשים בשבתאות יחד עם ר' משה חאגט. ראה עליו גירונדי-ניפ, תולדות גדולי איטליה, עמ' 146. ר' עמנואל חתום בין פרנסי ליורנו על גילוי הדעת נגד ר' יעקב ששפורטש (ראה שבת טואף, מחלוקת ר' יעקב ששפורטש ופרנסי ליורנו, ספונות, ט [תשכ"ה], עמ' קכט) ב-22 בדצמבר 1680, הדיח חבר ועד איסור חזיתו בקהילת ליורנו (זהו המוסד הרחבי החשוב שבעיר) יחד עם ר' ששפורטש (ראה שם, עמ' קעב). ראה עוד בענין זה, ר' תשבי, אגרות ר' יעקב ששפורטש, קובץ על יד, סדרה חדשה, ד (תש"ז), עמ' קמח—קנט. וראה א' מלאנו, ספר זכרון לאיל קארפי, ירושלים תשכ"ז (החלק האיטלקי), עמ' 133—164. יש להוסיף לכל הנ"ל שנגד תנשין חנה של פרנסי ליורנו לטול לעצמם את כתר השיפוט ודין-תורה בקהילה; יצא בתריפות גם רמ"מ מלכי, בתשובה שבתוך פירשו על התורה (ראה לעיל, הע' 3; ע"ד מנהגם הרע של ק"ק ליגוריה...), ר' עמנואל-חתום ב"הסכמות" (=תקנות) קהילת ליורנו, ראה: R. Toaff, Statuti e leggi della "Nazione Ebraica" di Livorno, La Rassegna Mensile di Israel, Vol. 38 (1972), pp. 40-48, 50-52.
76 ר' עמנואל היה חתנו של ר' משה פיניירו, ממקורבי שבת צבי — ראה שלום, שבי"צ, עמ' 763, הע' 2.

77 ראה להלן, ליד הע' 225. ראוי לציין, שלעומת קשרים שונים, ואף קשרי ידידות של רמ"ח עם שני הפרנסים האחרים (ראה הע' 75, 77), הרי שאין אנו יודעים דבר על איש זה ועל קשריו עם רמ"ח. באותו זמן ישנו בליורנו עשיר בשם ר' דוד די מדינה, שעשה הרבה לבנין ביהמ"ד החדש שהוחל בו בשנת ת"ס, ראה טואף, במאמרו (לעיל הע' 30), הע' 253.

78 ראה בניהו, פעולתם, עמ' ב, הע' 69. שציין לר"מ חאגין המזכירו בהערותיו לשרית הלכות קטנות, היא, ונציה תס"ד, סי' עח, דף ת, ע"א: "ואני ג"כ בגלותי זה... שלחתי להביא חס' הגדול מהגאון בעל כנסת הגדולה מאצל האוהב והשונן בהלכות הגביר החכם כק"ר אברהם בר דוד דיל ריוו נר"י". עוד נזכר גביר זה בשו"ת שתי הלחם לר"מ חאגין, וואנובעק תצ"ג, סי' ג, שם ישנה תשובה מרמ"ח אל אהובי-הגביר החכם המעולה כמור"א דיל ריאנו מק"ק ליורנו. התשובה משנת ת"ז, והנידון הוא סכסוך בעסקא שבין יתחי מליורנו. עם גוי מרומא שהגיע לערכאות. שם גם תשומת החכם צבי בנידון; אפשר שר' גבריאל דיל ריאנו מרבני ליורנו היה מאותה משפחה, וראה אגרתו לר' ישעיה באסאן, בספר ר' משה חיים לרצנו ובני דורו, ח"א, תל-אביב תרצ"ז, איגרת עד, עמ' קעד.

79 אפשר שההרשאה היתה מן הזמן שלאחר שובו של הר"ח לירושלים (בשנים תנ"ד—תנ"ו). אלא שמכל מקום זו מלמדת שהר"ח פעל בשם ישיבת ויגה. תדעה הראשונה נהאית עיקר, משום שבמהלך שליחותו הצליח הר"ח להביא את הגביר ר' יעקב ישראל פיריה לידו. החלטה

באיגרת הנזכרת מתוארת סגירת הישיבה: "ואחרי מות משה [גאלנטי] עבר ה' נחרב עד היסוד, אין נוטה עוד אהלו ומקום יריעותיו ברוך הגורח... ועם כל הכתבים שכתבו מתם לחתן הגביר ויגה" 78 ולמורשים, תשובה אין להביא, ואין קול ואין עונה, ואין כסף באמתחות הת"ת, כדי שיעסקו בתורה כאשר בתחלה...".

יש לציין כי באותה שעה, תקופת הסגירה, הייו מרבית העוסקים בענין קשורים למשפחה זו. מהר"ם ן' חביב היה בתחילה חתנו של הר"י חאגיז 79, וביוניג ישי

להקים ישיבה חדשה בירושלים, ואין מתקבל על הדעת שימשיך הר"ח לפעול עבור ישיבה אחרת. נוסף לזה בהיותו בירושלים אין סיבה שדווקא הר"ח יתמנה וימנה מורשים לטובת ישיבת ויגה.

78 ר' יעקב אליריש (אלוריש – איגרת ג שבה' 63)... הוא היה ממשפחת ויגה גם מצד עצמו. מציאתי את פרשת נישואיו, פטירת חותנו הגביר ר' רפאל ויגה וענייני הירושה בתשובות מהר"ם גאלנטי חכמני ירושלים (כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 2001 8. כ"ה 19, ע"א 26, ע"ב). ר' רפאל כתב כמה צוואות, בהם ציווה בין היתר בסעיף יט: שבתו שה' תנשא ליעקב ויגה ובתו הקטנה אביגיל, תנשא ליצחק ויגה. הצונו של המצווה היה שבנותיו ינשאו עם "זרע פאשארניניו" (=ויגה) ממשפחת האנשים אם יוכל להיות, ואם לא ימצא ממשפחת פאשארניניו מהזכרים יקח מזרע פאשארניניו הנמשך מצד הנקבות" (דף כד, ע"ב). את רצונו שהבני בצוואתו ובכלל גם חלוקת "מתנות מנכסיו לקרוביו ולתקדשות ולעניים" כר' המצווה בתנאי... אם שום אחד מירשי ויצא לבטל במקצת או בכל העניינים המתנות של צוואתו זאת שכולם אני מניח למתנות גמורות, שיתכרו בהם פעם ושתים על ידי ב' עדים, שיניחו יורשי שאלתם ומחשבתם, ואם לא יעשו, מעכשיו אני מפריש מהן הנאת מנכסי וכו' יען דעתי הוא עבודת הבורא ית' כדי שיתקיים כל מה שצויתי וסידרתי" (דף כד, ע"א). לאחר פטירתו סירבה בתו אביגיל להנשא למיועד לה – יצחק ויגה, ונתקדשה ליעקב ויגה (אחותה הגדולה, שרה – מתה), ונתעוררה השאלה האם נאסרו עליה נכסי אביה. לשאלה זו השיב ר' משה גאלנטי בסיון תמ"ר והתיר על פי עשרה טעמים. להיתר זה הסכימו חכמי היסגר הקדוש שישד "המלאך רפאל ויגה ולה"ה: ר"מ ן' חביב, ר"י מולכו, ר"א צמח, ר"י כאריגאל, ר' יהודה הכהן, ר' משה גואקל. כן הסכימו להיתר זה החכמים (בית דין הזמן?): ר"ד יצחקי, רע"א חיון ור"א די' בוטון, וכן חכמי ישיבת חסד לאברהם בחברון: ר' מאיר רופא, ר' מרדכי ב"ר חייא זאבי ור' אברהם זאבי. ואי' להעיר כי מציאתי תשובה זו כדמותה וכלצולת, כלולה בקובץ שו"ת מהר"ם ן' חביב, כ"י גינצבורג-מוסקבה מס' 237 (מבין לתצלומי כ"י עבריים, סרט 27954), דף 279, ע"ב, ולא עוד אלא ששם, וזאת התומת על ידי מהר"ם ן' חביב בלבד. זה לשון סוף התשובה (שבו יש שינוי מן התוספת שבכ"י ירושלים): "וכל זה כתבתי לחלכה ואיני גאחליט הדבר למעשה אם לא יסכים על משפטי המאור הגדול מאורי עיני ולבי מרן הרב המובהק: המגין נר"ו כי ממנו יוצאת תורה לכל ישראל פי המדבר עבר לכל יודעי הדברין הצעיר משה ן' חביב, משמע שרק לאחר כתיבת תשובה זו, נערכה כמסמך עבור השואלים ממשפחת ויגה, מטעם חכמי ירושלים, כשבראשם חתם הרב משה גאלנטי וכל החכמים עמו. – ראה תוספת להערה בסוף המאמר:

על פי כתיו זה של ויגה = פאשארניניו, אפשר שבעזבונו הגביר ר' אברהם ישראל פאשאריליו (שפקידו ליוורנו הסכימו לשלוח לר' יהודה דיוואן עבור ישיבתו "גור שלום וברית אברהם" שחקים בתצ"ו בירושלים), להחזיק לר' אברהם ישראל ויגה. ראה ספר חוט המשולש, קושטא תצ"ט, בהקדמת המחבר וראה להלן, הע' 241.

79 באיגרת ר' שמואל אבוהב לר' יעקב חאגיז משנת ת"ט, הוא מברכו ליוניג הבת היקרה

היה גיסו של מהר"ם גאלנטי 80. ר' חזקיה די סילוה היה גיסו של מהר"ם 81

ליהוא צורבא מרבני, הוא ר"מ ן' חביב. רמ"ח מספר בשם זקנו על תלמידו אביו ר' יעקב שהיו גדולי ישראל "כמפורסם שהרב הגדול מהר"ם ן' חביב ז"ל... הוא שעשאו כלל וזהו תלמידו המובהק ונתן לו בתו מאשתו ראשונה" (משנת חכמים, סימן תרכד). ר"י מזכירו "חתני החכם השלם, היין המצוין כמחיר משה בן חביב" (הלכות קטנות, ח"א, סימן קז, ועוד). לרמב"ח היה בן בשם ר' שלמה, שלא בא זכרו אצל כתבי התולדות. ראה קרבן מנחה, סימן שמו: "שאלני נבדרי נבון לחכם כה"ר שלמה ן' חביב נר"ו ב"י וילך... מכאן ראייה נוספת למה שכתב בניהו, בביקורתו על ספר שלוחי א"י (קרית ספר, כח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 20), שלא יתכן לקבל את הנאמר בשם הגדולים שכרמב"ח היה בן מ"ב במוותו לפי שנפטר בתנ"ז, ראה בניהו. (לעיל, הע' 73), עמ' קמו, הע' 39. אמנם, גם שנת פטירתו של מהרמב"ח לא ברורה שנה זו תנ"ז יוצאת מן דרושי ר' שלמה אמארייליו (פני שלמה, שאלוניקי תע"ו, דרוש ג, דף עז, ע"ב), שהספיד שלושה חכמים בשנת תנ"ז: ר' אחרי' הכהן פרוניה-משאלוניקי, ר' משה ן' חביב ור' יום טוב צהלון. וראה בניהו (לעיל, הע' 18), עמוד ג, הערה 65. אולם אי-אפשר להתעלם מעדויות אחרות. מהרמב"ח חתם על מכתב מירושלים משנת ת"ס (לעיל, הע' 63, איגרת ז); ועוד, בתשובתו שבשנות גנת ורדים (תרי"ג, כלל ב, סימן ב) הוא דן בעובדו של ר' אברהם גאלנטי לאחר פטירתו, והנה מהתעודות (לעיל, הע' 63, תעודה ב) יוצא, שה"א גאלנטי חי עוד בשנת תנ"ז. ראה יערי, שא"י, עמ' 302 ובניהו ביקורת על הג"ל, קרית ספר, כח [תשי"ב–תשי"ג], עמ' 26; ועוד, בשו"ת צרור הכסף, יל"ר אברהם גאטניו, שאלוניקי תקט"ז, חלק תלפוסים דף קטו, נאמר: "שלחתינו לחכם השלם כמחיר משה ן' חביב הי' לעה"ק. ירושלים תובביא ש' התס"א, וראה, יערי, שא"י, עמ' 298. לאחרונה ביקש ר' בניהו (להבנת התעודות על התנועה השבתאית בירושלים, סי' יובל לכ"ב ג' שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' לח), לפתור את השאלה בכך שהוא טוען שר"מ ן' חביב הנוכח לאחר שנת תנ"ז בירושלים הוא חכם אחר בשם זה, והוא מזוהה אותו עם ר"מ ן' חביב משאלוניקי חותנו של ר' משה ישראל בעל ספר שו"ת משאת משה. וראה גם להלן הע' 233. נשא את אסתר בת ה"ר יהונתן גאלנטי, אחותו של ר' משה, חותן חותנו הראשון. מהרמב"ח מזכיר את פטירת אמו ואשתו כולסבר שלא סיים לפרש סוגייה, ראה כפות תמרים למס' סוכה, לדף מד, ע"א: "תשלום הסוגייה לא כתבתי שהיתה הרבנית מורתי א"א חולה כשקריתי הסוגייה בשיבה ובעונותי נפטרה א"א מ' ג' אמליה (כנ" צ"ל: גאמליה) יום ח' של תנוכה יום. שבת שנת התמ"ו. הייתי טרוד באבלי אם קודר שחיתי וערכה כל שמחתי שבאותו חודש יכ"ג לטבת נפטרה גם אשתי הרבנית מ' אסתר בת הרב הגדול כמחיר משה יהונתן גאלנטי ולה"ה... יש לתקן איפוא את דברי פרומקין (תוח"י, ב, עמ' 65) שר"י חאגיז היה גיסו של רמב"ח [כלומר חתנו של מהר"ם גאלנטי] ואח"כ חותנו, וכן את דברי יערי (שא"י, עמ' 298), שרמב"ח היה חתנו של מהר"ם גאלנטי. (וראה בניהו במאמרו, הג"ל, הע' 73, עמ' קמו).

הישיבה הנזכרת בדברי רמב"ח היא ישיבה פרטית. שנוסדה ונתמכה בידי "חכם השלם" הו גביר... כה"ר משה בן... הרב המובהק. כמחיר מ' יום טוב ן' יעיש, תושב קוסטנטינא (ראה עליהם, פרומקין, תוח"י, ח"ב, עמ' 98, הע' 1). חידושי מהרמב"ח בלימוד בישיבה זו נשלחו כמנחה למחזיק הישיבה לשמח את לבו בראותו פירות צדקתו. הספר הראשון היה יום תרועה למס' ר"ה, שבה עסקו חברי הישיבה כשנכנס מהרמב"ח לשמש בו. ההקדמה לספר היא משלח שבט תמ"ג (ישמ"ח מלך לפ"ג. בפרוסים החדשים נדפס, בטעות: לפ"ק). השני היה תוספות יום הביפואים למס' יומא והקדמתו משלח ניסן תמ"ד, והשלישי כפות תמרים למס' סוכה, והקדמתו משלח ניסן תמ"ה (באמרו לעיל נזכרה בו שנת תמ"ו). שלושתם נדפסו כאחד בשם "שמות בארץ", קושטא תפ"ז. יש לתקן את דברי

לפי ששניהם היו חתנים של ר' רפאל מרדכי מלכי⁸². ויש לשער כי בתחילה פעל כולם ברעה אחת. לאחר שהפעולות לא נשאו פרי, ובהצטרף כמה וכמה גורמים נוספים. כגון שהר"ח די סילוה מקים בעצמו ישיבה חדשה בתמיכה איתנה ומבוססת, פטירת אשתו של הרמ"ח⁸³, והתמוטטות הבסיס הכלכלי של הרמ"ח ואמו, חלחלה כנראה התרחקות של תלמידים זה מזה. אם רשאים אנו ללמוד מהשקפותיו של הרמ"ח מלכ"י כפי שהן באות לידי ביטוי בחיבור שנתחבר סמוך לאותו זמן נוכח להחליט כי פעל כאן גם גורם עקרוני של חילוקי דעות

פרומקין, תוח"י, ב, עמ' 90, וממנו יערי, שא"י, עמ' 299 שהספרים הנ"ל נתחברו בתמ"ח, תמ"ט וכו'. בספריו אלו ניכר בבירור חידוש רב, בדרך הלימוד של הסוגיות בישיבה, חידוש שיש בו מפנה חשוב בלימוד הישיבה, ר' לעיל, הע' 36.

יש להזכיר עוד את נכדו ר' יעקב כולי, תלמידו המובהק וכן משק ביתו של ר' יהודה רואניש, שהוציא לאור כמה מחיבורי זקנו המהרמב"ח. בשנת תצ"א הו"ל את חיבור "עזרת נשים", ובשער נאמר: "ואפריין נמטיה לבן ביתו של הרב המחבר... כמח"ר יעקב כולי נר"ו שהעתיק כל כתבי הקודש בעה"ק צפת תוב"ב". שם (דף כט, ע"א) מזכיר הרמב"ח את לכתו בשליחות ירושלים לטורקיא ושהותו בבודון (ואין התשובה שהשיב שבשנות ערות ביהוסף, ח"א, קושטא תע"א, סוף סימן נד, הזכר היחיד לשליחותו, כפי שכתב יערי, שא"י, עמ' 299). שם (דף ט, ע"ב—דף י, ע"א) הוא מזכיר אחד מתפקידיו חתנו הראשון הר"י האגון: "ודע דהמנהג פה ירוש' תר' קומן קדמון שלא היו כותבין כהן ולוי [בגט] אך בזמן הרב מר חמ' כמהר"י האגון ז"ל כשהיה הוא ממונה אג"ש כתב בכ"י יו"ט פה ירוש' ת"ו כהן ולוי ועתה שהנהיג בומנו... מטפא לי אם יכולין ב"ד אחרים לחזור למנהג הקדום...". אחיזו היה חתנו הרב המגין ממונה אג"ש, ראה קונטרס הגיטין בסוף הלכות קטנות (דף ב' דפוס הראשון, ונציה תס"ד, בהוצאות המאה ה-19 לא חזרו להדפיס קונטרס זה) סי' כג, דף נד ע"א, סי' לא, דף נה, ע"ב. ר"י כולי הכין לדפוס עם הספות רבות משלו את ספר "משנה למלך" לרב, קושטא תצ"א.

81 ראה לעיל, הע' 73 מס' "שפת אמת": "מר גיסי...". אולם בספרו לקט הקמח, אמשטרדם תס"ז, כאשר מזכיר אינו מציין את הקירבה ביניהם, כגון ברשימת הספרים והמחברים שנשתמש בהם, דף ג, ע"ב, וכגון הלכות פסח, דף מב, ע"ג, הלכות ווס' טוב, דף מט, ע"א: "ומהרש"א נראה בעליל בארץ אמשטרדם ספר פרי חדש על א"ת ושם שם לו חוקים ומשפטים משפטיה' אמת...". חלק יו"ד, הלכות טריפות, דף יב, ע"ג ושם דף כב, ע"ב ועוד.

82 מכתב ארבעת התכמים מירושלים משנת תנ"ח (ראה להלן), מודעא רבא, לתנ"ח תע"ד, דף ב, ע"ד. קונטרס זה פירסם נחמיה חייא חיון נגד רמ"ח, והוא יקר מאד במציאות (ראה בגיחו, פעולתם, עמ' יא: "בא"י לא נמצא שום טופס מספרים אלא [הכונה] גם ל"אגרת שבוקין" וראה להלן) וע"כ אינני יודע מה תוכנם המדויק, ואכן דברים משובשים מתוכו שנודעו באמצעות גרץ, ד"י, חלק ה, עמ' 599, נשתרשו עד לאחריהם, ראה למשל י"ש עמנואל, במאמרו הנזכר להלן, הע' 161. מכתב זה חשוב מאד להבנת כל פרשת הדברים ויש בו להאיר את הרקע והגורמים לעמדות הצדדים. להלן יבוארו הדברים. השתמשתי בצילום הטופס המצוי, במוזיאון הבריטי, שהמציא לי ד"ר מ' פרידמן ותודתי לו אף כאן.

83 זו כשלעצמה סיבה שייאלץ לעזוב את ירושלים, מפני תקנת הרוקחים, וראה במכתב הנ"ל (לעיל, הע' 82): "אחרי שלקה ומתה אשתו זו לא מצא עזר כנגדו וע"ז נתגרש מכאן...". (שם, דף ג, ע"א). ראה ספר התקנות, סי' נג, דף מא; ע"א וע"א, חידוש הסכמה זו בשנת חק"ט, שלא יורשה שום בר ישראל רוקק לדור בעה"ק ירושלים. וראה ע' שוחט, היהודים בירושלים במאה ה-19, ציון, א (תרצ"ו), עמ' 396, ובניהו (לעיל, הע' 18), עמ' מז, הע' 22.

בין גישתו של הרמ"ח מלכ"י למבנה הישיבה ומעמדה ובין דעותיו ורצונותיו של הרמ"ח בבידון⁸⁴.

בשנת תנ"ד יצא רמ"ח למצרים לטפל בעסקי אמו הרבנית מרים. אביה המהר"ם גאלנטי "נתן סך מה מנכסיה ביד הגביר כה"ר יצחק הכהן ידיע קוטינא [קוטיגא?]⁸⁵ נר"ו בתורת "עסקא לה לשמה... והגביר הנז' היה שולח לה מידי שנה בשנה מפסח לפסח" כדי ה' הטובה עליו כתנאי שביניהם... אך עתה זה שנתיים אשר פסק סלון ברכתו... אפילו שוה פרוטה קטנה...".⁸⁶ מלבד זאת נסתם להם גם מקור פרנסה אחר, שאחר מות אביה "קבצה מכסף וזהב ושמלות סך מאה גרושו"ש אריות ונתנתם לעה"ק צפת תוב"ב להעלות לה שכירות מידי שנה בשנה... גם אלה תשכחנה כי זה שנתיים אשר עזבה ושכחה... ואין כל מאומה. בידה ובפרט בשני הבצורת... ומרוב דחקה וצרה שלחה את הבן יקר לנו יחיד לאביו ומיוחד לאמו...".⁸⁷

רמ"ח בא למצרים, וכאשר בא משה לקראת האיש הלזה וימצא אותו שבך גמר בדעתו לכתת רגליו למחנה קדש [ליוורנו]...⁸⁸ מאחר שלא עלה בידו לתקן את הענין במצרים נאלץ להמשיך בדרך ולפעול למען חידוש התמיכה וקימום ישיבת ויגה. מעניין, שבמשך שהותו במצרים עלה בידו, בכל זאת, לקשור קשרים עם הגביר ר' אברהם נתן, המקדיש סכום גדול מנכסיו למען הקמת ישיבה חדשה ומצווה את כל עזבתו למטרה זו, ועל כך ראה להלן.

רמ"ח יוצא איפוא ליוורנו לשם מטרה כפולה, לחדש את ישיבת ויגה, ולבצע את הסידורים המשפטיים והמסחריים של ייסוד הקרן להקמת הישיבה החדשה "חסד לאברהם". למרות אגרותיהם-המלצותיהם בעדו של רבני ירושלים, קהיר, רשיד ואלכסנדריה לא הצליח רמ"ח בהתדיינויותיו אודות ישיבת ויגה. גורם חשוב בכשלון מאמציו של רמ"ח היו מכתבי פלסתר ואיגרות השמצה שנכתבו נגדו מירושלים ליוורנו ומליוורנו לרשיד. את תגובותיו של רמ"ח המפוזרות בכתביו ראינו למעלה. תגובות אלה גררו כמובן סכסוכים בינו ובין קהילת ליוורנו, שמנעו ממנו להבא כל סיכויו להסדר ענייניו בקהילה זו. פרשה זו של מכתבי ההשמצה אין לראותה כסכסוכים אישיים בלבד או בפעולות של אנשי בלעל וכדומה, כי אם ביטוי של חילוקי דעות מורכבים יותר, אודות טיבם של הישיבות

⁸³ הגישות הללו יתוארו להלן אגב הדיון בפעולות הרמ"ח כדי להקים ישיבה חדשה.

⁸⁴ בגיחו פעולתם, עמ' יט, הע' 66 מעיר בקשר עם זה, על משפחת קוטיגא הידועה במצרים, מעשה זה מלואר גם בתשובת ר' דוד אופנהיים, בשו"ת נשאל דוד, שהופיע זה עתה, וראה להלן, הע' 126 בפרוטרוט. שם כתוב שמו של עשיר זה: קורמינא, יש כאן בודאי שיבוש וקשה לעמוד על הנכון.

⁸⁵ איגרת רבני ירושלים לראשי מצרים ורביה משנת תנ"ד (לעיל, הע' 63), איגרת א. וראה להלן, הע' 134.

⁸⁶ איגרת רבני רשיד לרבני ליוורנו (לעיל, הע' 63), איגרת ד.

שביקש להקים רמ"ח, אופן הנהגתו אותן והיחס שיווצר בינו ובין מוסדות הקהילה בירושלים. נוסף על כל הנ"ל היווה גם גילוי הצעיר של רמ"ח מכשול על דרך רכישת מעמד בקרב ראשי הקהילה בירושלים. מסתבר גם שאת נימוקו של רמ"ח עצמו, כפי שהאינו למעלה, ש"כל מה שקלקל לא היה אלא מחמת קנאה שנאה ותחרות..." אין לבטל⁸⁷. כיוון שאותם הגורמים שפעלו למנוע חיידרש ישיבת ויגה על ידי רמ"ח הם הגורמים גם שמגעו את הקמת הישיבה על שם ר' אברהם נתן, נדון בחשיפת הגורמים הללו, עד כמה שניתן, מתוך הכתבים השונים, המצויים לנו בפרשת ישיבת ר"א נתן.

ג. ישיבת "בית יעקב" פירא ור' חזקיה די סילוה

בסוף שנת תנ"א יסד הגביר ר' יעקב פירא קרן כספית שמפירותיה תוקם בירושלים ישיבה בשם "בית יעקב"⁸⁸. בראשות הישיבה מינה המייסד את ר'

87 בקטע שהבאנו לעיל ליד הע' 69 נזכרת נזמת ייאוש אצל רמ"ח מן הסיכמים לסדר את ענייני בירושלים. יש להוסיף על כך פרט מעניין וחשוב שיש ללמוד מתשובה של רמ"ח לנראה לר' שלמה ולמן מליסא. התשובה מצוייה בכ"י של הספר "פרורי פת הקמח", חלק שני. כה"י היה ברשות הר"ם טולידאנו, שהוכיחו והעתיק קטעים אחדים מתוכו, שרדו ופלטו, תל-אביב תש"ח, עמ' 75—77. הקטע לענייננו שם, עמ' 75. כה"י נרכש ע"י מבח בן צבי (תלדתי לפרופ' בניהו שמסר לי על כך), וסימנו שם: 509 (כה"י במצב גרוע ביותר, אכול ושרוף מחורר מנוקב ומתפורר, ובקושי אפשר עוד להציל ממנו דבר). הקטע בענייננו הוא "סו, דף סב, ע"ב, לא נזכר שם השואל, ולא ברור מדוע קבע רי"מ טולידאנו שהוא ר"ש ולמן מליסא, ואולי משום שזכר בסי' צד, ושמה הוא זה שנתכוין אליו בסי' צא: "עור שאלתני... תמיה לי מלתא איך בזמן מועט שכתת מה שבע-ך העתקת לי בספר התשובות, מה שהשבתי שואלי דבר מה שכתב היה בעל ה[מפה]...". הקובץ הזה נכתב לאחר שנת תפ"א. שם דף לפני קלט, ע"ב תשובת רמ"ח אודות סכסוכים בשידוכים וחתונות, וחתונות באלטונא שנת זעתי, לפניה תשובת ר"ד אופנהיים משנת יתהללו לפ"ק באותו ענין. לענייננו נשאל "שאלתני להודיעך שוכש הדבר שקרית וענית ושלשק בספרי שפת אמת שבני ארץ ישראל היו סובלים הצרות שהיה להם לסבול שאר בני הגולה, וספרת מאותן שיושבים בהשקט ובבטחה ומעשיהם אינם מהוגנים כידוע ומפורסם... דמה להם לבני א"י לסבול צער של אחרים... יאען ואומר כי תמיה לי על תמיהתך דהנה שם כתבתי טעמים מספיקים ונכתבים למבין... והנה כאשר ביציאתי מן המקום ההוא [ליורנו? אמשטרדם?] נתבטל המסובב של התוכחות והיא שכתבתי באותו ספר להוכיחם על פניהם וקיימתי בעצמי ואתה כי [הזהרתו] לכן עתה את אדם לא אכנהו ובת דינא בטל דינא...". אם כי אין בידינו לפרש את הדברים בפרוטרוט, מכל מקום ברור שהגיע רמ"ח בשנים אלו לכלל תולטלה (או אולי היה זה בעקבות הסדר עם קהילת ליורנו) לחדול מן הפעילות בעניינים שדון בהם ב"שפת אמת".

88 א' יערי פירסם תרגום תקנות הישיבה מתוך קונטרס התעודות של ייסוד הישיבה. הקונטרס הופיע בלשון הפורטוגזית, באמשטרדם, א' יערי, ישיבות פירא בירושלים ובחברון, ירושלים (לכ"ב, פרס), ירושלים תשי"ג, עמ' קפה-רב. שני אכסמפלרים נשתמרו בגניזת בית המדרש "עץ חיים" שבאמשטרדם. הטופס תואר ע"י הספרן דשם, יעקב דא סילוא-רווא בהספדו

חזקיה די סילוא⁸⁹, הידוע כמחבר הספר "פרי חדש", שעשה את באמשטרדם בשליחות ירושלים. פרטים על ייסוד ישיבה זו נשתמרו בידינו, בקונטרס בפורטו-גזית שנדפס באמשטרדם סמוך לשנת תס"ז, והמכיל את התעודות הנוגעות לקרנות שנוסדו כנ"ל, תקנות הישיבה ושני מכתבים משנת תס"ה⁹⁰.

ר' חזקיה מחשובי החכמים בירושלים היה, ומגדולי הפוסקים. היה מיוחד בבקיאותו ובחריפותו היתירה שחכמי דורו והסמוכים לאחריו מציינים אותם. התפרסם בעיקר בשל תקיפות דעתו בהלכה, ותכונתו להעביר במשפט הביקורת את דעות הראשונים והאחרונים שקדמוהו, ולעתים לא רחוקות אף לחלוק עליהם. את אופי גדולתו בתורה ובהלכה משווים לראב"ד, למהרש"ל ולר' שבתי כהן בעל ה"ש"ך. את ספרו מכנה הרחיד"א: "ספר הנחמד והנורא...", ואשר כיום "כל חכמי ישראל שותים בצמא את דבריו"⁹⁰.

לספרו של קייזרלינג (לעיל, הע' 28), Die spanischen und Portugiesischen Judaica in der Bibliothek der Jued.-Portug.-Seminars "Ets Haim" in Amsterdam, 1933, מס' 194. יערי (שם, עמ' קפט-קצ) מסופק אם הקונטרס נדפס בחיי המקדש ר' יעקב פירא, בשנת תס"ז כצוואה או שמא לאחר מותו, בשנת תס"ז כמצבת-זכרון למעשיו הטובים. מן התוכן אפשר לתוכיח שנדפס בחייו. בפרק הראשון סעיף 21 (יערי, שם, עמ' קצז), מוסדרים ענייני ה"מי שברך" והאשכבות שיש לערוך בישיבה. הנהגה בכלל אלו שיש לברכם ב"מי שברך" נמנים המייסד, אשתו ובניהם, אמו שרה, אחיה ושאר קרוביו וידידיו. אשכבות יש לערוך לאשתו המנוחה דונה רבקה חנה, אביו סיניור אברהם אחיו יצחק ואחותו. הרי שהמייסד-עורנו בחיים, שכן לאחר מותו לא היו משאירים כך בקונטרס.

89 שם, פרק ראשון, מבוא = יערי, שם, עמ' קצה. המייסד נתן אימון רב בר' חזקיה והעריצו ביותר. ראה להלן שהנית המייסד, דברים לשיקול דעתו של ר' חזקיה בהקמת הישיבה "בהאמיני בכל לב בהוראותיו...". (פ"ב, מבוא = יערי, עמ' קצה).

90 שה"ג בערכו. בקשר לפרשת ההרמת ספרו "פרי חדש" במצרים, שנתבוא להלן, כתב שם הרחיד"א: "ובוא וכאה מפלאת תמים דעים, שאחרי הדור ההוא מעט נתקבל לרב בארץ מצרים תלמידו מופת דורנו הרב החסיד מהר"ש אלגאזי זלה"ה (השני) והיה רב שם-מ"ה שנים וכל הוראותיו היו על דעת רבו הרב פר"ח", וראה פרומקין: "וכל גדולי פולין ואשכנז כמו הגאון שר התורה הכרתי והפלתי [ר' יהונתן אייבשיץ], והגאון בעל פרי מגדים [ר' יוסף תאומים] ושאר מחברים לא נטו מדבריו ימין ושמאל, גם מרן רבינו הגר"א ז"ל הוליר את תורתו מאד, וזקני שער יספרו שהיה מחשיב שכלו הבהיר וערך גדול-כערך רבינו בעל הש"ך ז"ל" (תוח"י, י"ב, עמ' 95). ראה עוד ש"מ חאננס, תולדות הפוסקים², ורשא תרפ"ב, ערך פרי חדש, עמ' 496—498 (בדבריו שם יש שיבושים), ור' טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"ג, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 175—180 (העתיק מתאנעס אפילו את שיבושיו, כגון שהחרם שנעשה למצרים נגד הספר פרי"ח, היה שנתיים לאחר מותו, וראה: להלן, הע' 110). שם הובאו מקצת דוגמאות מסגנונו התקיף המיוחד. אמנם מה שכתבו שם שהיה מקיל בהוראות (חאננס) וש"נטייתו היתה תמיד לקולא" (טשרנוביץ) אינו אלא מהרהרו לבם. אילו עיינו אפילו בדוגמאות שצינו בעצמם שם, היו מוצאים שבכמה מהם הוא מחמיר אפילו נגד רבים מהפוסקים האחרונים. ראה למשל, פרי חדש, י"ד, סוף סימן נ (והשיגו שם ר' חיים נ' עטר בספר ההשגות שלו על הפרי"ח—פרי תואר והקיל, וכן ר"מ חאגי, לקט הקמת, י"ד, הלכות טריפות דף כג, ע"ג חולק ומקיל); סימן יח, ס"ק כב; סימן כ, ס"ק ד; סימן

ר' חזקיה נולד בשנת תט"ז בליוורנו⁹¹, שם גדל ונתחנך אצל רבו מהר"ש קוסטא, ואחר כך אצל ר' יהודה שאראף שעשה אז בליוורנו בתורתו משליחות⁹². בגיל עשרים, דהיינו תל"ו עלה לארץ ישראל⁹³, וכנראה נכנס לשיבת בית יעקב ויגה, שראשה היה אז מהר"ם גאלנטי. נשתמר סיפור על הרושם הגדול שעשה בכניסתו לשיבת הרב המג"ן⁹⁴: בגיל עשרים ושנים נשא את בתו של ר' רפאל מרדכי מלכי⁹⁵. באותה תקופה חל כנראה איזה שהוא מפנה חשוב בחייו הרוחניים, התעוררות מיוחדת שקשה לפרש את טיבה או כיוונה המדויק. הוא מתאר בעצמו את שהתרחש בנפשו בהקדמה לספרו פרי חדש: "ונהירא כד הוינא טליא כבן כ"ב שנים בו בפרק אשה נשאתי, ואז משנתי כ"ב ונקי שנית⁹⁶, ומן השמים העירוני ונתעוררתי, ונתעורר בי רוח טהרה ובו נתלבשתי, ומסוה העורן מעל פני הסירות, ואז בין טוב לרע הבחנתי, והבנתי והכרתי וידעתי,

י. ס"ק ד; סימן מו, ס"ק יד ועוד. גם משיגיו כר"ח ו' עטר ור' אלכסנדר שור בשמלה חדשה ותבואות שור נזהרו בכבודו. נתחברו ספרים לדהות את משיגיו: ר' דוד פארדו, מזמור לתורה, ליוורנו תקע"ח, ור' יונה, נבון, פרי מפרי (ח"ב של נחפה בבסק), ירושלים תר"ג. ראה עוד עליו רח"מ אור החיים, מס' 835 עמ' 372. וי' מ' מורגנשטרן, תולדות ר' חזקיה די סילת. ירושלים תרפ"ט, דף ט, ע"ב—דף יא, ע"ב (ואין בו חידושים); יערי, שא"י, עמ' 295—298.

91 על שנות תולדותיו, תט"ז ופסירתו סוף תנ"ה או ראשית תנ"ה, ראה לעיל, הע' 72 ולהלן, הע' 117. מקום הולדתו, ליוורנו, ציין עיי' ר"ח ו' עטר, פרי תואר, יו"ד, סימן יט, ס"ק י לענין אמירת "אללה וואכבר" שנדרשו החוששים בירושלים לומר תיכף סמוך ממש לשחיטה. כרי "להכשיר" הבחנה לאכילה למוטלמים. כתב שם: "וראיתי להפרי"ח... הרב לא בקי גם בלשון ישמעאל ומי יגיד ומי יעיד על בקיאותו, ואדרבה הוא בערי אדום נולד, ובה גדל והא העיר הזאת אשה בה נמצאתי הן חיר עיר ליוורנו, ולשנא דינקותיה לאו ליסנא דערבים הוא, ולו יזיה שהגידו לו הגויים לא סמכין עליהו". אמנם תמות, מפני מה לא יתכן ששמע פירוש הדברים מפי ישראל הבקי בלשון הערבי? ובספר תבואות שור, יו"ד, סי' יט אחר שחלק על דברי הפרי"ח, טען שאין המלות הללו הפסק, וצדדו להתיר משום שכונת השוחט לשמים. וכן דעת הר"י נבון בנחפה בבסק ח"ב, ירושלים תר"ג, דף כ"ז, ע"ב ועיין ר' חיים סתתון, ארץ החיים, ירושלים תרס"ח, יו"ד, סי' יט, ס"ד, דף נב, ע"ד. לעצם הדבר נראה שאעפ"י שחשדו הר"ח ו' עטר לר"ח די סילת באי ידיעת הלשון הערבית, יסודו של חשש אם רשאים אנו לומר אמירה זו, נעוץ בשיבוש-שמיעה או כתיבה בתעתיק עברי מערבית. מאמר קצר זה שגור ביותר בפי המוסלמים, ולשונו: א-ללה אכבאר, שכן צורת יחסת הנשוא, ותרגומו: הא-ל הגדול ביותר (או: הא-ל גדול ביותר). מחמת שיבוש צורפה הו"ו הו"ו לאחריה ויצא "וואכבאר" וכביכול: "הא-ל הגדול".

92 הרחיד"א, שה"ג בערכו.

93 שם: "ושלמתי מפי תלמידו מורנו הרב מחרי הכהן בעל בתי כהונה ז"ל, שבית ראשון שהלך לשיבת הרב המג"ן וכל קדושים עמו פלפל בחכמה והביא כ"ב בקיאות בו בפרק". מעניין לציין שמספר זה כ"ב חוזר אח"כ גם בדברי הפרי"ח בהקדמתו ראה בסמוך.

94 קונטרס מודעא רבא (לעיל, הע' 82), דף ב, ע"ד, ועל הגיל ראה בסמוך.
95 האם כוונתו שלימדו מכאן ואילך ויהי בטהרה ובנקיות המתשבה, ו"כ"ב רומז לשנותיו ותו לא, או שמא נתכוון שחזר על "משנתו" = "המשנה" כ"ב פעמים? מכל מקום אף מתורתו ברור שמשחק מתוכה שינוי שיש בו חידוש בדרכי הלימוד השגורים, ראה לעיל, הע' 36.

כי הילדות והשחרות הכל הבל אשר-עברתי, והימים אשר היו לי בהם חפץ באלה לא חפצתי, ותודא על הימים הראשונים הייתי ועל הזמן אשר תלף אשר אין הליפות. למו שאבדתי... אז קמתי ונתעוררתי... עד כי כתונת העצלות מעלי פשטתי ונתנכרתי... ששתי בה' כי בגדי ישע הלבישני ולבשתי, ואת אבא מארי שבשמים תפארת ישראל להכיר התחלתי, ובג נתפארתי, וכמה ימים ושנים בזה נצטערתי, עד אשר בתפילה ובדמעות שלישי לפניו התחננתי והתנפלתי... ויען קרוב ה' לכל קוראיו כאשר באמת לו קראתי, מיד האיר עיני ושלה לי עזרו מקדש ובו נתאמצתי ונתעוררתי, אז ידעתי בני ידעתי, כי את בוראי הכרתי, ואז קרבני לעבודתו ונתקרבתי... ולכבודו ביאור רחב ומספיק על כל הד' חלקים של הש"ע לחבר תאבתי...⁹⁶

כאיזה צד שנבקש לפרש את הדברים דלעיל, מכל מקום ודאי שגם משום דרכי לימוד יש כאן⁹⁷. יש בדברים אלו מעין רקע והקדמה לדרכו המיוחדת, של ביקורת והכרעה בדברי קדמונים, וכפי שהוא מפרש להלן שם בהקדמתו אחר שהוא מתאר את המאמץ העצום שהשקיע בחיבורו, שעסק בו שנתיים ימים, ועיין בכל דברי חז"ל הראשונים והאחרונים, הוא. אומר: "...מלבד קצת תמיהות מלאות וטובות אשר על הראשונים מצאתי, וגם על האחרונים הרב המובהק מהרי"ק והרב מהרמ"א עליהם ידי הניפות, והשגות כבדות עליהם השגתי,

96 יש ענין רב להשוות דברים אלו לתיאור דומה אצל ר' אברהם הלוי, רב מצרים באותה תקופה, שו"ת גנת ורדים, ח"א, קושטא תע"ז, הקדמת המחבר: "אי שלמים בקשו עלי רחמים... רבות צרונני צרות... כי מעוזי עד היום הזה לא שלוחי ולא נתתי ומרעה אל רעה יצאתי, בראשיתי אין שלם בעירי כי מלך זקן וכסל [יציא הרע, קהלת ד, יג] עבר שארי, ויהי ער ומתגבר בשפת חלקות... ואף כי חצוני ניתוחי בי... ובכל זואת לבי אחריו נטה... להסתופף תחת השיחים משאות שוא ומדותים, עד אשר העיר ה' את רוחי ויעירני כאיש אשר יעור משנתו ואשמע את הקול מדבר וחיילים יגבר לאמר מה החלום הזה אשר חלמת קום לך קרא את ה' אלזיך, עוזב מי המרים... ובשמעי את הקול נפעמתי... ומשער לשער הצמינין בהלכה ברחבה התהלכתי ויום יום על לימודי שקדתי וכלהו ספרי דבי רב קריתי שניתי ושלשתי...". ר"א הלוי ראה את הספר פרי חדש, אך כפי שיובא להלן, אך בחודאי שיש כאן תיאור אישי מובהק, ואף כאן קשה לעמוד על טיבו הברורי. (ח"א נדפס שנה אחר הדפסת ח"ב בעת"ח = תע"ז ולא כמו שסבר ר' זנת, ציון א [תרצ"ו], עמ' 253, שהוא לפ"ג=תע"ב, שכן בפירוש נאמר בשער ח"ב ש"דיו נטויה להדפיס ח"א...).

97 בודאי שאין לקבל את דברי ר' שלמה חזן: "ומלשונו הטהור שם משמע דעד כ"ב שלמים אבתי לא הוה גדול בתורה יעו"ש" (המעלות לשלמה, נא אמון תרנ"ד, מערכת גדולים אתה, סעיף ח). ומכוח פירושו זה דחה הר"ש חזן את דברי הרחיד"א, שהובאו לעיל, הע' 93. ועוד חוסיף שם: "ומלשון הרב חזן א-ללה בקונטרס התקנות תקנה יא [ר' חיים אבולעפאי, איחזיר תע"ז] אין משם הוכחה כ"כ לדברי הרב ועד לחכמים". ר"ח אבולעפאי דן במנהג שבלי שמיני עצרת היו נושאין נרות דלוקים לפני ספרי התורה, ובחשש שמא מתוך הטלולים מטיפים שעווה ובאים לידי איסור מכבה, ומספר שם: "וזכורני בירוש' ת"ו בהיותו עדיין בחור בעל פ"ח ערער בב"ה על שהיו מוליכין נר קטן לפני ס"ת ב"ט... והכס א' התריז כנגדו וא"ל שבוחר א' יורה דין ברבים, ונתקוטטו זע"ז. והרב מהרמ"ג הזה בב"ה ולא דבר דבר.

ובמקום שהביאו שני סברות ולא הכריעו אני בס"ד הכרעתי, ואם הוכירו איזה דין בשם סברת יחיד כתבתי, אם בר סמכא הוא בדין הלז או לא... וקצת לינים מהש"ס שלא נזכרו מהם והשמטתם ממני לא נשמטו, ומהם נזכרתי והוכרתי...".

מסתבר שרוב, ואולי כל זמן, היותו בירושלים היה מחכמי ישיבת בית יעקב ויגה, ולמד אצל מהר"ם גאלנטי, אפשר ששימש גם בהוראה של איסור והיתר, ומכאן הסברו בהקדמה כנ"ל, למה שהקדים את חיבורו על יורה דעה לחיבורו על אורח חיים, שהחל בו לפני כן, וכדבריו: "אמנם אח"כ חלק זה של י"ד להלכה למעשה הוצקתי...", ואכן מוצאים אנו בו שהוא נשאל בדבר איסור והיתר והשיב⁹⁸. מסיפור מוזר על היחסים שבין ר' חזקיה ורבו הרב המג"ן שמספר ר' אליעזר לייזר קאצינעלנבוין-ריסר⁹⁹ בשם שלח צפת"ר. אברהם

אחיז חלכנו לבית המדרש [=ישיבת ויגה? ק"ק תלמוד תורה?] אני והוא יחד, ועיין בדין והסכים לאסור. וקרא לכל החכמים והוכיח למעריץ באיו טענה, וכר א"ל: מי שלא ידע לחלק מה בין פסיק רישיה דמורה רש"י [צ"ל: ר"ש] למלאכה שאינה צריכה לגופה וחולק ר"ש מעריץ על ר' חזקיה וי' לדלית ליה ביתא, על כיוצא בזה אמרו שמא ישתו התלמידים הבאים אחריהם מים תרעים וימותו. ואין מופת חותך בהוראה, שחכם א' יש בינינו שכותב פסק לזה ומזכהו וכותב פסק שני לחברו ג"כ ומזכהו הכל בנדרן א"ו...". על ענין זה כתב הר"ח תשובה, ונרפסה בס' מים חיים, אמשטרדם ת"צ, חלק השו"ת, סי' ט' מלבד שאכן מלאך נראה כוחו בהלכה בצעירותו, אין מן הדברים בהקדמה דלעיל סיוע לפירוש דר"ש חזק, ואדרבה שם נאמר גם: "כל ימי בין החכמים גדלתי... ומבית המדרש שעת אחת את עצמי לא מנעתי זקוק מורי שמעתי...". ובד' אמות של הלכה מערדי ועד היום הזה נתעסקתי ולפני רבותי ע"ג קרקע דנתי...". יש עוד להזכיר כי רבו בליחורנו, ר' יהודה שאדאף, היה קשור במדה כלשהי בשבתאות, ראה ג' שלום, שב"צ, עמ' 156, 531, 538—539; מ' בנייה, אגרות ר' שמואל אבובי לחכמי א"י שנישבו במלטה ובמסינה, ספר זכרון לשלמה מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 38; י' תשובי, ציתים לדמותו של החיד"א, ספר החיד"א, עמ' נא—נב (= נתיבי אמונה ומינות, חל-אביב 1964, עמ' 231).

98 כגון, פרי חדש, יו"ד, סי' לג, סי' קי: "נשאלתי על מעשה שהיה... והכשרתי", שם, סי' ג, סי' ד: "ובמזמרים נוהגים בהם איסור ופה ירושלים עד עכשיו היו נוהגים והיתר בהם ונשאלתי אי מבטלינן מנהגא אין לא", שם, סי' קיח, סי' ק: "נשאלתי על תנורים של עובדי כוכבים שמתמנים בהם את תחמין בשבת אי סגי בחותם א'".

99 חתנו של ר' רפאל הכהן רב קהילות אה"ו. כ"י אוקספורד נויבאר מס' 2236 (מיכאל 623). וראה תשובי (לעיל, הע' 97), עמ' 232—234. בכח"י עמ' 74: "הרב פרי חדש ידוע גחום לשונו ז"ל נגד הפוסקים ראשונים והאחרונים ושמעתי מפי המשולח מעה"ק צפת תובב"א (כך ולא שלח ירושלים כמו שכתב יערי, שא"י, עמ' 700) ה"ה זה דודי-חזק רעי הרב החכם השלם כמריה אברהם אליעזר הלוי, שהוא יצק מים על יד החכם המפ' הרב המובהק חכם אזולאי ז"ל, שבסוף ימיו ד' לו דבר עם הרב ר' משה גאלנטי שהיה מר"ץ בעה"ק ירושלים תובב"א, ובא לבית המדרש של הרב לבוש שלא כדרך המכובדים, ומתוך כך אירעו דברים ביניהם, והי' הרב גאלנטי מחזירם להבאים לישיבת בית מדרש, חזר פרי' חדש חזרים לאותם אשר לא יבראו ומתו שניהם תוך ימים לא כבירים. והנה במצרים עלה בהסכמה שלא לפטוק שום הוראה מספר פרי חדש על אשר פצה פה נגד הפוסקי כנ"ל. וראה כמה עמקו משפט כי תוך ימים לא כבירים אירע שקיבלו את הרב המובהק מה"י ש"אלגאזי ע' אחיו

אליעזר הלוי משם רבו הרחיק"א, יש ללמוד שהיתה לו לר' חזקיה ישיבה או בית מדרש בפני עצמו. אך מסתבר יותר שכנראה היה ר' חזקיה בין החכמים בישיבה שהנה עליהם ללמד תלמידים במדרש קטן יותר, כפי שאנו מוצאים במבנה ישיבת ר' חזקיה לאחר שחזר משליחותו. מכל מקום רחוק מאוד מן הדעת לקשור סכסוך זה, אם אמנם היה כזה, עם הטלת שליחות ירושלים על ר' חזקיה¹⁰⁰.

בשנת ת"ן הוטלה עליו שליחות ירושלים לערי פראנקיאה¹⁰¹. מסתבר ששליחות זו קשורה בפטירת הרב המג"ן וברעב הכבד של אותה שנה בירושלים עקב הבעורת ושאר צרות¹⁰². אמנם באותו זמן, לא היתה שליחות זו שליחות חשובה המכובדת כשליחות ערי טורקיה, אך ר' חזקיה קיבל שליחות זו, בשל קרוביו העשירים באמשטרדם, ובשל רצונו להביא לדפוס את חיבוריו שם¹⁰³. במשך השליחות ודאי סיבב באיטליה ועוד, באמשטרדם שהה שנה שלימה עוד לפני גמר הדפסת חיבורו שם¹⁰⁴, וכנראה שהשתהה שם עוד אחר כך. בשנת

של הרב מו"ה חיים אבולעפיא מאמו, לרב ומו"ץ במצרים, והוא היה תלמיד הרב פרי חדש ונהג בשיאויו יותר מארבעים שנה, וכל הוראותיו היו עפ"י הוראות רבו הרב פרי חדש. והשווה את סוף הדברים עם דברי הרחיק"א שהובאו לעיל (הע' 90), ואפשר שמשם לוקח הדברים. אמנם אפשר גם לפרש שהרב המג"ן וחקים את הזאים לבית מדרשו שלו, דחינו אם יבואו שלא כהוגן, ואין איפוא ראייה שמדובר בבית מדרש של הרב פרי חדש. אך לפי זה קשה לפרש מה טיבו של החרם שהחריס הרב פרי' לאותן שלא יבואו.

100 כפי שסבר ש' רחאניש, קורות וזיהודים, בתורכיה ובארצות הקדם, חיד, סופיא-תרגיד—תרג"ה עמ' 323.

101 "צרות צרורות הקיפו להבת ירושלים כתנורו של עכנאי, אשר בהם נמצאתי ובתבורתם ובחברתם נחברתי וגם במנינים הייתי ונמנתי וליך בשליחותם נקרא נקראתי ולחשתלר בעבורם נשאל נשאלתי... ומכל עסקי וטרדתי מיד פניתי... ולשליחות פראנקיאה על מנת לחזור יצאתי...". (הקדמה לפרי חדש, יו"ד, אמשטרדם תנ"ב); ר"מ חאגיז, שפת אמת, (לעיל, הע' 73). וראה הרחיק"א, שה"ג מערכת ספרים ע' פרי חדש: "וגם אני שמעתי מכמה ענינים שאירעו להרב ז"ל בשליחותו מעה"ק ירושלים ת"ו. בערי פראנקיאה ת"ס נוראים". לדברי רוזאניש (לעיל, הע' 100), עבר בשליחותו בסיניגאל אשר באפריקה המערבית, וזה נשתבש לו ממה שנאמר שם שהיה בסיניגאליה, והיא עיר באיטליה. לשנת יציאתו ראה לעיל, הע' 73.

102 "חוכר אני בשנת התל"ט אחר פטירת מרי הרב הגדול מר זקני ז"ל [כ"א שבט] שקרא די לרעב בארץ ולא היו נמצאים חטים שמורים משעת קצירה ולא שומן כדי להשתמש בפסח. וחסידים ואנשי מעשה אשר היו נזהרים בזה נקצאו בצער עצום ובפרט הרבנים המובהקים הראשון שבראשון המלאך כמהר"ד יצחקי. וכמהר"א חיון וכמהר"י מולכו ז"ל. ונכתבו פסקים על ככה אם היו יכולים להתיר... ובעונותי אודא מני מילתא... בעבור שלא הייתי מן הנזהרים ומי יתן לזה לא לירי להכנס תחת סוג צדיק שהיית היה מוחל לי בחמלותו התוספות הללו דלא מצו אינשי למיקם בהו. ובפרט כעת שאנו נעים ונדים בארצות העמים...". (שו"ת הלכות קטנות, ח"א; סי' קג [בתוספת ר"מ חאגיז]).

לעיל, הע' 73.

103 הקדמת המחבר לפרי חדש, יו"ד.

תנ"א נדפס באמשטרדם קונטרס מיוחד הכולל דרשה שדרש שם ר' חזקיה ביום י"ח חשוון בספרדית¹⁰⁵.

דמותו המיוחדת, אפיו ותקיפותו עולים מסיפור ששמע הרב חיד"א בהדיר עליחותיו בעיר האג בשנת תקל"ח, על הצעת קהל הספרדים באמשטרדם שיקבל עליו את הרבנות בעירם. משום התיאור המעניין, הן לדמותו של ר' חזקיה והן למצב הרוחני והדתי של קהילות ישראל באותה תקופה, מן הראוי להביא הדברים כלשונם¹⁰⁶: "ור"ר מילדולא¹⁰⁷ בא להשא בתו פת, האייא ובא לבקנהו, ופיו מילא לדבר על ג' שלם¹⁰⁸ וסיפר בי כאשר היה הפר"ח באמשטרדם היה ר' יצחק אברהם זקן מופלא, וביקשו, הקהל ממנו להיות רב, והרב הזקן היה בכבודו, וכשיפטר ישאר הכל לו, והוא אמר שרצונו שלא יתנו לו שום מתנה, ולכן צריך שיתנו מהק"ק בשופע, וגם שאינו רוצה להיות תחת אנשי המעמד, בדבר הנוגע לדיו. ואמרו שמקבלים שבדבר הנוגע לדיו-תורה המעמד לא יוכלו לבוא, נגרו, ולענין הפרס יוסיפו לו, אך שיהיה כפל הענין ותנ לא. והוא אמר שאין פחות מאלף טוקטוני [דוקאטים!] והיו אנשי המעמד נושאים ונותנים. וסוף דבר הסכימו לתת לו האלף טוקטוני, הכל כמו ששאל¹⁰⁹. ויגידו לו בשמחה! והוא השיב שעדיין הוא יחשוב. וביום א' הלך למעמד, ואמר שחשב שלא אפשר ליה! והתחילו לחלוק עמו, והשיב: אם כן מחר אשלח לכל היחידים להודיעם שקבלוני,

105 Sermon moral del Fundamento de nuestra ley Rredicado en esta ilustre congrega de T. T. en 18 de Hesvan 5451, Amsterdam Ano 5451 (1961). וראה צילום שער הקונטרס הנ"ל אצל א' יערי, שא"י, עמ' [295].

106 מעגל טוב השלם, עמ' 157. סיפור זה מאלף מאד לגבי מצבם הרוחני של מנהיגי הקהילות באיטליה, היחס שבין הרבנים והפרנסים, ואפשרויות הפעולה של הרבנים בסיפור המצב והיוחני. ועיין גם לקט הקמת י"ד, הלכות נידוי החרם, דף קי, ע"ג על סירובו של הרב ר' מנשה חפץ לקבל את רבנות ונציה ונימוקיו, וראה גם שם דף קג, ע"א, ודף כח, ע"ג ואילך.

107 ראה עליו, פריימן, מעגל טוב השלם, עמ' 28, הע' 3.

108 ראה עליו שם, עמ' 129; רחאניש, קורות היהודים בתוגרמה, חלק ה, עמ' 41—43.

109 * סכום רב מאד. לשם השוואה. אציין מספרים אחרים. בשליחותו זו גבה ר' חזקיה מקהילות מנטובה סך של 35 דוקאטים לטובת ארץ ישראל, ראה סימונטו, תולדות היהודים ברוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 350. בסך הכל אסף הר"ח בשליחות זו, לפי חרשום בפנקסי ירושלים, סך 600 אריות (?), ראה שפת אמת, וילנא תרל"ו, מב, ע"ב. דוקאט — אדום וערכו 1:3 לעומת גרוש — אריה. ראה התעודה שפירסם בניהו, ספונות, ב' (תשי"ח), עמ' קלב, והיא משנת תנ"ב. באותו זמן היה סכום המזיה לאדם בודד בירושלים, 50 אריות לערך, כולל מסים, ראה ר"מ מלכי, לעיל הע' 17, מחברת א, עמ' 20. מאוחר יותר, באמצע המאה ה"ח גדל יוקר החיים ונחוצים היו 150 אריות לזוג, 100 לגבר ו-75 לאשה, ראה ברנאי (לעיל, הע' 4), עמ' 70. כן ראוי לציין כי שלשים שנה לאחר מכן נקבע סכום דומה כדמי שכירותו של הרב צבי ה"חכם צבי", בקהילה האשכנזית שם, כך לפי כתב הרבנות שלו מ' שבט ת"ע, שבפנקס הקהילה האשכנזית שם, צילום בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, HM9694 דף טו, ע"א ("אלף ריכשטאליר האלענד"ש" מלבד שאר הכנסות הרבנות).

ויום ג' אלך לבקר, ושבת אדרוש, ויום א' אלך לומר להם שבבר התחילה מלכנותי, ואני אומר ליחידיו הק"ק שאינם נוהגים בכמה דברים וישונו מדרכם הרעה, ובתחילה אני או' לפרנס הראשון שיש לו שתי גויות בבית והוא חשוד עליהם שיוציאם, ואומר לפרנס ב' כך וכך וכן לכולם שאני רוצה להציל נפשי והם מוטבעים במצולות טיט היון מעבירות מפורסמות, והוא הדבר אשר שאלתי שאוכל לעשות דין תורה, לזקק ולטהר הקהל מכל עון ואת פושעים אוכיהם ואקללם ויאמר השמד. ואני סובר שאז תתחברו כנגדי ויהי הקשר אמיץ לגרשני מן הארץ, ומי יודע מה ילד יום, ואי יש את לבכם לבער הטומאה מהארץ, ותהיו מקיימים כל דברי חז"ל על נכון, אז רוח נכון חדש בקרבי לזכות למצוה רבה זו, וגם אוכל לעסוק בתורה כרצוני בישוב והשקט בטח, ומוה יראו וכן יעשו בכמה קהילות קדושות וזכות הרבים תלוי בכם. אך אני רואה שאנתם אינכם הפצים בי כי אם להיות לכם שם ולא לשם שמים, ואתם רוצים ללכת בשרירות לבכם, מבלי מוחה כלל, ולכן אף שאנתם התנדבתם אלף טוקטוני לשנה מ"מ בענין שאלתי שאוכל לדון דין תורה ולית דימתא בידי בזה אני רואה שלא ירדתם לסוף דעתי! וכשמוע הפרנסים אמר קדוש אמרו להרב פר"ח ז"ל הדין עמך וכיוונת אל האמת אשר לא תוכל להיות רב בקהילתינו, ובכך נסע לש' עד כאן סיפר ר' דוד הגו' בהרחבה.

בסוף תורף תנ"ג היה עדיין בדרך, ומליוורנו כתב לר' יהודה בריאל רבה של מנטובה אודות נדבת עירו שהובטחה לפני שלש שנים ועוד לא נתקבלה. ר"ח מזכיר שם שקיבל כתבים מאנשי ירושלים על מצבם הקשה שהם "מתים ברעב ובצמא ובחוסר כל" ¹⁰⁹.

בשובו לירושלים עבר דרך מצרים, ושם אירעה הפרשה המפורסמת של התרמת ספרו "פרי חדש" על יו"ד ואיסור הקריאה בו, שנעשתה על ידי חכמי מצרים בצירוף שני רבנים מחברון. אגב חכמים אלו מחברון הודיעו בפירוש שאינם מקבלים עליהם את החרם וכצאתם מן העיר יתווקו בו וילמזו בו! מפני כבודו של המחבר לא פגעו בו באופן אישי ורק "דברו עמו בינו לבינם תוכחות", הוא התנצל על סגנונו ולשונו ההריפים נגד הקדמונים, ועלתה ההסכמה רק להתרים את הספר ולאסור הקריאה בו. לאחר פטירת המחבר, הובאה לפני ר' אברהם הלוי רבה של מצרים השאלה, אם אפשר להתיר את החרם ובאילו תנאים. והיא"ה מסכים להתיר את ההסכמה-חרם¹¹⁰. יחסי הרא"ה והר"ח היו טובים,

109 בניהו, (לעיל, הע' 73), עמ' קעא-קעב.

110 "עובדא הוח בחד צורבא מרבנן דהוה חריף טובא ואורייתיה מרתחא ליה חזיבי ספר על טור י"ד הוא ספר פרי חדש. ויש בו חדשים רבים מפלפול ובקיאיות. ואע"פ שאין הכרעתו מכרעת לנו לענין פסקא דדינא, מ"מ יועיל לנו הספר הלז להקל מעלינו טורח ותופש, ולכל הפנות יועיל להערה ואנחנו נדע מה נעשה... וידי כבוא הספר הלז למצרים עברו

עובדה היוצאת גם-מן תשובה שהיבר ר' חזקיה על שאלת-שהובאה לפני הרא"ה בענין עגונה¹¹¹.

מעברה על מקצת דבריו ומצאו ששלח רטן לשונו לדבר תועה על גדולי ישראל... ועל רבי הגדול ב"י אשר הוא לכל תוראיתו יסוד ועמוד בכל התלמוד... ויהי בהתפרסם הדברים... וקבצו חכמי ישראל מבני העיר וגם גרים הנמצאים מארץ אחרת ויבקשו לקעקע ביצתו ועלתה הסכמת החכמים לפיט שני הצדדין לבלתי שלח יד בחכם המחבר ולא לפגום בבכודו וזו ולא בנגידא ולא בשמא, אכן בינם לבינו בסתר דברן אתו תוכחות והתנצל וידע אשר עשה ובוש ממעשיו... עלתה הסכמתם שספריו הנמצאים פה מצרים שישקעו בבנין וגזרו התרימו בכל תוקף ובכל אלות הברית על דעת המב"ה שלא יקרא אדם בספר זה לא קריאת עראי ולא קריאת קבע. וכתבו הסכמה זו... והתמו בה כל תכמי העיר וגם הנמצאים מארץ אחרת גם נקרו נקרו הנה רבני חבון תוב"ב ושאלו מהם שיטכינו במעשה אשר נעשה ואמרו שלרצון בני העיר הם חותמין בהסכמה זו אכן אינם מקבלים הסכמה זו עליהם שבצאתם חוץ לעיר יחזיקו בספר זה וילמדו בו... והחכם המחבר נתבקש בישיבת של מעלה ובכ"ז כמה וכמה חכמים שלמים וכן רבים נכספם וגם-כלתה נפשם להגות בספר זה... מה גם שזה לי ימים וחודים קלה בלבי. כאש בוערת... (שו"ת גינת ורדים, י"ד, קושטא תע"ז, כלל ג, סימן ג). חנאנס ושרנובץ (לעיל, הע' 90), הבינו בטעות שהחרם היה שנתלים לאחר פטירתו, בעוד שהדיון כאן הוא בהתרת התוס' בן ברור מכאן. שהיה הר"ח במצרים אותה שנה, וכמו שכתבו פרומקין-ריבליץ, תח"י, ב, עמ' 94, וערי, שא"י, עמ' 298, ושלא כבניהו, קרית ספר, כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 20-21. מה שכתב רוזאניש, קורות היהודים בתורכיה, ח"ד, עמ' 324: "ונראה דהבר ששל ירי השפעת הירושלמים עלתה והסכמה במצרים להתרים ספרו" אינו יודע לו כל יסוד, אשר לזמן המאורע, קבעו בנייה שם לשנת תנ"ג, שכן מאיגרת ר' יהודה בריאל לר"ח (לעיל, הע' 109), עולה שהיה הר"ח באדר א' תנ"ג בליוורנו, ובאיגרת זו הוא מאחל לו הצלחה בדרכו על המים. אמנם יתכן שיש לאחר קצת את בואו למצרים וכדלעיל. בתשובה הידועה של ר"א הלוי, גינת ורדים, י"ד, סימן ט אודות הסכום בין קהילת הספרדים וקהילת האשכנזים בירושלים, על חלוקת כספי התרומות של יהודי אשכנז, נזכר שליח ספרדי מחברון שגבה גם עבור אשכנזים כביכול בחברון. והעמידוהו למשפט (כנ' הממטנים בחו"ל) והוציאו מידו. בניהו, אגרות ר' אברהם קונק' לר' יהודה בריאל, סיני, לב (תש"ג), עמ' שז, מזהה את השליח הזה כר' אברהם קונק', על פי האגרות שפירסם שם ושבהם נזכר ענין זה. כן זיהה א' יערי, שא"י, עמ' 477 את שליח חברון שהיה לו ריב עם אחד מגבירי מצרים, שבאמצעותו הועברו הכספים לחברון, שו"ת גינת ורדים, ח"מ, כלל ג, סימן ג (יערי העתיק שם את התשובה), גם כן בר' אברהם קונק', שהוא היחיד שמתאים לו הפרט הנזכר שם שהיה השליח בדרכו כעשר שנים. בהמשך לכל נראה לבניהו, אגרות ר"א קונק', שם, עמ' שז, שהחכמים מחברון שהשתתפו בהחרמת הספר פיר חדש במצרים. היו ר"א קונק' ועוד אחד מחכמי חברון שנשלח כנראה לעזור לו במשפטו. מאחר ומן האגרות שם עולה שר"א קונק' בא למצרים אחרי ניסן תנ"ד, צריך לומר אפוא שההסכמה-חרם ושהותו של הפר"ח במצרים היו בקיץ תנ"ד. מכאן שהישיבה חוקמה בירושלים בשנת תנ"ד.

111 "ראיתי פסק א' על זה ממעשי ידי אמר והתכם השלם כמה"ר אברהם סגן לזיה נר"ו, ולהיותי טרוד בכמה טרדות אבא בקצרה עפ"י קונטרסו של החכם הנז'... סוף דבר שדעתי מסכמת להתיר להלכה. אבל לא למעשה משום חומה הנשא זידענא דהך שאלתא אישחלא קמי מאריה ורחין אתרא מורי תרב המובהק נר"ו ומפיו אנו חיים לאסור או להתיר וממנו תצא תורה לישראל (ימים חיים), אמשטרדם ת"צ, חלק השו"ת סימן יב). פסק זה של ר' אברהם הלוי הוא תשובתו שבשו"ת גנת ורדים, אבה"ע, כלל ג, סי' י. "מאורי ורחין אתרא"

מסדר הזמנים יוצא שזמן מועט היה סיפק בידי ר"ח לעסוק בהקמת ישיבתו החדשה "בית יעקב". פיריירא ולעמוד בראשה. לא יצאו שנתים ור"ח נתבקש לישיבה של מעלה בסופה של שנת תנ"ה או ראשית תנ"ו.

כאמור, נודעו וכבר באו ברפוס תעודות ותקנות שקשורות ביסוד ישיבת "בית יעקב" פיריירא¹¹². נציין כאן את עיקרי הדברים תעיר על כמה פרטים הטעונים פירוש.

ביום י"ב אלול תנ"א הפקיד ר' יעקב פיריירא 20.000 פלורין כקן עבור הישיבה, בידי ראשי קהל הספרדים באמשטרדם, כתב את תקנות היסוד של הישיבה ומינה את ר' חזקיה לראש הישיבה. תעודה שנייה בענין הקרן נכתבה באמשטרדם ביום כ"א אדר תנ"ה. בתעודה שלישית מיום י"א אייר תנ"ה, הוגדל סכום הקרן והועמד על 40.000 פלורין. ההשקעה נעשתה על ידי רכישת מניות. מן הפירות יישלחו לישיבת "בית יעקב" בירושלים כל שנה לידי ראש הישיבה, סך של 320 פייסוס או פאטאקות שהם 800 פלורין. פטקה שווה ל-50 מאיידים דהיינו אריות. וכן סכום לישיבת פיריירא בחברון. ההסגר יכלול אחד עשר איש (אחד מהם שמש). מלבד ראש הישיבה, יהיו חמשה חכמים וארבעה בעלי תורה. הברל המעמד מתבטא כמובן גם בגובה התמיכה שהם מקבלים. יש לשכור בית מיוחד עבור הישיבה, שיכלול מקום דירה לראשה, ועוד שלשה חדרים, שאחד מהם ישמש למדרש גדול, השני למדרש קטן והשלישי לאוצר ספרים.

מבין חמשת החכמים יבחר הראש אחד הנראה לו מתאים ביותר לסייע לו במדרש הקטן בלימוד התלמידים המתאמים ללמוד. האדונים שיקבלו את הכסף, דהיינו הראש ועוד חכם או שניים, יחוייבו לכתוב לבעל ההסגר ולהודיעו על כל המתרחש בו, על האנשים המשתתפים בו ועל כל הנלמד שם ועל מי שמצטיין ביותר בתורה ובמדות. במדרש הגדול ילמדו הראש עם ארבעה חכמים וארבעה בעלי תורה ובמדרש הקטן ילמדו חכם אחד עם תלמידים מתנ"ד ב"ם. לתלמידי דים לא ישולם בשום פנים כל שכר¹¹³, אפילו אם יסכימו חברי הישיבה להמעיט מחלקם לשם כך. בחדשי הקיץ יהיו שעות הלימוד ששה, ובחורף ארבע. בשבתות ילמדו שתי שעות בקיץ ושעה ומחצה בחורף.

במדרש הגדול ילמדו כל ימות השבוע הלכה עם רש"י ותוספות ופוסקים,

הוא הרב המגיד, שתשובתו מטופ סיון תמ"ה. בצירוף הסכמת חכמי ירושלים: הר"א די בוטו, ר"י מולכו, ר"א צמח ומחרי"ם ו' חביב (שם, סי' יא). ר' חזקיה אינו מופיע בין החותמים שם, ואף תשובתו לא נדפסה שם, האם לא נשלחה? ראוי לציין עוד כי מחרי"ם ו' חביב החזיק בשנה זו ישיבה משלו ואעפ"כ הרי הוא כלול בין חכמי ישיבת הרב המגיד, ואפשר שהוא אף כותב התשובה הנ"ל ומחברת, ראה לעיל, הע' 78 והע' 80.

112

113 השווה לעומת זאת את שהנהיג ר"י חאגיז בישיבתו, לשלם אף לתלמידים (לעיל, ג'יד הע' 37).

ובשבתות — שבת אחת לדורש ושבת אחת לפסק¹¹⁴. הנרשות והפסקים יוכנו על ידי שמונה האנשים לפי התור. על האדון הראש להודיע להם חמשה עשר יום מראש את נושא הפסק, פעם בדיני ממונות ופעם באיסור והיתר. על כולם לתקור בענין, ומי שהוטל עליו יכינו בכתב; האדון הראש יעבור עליו, ואם הוא נראה בעיניו ראוי לדפוס ושלחו אלי, יחד עם הדרשות, כדי שארפיסם בשם מתברר, וכן גם החדושים שהאדון הראש ושאר החכמים יחדשו בלימודם¹¹⁵.

במדרש הקטן ילמדו בכל ימות השבוע גמרא, ובשבתות פעם ילמדו בספר, ופעם ישיבו על שאלה שהאדון החכם ישאל אותם ביום החמישי כדי שכולם יוכלו להכין את התשובה עד השבת, כפי ידיעתם. פעמיים בשנה חייב האדון הראש לבחון את התלמידים במדרש הקטן.

בשאר הסעיפים ישנם הוראות גם להשגחה על קיום התורה ושמירת המדות, ועל הסדרים השונים בהם יתנהל ההסגר. עוד יש לציין שמלבד ראש הישיבה שאינו ראוי להשתתף בשום ישיבה אחרת, הרי שאר החרדים, מתוך הנחה שהאספקה שתיתן להם לא תהא בה כדי לפרנסם, רשאים להשתתף גם בישיבות אחרות לפי הגבלות מסוימות¹¹⁶.

מסתבר שר' חזקיה השתתף בקביעת התקנות וניסוחם. יחס הכבוד המיוחד מצד המייסד ר' יעקב פיריירא לר' חזקיה, ניכר גם בעובדה שנמסרו לידי סמכויות רבות מן הרגיל בדרך כלל. לא ברור מן התקנות מי בחר את חברי הישיבה לראשונה, אך לגבי הכרעות להבא, לגבי העלאת מדרגא לדרגא וכן למינויים שונים נמסרו הכל להחלטותיו של ר' חזקיה שעליו סמך פיריירא ביותר. על ר' חזקיה היה גם להציע את הבא במקומו וכן שם של חכם שימלא את מקומו במקרה הצורך. ההצעה הזו צריכה להישמר בקופסא סגורה שתישמר בסודיות כדי למנוע שערוריות ומחלוקות.

כאמור, בזמן הקצר מאז שובו של ר' חזקיה לירושלים, לא הספיק כנראה לבסס את הישיבה ולהתקין בה את כל הסדרים וההוראות הנחוצות. משהגיעה לאזני פיריירא. השמועה על פטירתו של ר' חזקיה, ראה צורך להתקין תקנות נוספות, להרחיב ולפרט בהן את אותן ההוראות שנמסרו לר' חזקיה בעל פה ושעליו

114 ראה לעיל, הע' 42. לענין הדרשות, ולענין הפסק ראה לעיל, הע' 51.

115 כנראה שתכנית לא מומשה, אולי בשל חוסן הקצר שעמד בראשה הרי"ד די סילוה. מנהג דומה היה קיים מאותה יתרה בישיבת "עץ חיים" של ק"ק ספרדים באמשטרדם, ואלו הם כרכי שו"ת "פרי עץ חיים". וראה לעיל, הע' 80 על דרכו של מתרמב"ם לשלוח מדי שנה למייסד ישיבתו ומחזיקה, הגביר ה' משה בן ר' יו"ט ו' יעיש בקושטא את החדושי תורתו שלמד בישיבה. מסתבר שמלבד מה שביקש לגרום נחת רוח והנאה למחזיק הישיבה, היתה כאן גם מטרה להוציאם לאור.

116 חשווה פרט. זה לתכניתו של ר' מ' מלכי בענין זה (לעיל, הע' 3, 44). ר' מ' מלכי מתנגד מאד לכך ומתירע על מנהג זה, ראה להלן, ליד הע' 146.

הוטל לפעול לפיתו, וכלשון פיריירא¹¹⁷: "מאחר שהנחתי בהסכמות הנזכרות כמה דברים לבהירתו של האדון הראש, והוא חכם חזקיה דא סילוה שהודיעתי לו את השקפותי בעל פה, בהאמיני בכל לב בהוראותי, ובהיות שהקב"ה לקח אותו לעולם הבא החלטתי להרחיב ולהבהיר את ההסכמות הנזכרות...". הסעיפים הנוספים עוסקים בעיקר בפירוט הסידורים הכספיים וחלוקת הכספים לפי המעמדות השונים. הגדלת ההסגר בחכם נוסף, ובהוספת מדרש (=כתה) נוסף להוראת מקרא ורש"י מאחר שנודע לו שאין התורה מתרביית בירושלים מחמת חוסר מלמדים במקצוע זה¹¹⁸.

מאחר שר' חזקיה לא הספיק לקבוע את ממלא מקומו, הרי לפי שעה ראשות הישיבה תהא ברוטאציה וכל חכם ישמש תורש תלפית.

תוספת שלישית לתקנות נעשתה בשנת תנ"ו, והיא מוסרת על החלטות חדשות מיום כ"ז תמוז. במועד הנזכר כתב פיריירא לירושלים שיש לבחור את האדון החכם הרב יעקב מולכו לראש ההסגר שלו "בית יעקב" באותם התנאים בהם שימש ר' חזקיה דא סילוה ז"ל. כמו כן נוסף מדרש חדש ובסך הכל יהיו בהסגר ארבעה מדרשים. במדרש הראשון ילמדו בבוקר אלף-בית ואחרי הצהריים פסוק בעברית. במדרש השני ילמדו בבוקר פרשה בנביאים בלאדינו ואחרי הצהריים רש"י. במדרשים השלישי והרביעי ילמדו לפי מה שייקבע על ידי הרבנים שייבחרו על ידי הראש לכך.

מפי אחד מן החכמים שלמדו בישיבה זו בתקופה מאוחרת יותר, הרב חיד"א, אנו שומעים משהו על מסורת לימוד מסוימת שהיתה נהוגה בישיבה זו: "וכן בעה"ק ירושלים ת"ו לימים ראשונים בישיבת הרב פרי חדש, אבותנו סיפרו לנו שהיו מפלפלים בעומקא דדינא בערב¹¹⁹ וכן ראיתי שנהגו אחריו ראשי ישיבה הנזכ' הרבנים ז"ל וסיעתם, שהיו מפלפלים כפעם בפעם"¹²⁰.

הבסיס הכלכלי האיתן שהונח עבור ישיבה זו על ידי מייסדה, הטיפול הזהיר בקרנות בעתיד, גדולת ראשי הישיבה וחבריה עשו את הישיבה הזו למרכז-תורה היציב ביותר שנתקיים בירושלים למעלה ממאתיים שנה, וממנו יצאו חכמים גדולים שהאירו בתורתם ובחכמתם לתפרצות ישראל בגלותיות.

117 פרק שני (התוספת לתקנות), מבוא. תוספת זו היא מראשית תנ"ו ונעשתה עקב פטירת ר' חזקיה, ור' לעיל, הע' 72.

118 האם נודע לו מר' רפאל מ' מלכי, ראה להלן.

119 אולי צריך לומר: בערב שבת, והוא חמנה שהיה בישיבת ויגה. ראה לעיל, הע' 51.

120 מחזיק ברכה, אור"ת, סימן רצ, אות ה, דף סד, ע"א. גם אביו של חיד"א, ר' יצחק צדקיהו היה מחכמי ישיבה זו, ראה בניהו, חיד"א, עמ' שו.

ז. ר' משה חאגיז ופעילותו להקמת ישיבה בירושלים

למעלה תיאורנו את פעילותו של ר' משה חאגיז במסעותיו למען תידוש ושיבת אביו וזקנו "בית יעקב" ויגה, פעילות שלא זכתה לשאת פירות. למרות גילו הצעיר ניהן רמ"ח במרץ עצום ובכשרון של חמה ועשייה, ויחד עם פעילותו לסידור עניינים אישיים ומשפחתיים סבוכים וקשים, ומאבקו לחידוש הישיבה כאמור, הצליח בימי שהותו במצרים למצוא מסילות ללבו של אחד מעשירי העיר רש"ד, ר' אברהם ו' נתן ולהניעו להקדיש סכומי כסף גדולים להקמת ישיבה חדשה בירושלים.

פרשה זו שאנו באים לתארה, עגומה היא מכל צד ורצופה מכשולים וכשלונות מתחילה ועד סוף כמעט, וכפי שכבר עמדו על גורמים אלו חכמי דורו, הביאו מאורעות אלו עמם השפעה רבה על אופיו של רמ"ח ומעורבותו בפולמוסים רבים בקהילות שונות לאחר זמן.¹²¹

ר' משה נולד בירושלים בשנת תל"ב, ובהיותו בגיל שלש שנים מת עליו אביו.¹²² ר' משה גדל והתחנך אצל סבו מהר"ם גאלנטי. לאחר פטירת מהר"ם גאלנטי (תמ"ט)¹²³ נוצר צירוף של נסיבות שערערו את מצבו של ר' משה. יש להניח שכל עוד חי סבו היה שרף בתנאי רווחה יחסיים. אך לאחר מכן נקלע למצב קשה. אשתו, בת ר' רפאל, מרדכי מלכי נפטרה.¹²⁴ ואמו הרבנית מרים אברהם את מקורות פרנסתה.¹²⁵ אמו מרים גישאה לאחר פטירת בעלה הראשון ר' יעקב חאגיז, אבי ר' משה לבעל שני, ר' עזרא שהיה נשוי כבר לאשה — אסתר.¹²⁶

121. ראה לעיל, הע' 54. איגרת יב, איגרת רבני אמשטרדם משנת תס"ט, להשיב לרבני ליוורנו. לתלונותיהם על פירסומי רמ"ח, ודרישתם מתכמי אמשטרדם להחרימם ולהשמידם: "זהו גרמא בנויקין, דיגע בעשר אצבעותיו ומאומה אין בידו, וזה כמה שנים שהוא חוץ למקומו מקום הקדש, דאין אדם נתפס על צערו, ותשב באיתן קטנו והרבה להשיב אפו ברמיזה זו ומרוב, צרותיו, אמר אברהם וירוח לי...".

122. קביעת תשנה קשורה בקביעת שנת פטירת אביו וכולליל (הע' 52), לפי שהיה ר"מ בן שלוש בפטירת אביו, משנת חכמים סימן תרכ"ד, ובשנת תס"ד בהקדמה לשו"ת הלכות קטנות שחפ"ע בשנה זו אומר ר"מ שהוא בן שלשים שנה וראה לעיל את הדיון בזה, הע' 20.

123. לעיל, הע' 54.

124. לעיל, הע' 83.

125. ראה להלן, בסמוך.

126. הפרטים כאן ולהלן אודות הריב שבין אמו של רמ"ח ופקידו ירושלים, וחלקו של רמ"ח בזה, לקוחים מתשובת ר' דוד אופנהיים בענין זה, כ"י אוקספורד, מס' 838 פ"י עג. תשובה זו התפרסמה זה עתה בכלל תשובות ר"ד אופנהיים, נשאל דוד ח"ב, ירושלים יתש"ה, ח"מ, סימן יד. בראשה: "שאלה אשר נשאל בפנינו מק"ק [ליווארנא עיר מלאה חכמים וסופרים] וריב אלמנה יבא עם פקיד ת"ח שבעיר... המלים שבאריחים נמחקו בכה"ה בהעברת קולמוס, כנראה משום שבאמת היה הענין בק"ק ירושלים, כפי שמפורש יוצא

בעלה השני ר' עזרא היה אדם אמיד ובעל רכוש בירושלים. כאשר חלה את חליו אשר מת בו, ציוה לכל אחת מנשיו סך של ת"ק ר"ט, וכל זמן שיהיו יושבות תחת כבודו, כלומר שלא יגבו את כתובתן, יוכלו לדור בבתי וחצרותיו, וליהנות מדמי השכירות של שאר בתי. במות אחת הנשים תירשנה האחרת, ולאחר מות שתיהן יעברו הנכסים עיקרם ופירותיהם לתלמידי החכמים שבעיר הקודש ת"ו. אחרי מותו של ר' עזרא, רצתה האלמנה מרים לשבת בכבודו, אך מחשש שמא לא תספיק להשבע. שברעת האלמנה ולא יוכלו יורשיה שלא לירש הנכסים, נעשה על כך מעשה בית דין בחתימות: משה דיין, יעקב דיין, אברהם דיין.¹²⁷ עוד קודם שנעשה מעשה ב"ד זה, נתנו בהדרכת ר' משה הדיין החתום ראשון, מאה וחמשים ציקני ויניציאני, שהיו כלולים בסכום הנכסים של העזבון, לידי הגביר יצחק הכהן קרמינא מק"ק רש"ד בתורת עסקא.¹²⁸

מעשה זה היה כנראה בשנת תנ"א, וצריך לומר שבידי אותו עשיר הופקדו כספים למען מרים גם על ידי אביה.¹²⁹ והיה זה איפוא קודם תמ"ט. תוך שנה ירד יצחק זה מנכסיו ופסק לשלוח את הרווחים של העסקא.¹³⁰ לאחר שנתיים שלא נתקבל ממנו מאומה נתבקש ר' משה על ידי אמו, לדרת מצרימה לטפל בענין העסקא.¹³¹ בשנת תנ"ד ירד ר' משה למצרים והתדיין עם אותו עשיר לשעבר בבית דינו של הרב דוד גרשון רבה של רש"ד.¹³² נוסף לזה היה לאמו גם פקדון של מאה אריות שהופקד בקהילת צפת בעסקא, וגם שם חל, משבר ופסקו לשלם. מאמציו של ר' משה עם קהילת צפת לא הצליחו וכנראה שהלך כל הממון לאיבוד.¹³³ כשירד ר' משה למצרים קיבל מרבני ירושלים איגרת לרבני

ממ"ש: "...עד לאחר מיתה שיזכו בעיקור הקרקע ופירותיו התלמידי חכמים שבעיר הקודש ת"ו". (דף רי, ע"ב); ולהלן שם נאמר שטענה האלמנה נגד בירור הסכסוך בבית דין שבעיר משום שהקדש הוא לטובת חכמי העיר וחרי הם נוגעים בדבר. בהוצאה הנדפסת הושארו המלים הללו המחוקות באריתים מרובעים וללא כל הערה או הסבר.

127. מחשבון הזמנים נראה שהדבר היה בשנת תנ"א, והחתומים כאן הם כנראה: ר' משה ו' חביב, ר' יעקב מולכו ור' אברהם צמח. באישור משנת תנ"א שנעשה על פס"ד משנת תמ"ז, חתמו: ר"ד יצחקי, ר"מ ו' חביב, ר"א צמח, ר' משה גואקיל, ר' רפאל מולכו [מלכי?]. ור"י מולכו, שר"ת זרע אנשים, יוסיאטין תרס"ב, סימן ל, וראה גם לעיל, הע' 55.

128. ראה לעיל, הע' 85, וכן באיגרת רבני ירושלים לרבני רש"ד (לעיל, הע' 63), איגרת א, ושם איגרת ד מכוונה עשיר זה: קוטינא, ושיער בניהו (לעיל, הע' 85) שיש לו קשר עם משפחת קוטינא הידועה במצרים.

129. באיגרת רבני ירושלים (לעיל, הע' 63), איגרת א: "כי אביה הרב הנוכח [הרב המגיד] נתן סך מה מנכסיה ביד הגביר...".

130. לעיל, הע' 126.

131. לעיל, הע' 129 וקע' 126.

132. לעיל, הע' 126.

133. שם ושם. כנראה שלוח התכוונו בכתב-ההשמצה מניסן. תנ"ת, ראה להלן, ליד הע' 160:

ומנהיגי מצרים. על האיגרת הזו חתומים: ר' דוד יצחקי, ר' משה ו' חביב, ר' עובדיא אהרן חיון, ר' יוסף חזן, ר' שמואל הכהן, ר' יעקב מולכו ור' יום טוב צהלון.¹⁵⁴

בסופה של ההתדיינות ברשיד נעשתה פשרה בבית דינו של הר"ד גרשון "שיתן יצחק הנזכר פרעון חוב הנזכר במשך שלש שנים: דהיינו חמשים ציקיני לשנה, ועל כל זה יצחק הנזכר ישחקו עצמותיו בחיים ובמות עבר על שבועתו ואע"פ שכעת יש (בידי) [בידו] לפרוע זה עשר שנים שבכל יום ויום הוא עובר על שבועתו. הפשר הנזכר ולא פרע מאומה...". דברים אלו נכתבו מאוחר יותר בשנת תס"ו בתוך תשובת ר' דוד אופנהיים, וירד איפוא כל הממון לטמיון. כפי שנוכר למעלה, מאחר שלא עלה בידו של ר' משה לסדר ענין זה, החליט להמשיך בדרכו לליורנו כדי להשתדל בענין חידוש התמיכה לישיבת ויגה. במצרים קיבל מכתבים מרבני מצרים (קהיר), רשיד ונא אמון (אלכסנדריה).¹⁵⁵ המכתבים מופנים למנהיגי ליורנו ופרנסיה ר' עמנואל אירגאש, ר' רפאל די מדינה ור' אברהם דיל ריון.¹⁵⁶ במצרים חתומים על מכתב ההמלצה ר' ישראל

"אבל זה הנער מחזיר ארצות הוא שכן גרם חורבן צפת טוב"ב... מזה"ע רבא (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א). יתכן שיש קשר לזה ולמחלוקת שהיתה בצפת עם רב-העיר ר' אברהם גאלגטי, ראה שו"ת גינת ורדים, חו"מ, כלל ג, סימן ב, כנגד האשמת זו פירסם רמ"ח ב"שבר פושעים" (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א). איגרת ב' מפתח רבני צפת משנת תנ"ז התולים דברים במחלוקת בדברי שר שהעלילו בני בליעל.

154 שבר פושעים, (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א). איגרת א, וראה לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א. משנת תנ"ז יש בידינו איגרת שליחות שעשו רבני ירושלים לר' משה ששפורטש בנו של ר' יעקב ששפורטש חידוש. חתומים בה: ר' דוד יצחקי, ר' משה ו' חביב, ר' עובדיא אהרן חיון, ר' חזקיה די סילת, ר' יוסף חזן, ר' סימן טוב עובדיה, ר' יעקב מולכו ור' יום טוב צהלון (ריבקינד מסופק שם בקריאת שם זה, אך אין ספק בזה, גם לפי השוואת כ"ל לחכמי ירושלים החתומים בשנת זו). איגרת זו פורסמה ע"י ר' ריבקינד, איגרות ירושלים, שי לישעיהו, תל-אביב תשט"ז, עמ' 226-228 (עם פאקסימיליות). באיגרת זו ידיעות חשובות למצב בירושלים באותה שנה ומשום מה לא שמו לב אליה העוסקים בחקר ירושלים. נמסר שם, למשל, שהמש שנים קודם לכתיבתה—היינו תמ"ט—תיקנו השלטונות סדרי גביה חדשים במס הגולגולת. שיעורו נקבע לחמש אריות חצי לכל איש "אפילו הדל שבדלים". לצורך זה נערף אז מנין החייבים. עוד נמסר שם שתוכן ההחלטה עומדים על סך כ"ה אלפים אריות, ואוכלת בוק רבית של עשרים למאה. יש להוסיף פרט זה לטבלה שערך ברנאי (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א). עמ' 160. יש לשים לב שחוקר ארבע שנים עלו החובות מ-15 ל-25 אלף! ראה שם. איגרת נוספת פירסם ריבקינד שם, משנת תס"ד, והיא איגרת שליחות לר' אברהם רחובי ור' חיים אריות, ותוסף גם זאת כ"ל. על החתומים באיגרת זו ראה להלן, קע"ב, דף ג, ע"א.

155 האגרות בקובץ הנזכר (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א).

156 ראה על פרנסים אלו לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א, 75, 76, 77, ולהלן, ליד קע"ב, דף ג, ע"א.

רומאנו¹⁵⁷, ר' דוד חיים בית הלחמי¹⁵⁸, ר' אברהם הלוי¹⁵⁹ ור' משה גבריאל. ברשיד חתומים: ר' דוד גרשון¹⁶⁰, ר' דוד רעואל¹⁶¹ ור' שבתי נאנוי¹⁶². גדולי

157 מדייני מצרים בבית דינו של ר' מרדכי הלוי, ראה שו"ת דרכי נועם, חו"מ, סי' נג, נה, וכן בטופס האישור וחוק מחודש משנת תל"ו על ההסכמה הקדומה מזמן הרב"ז המסדירם את היחסים בין ק"ק מוסתערבים וק"ק מערבים, טוב מצרים, ירושלים תרס"ח, כך הרב"ז דף יג, ע"ב. אחר-כך בבית דינו של ר' אברהם הלוי, ראה שו"ת גינת ורדים, אה"ע כלל ג, סימן ח משנת תנ"ז, ובאיגרת רבני מצרים בענין חובות ק"ק אשכנזים בירושלים, משנת תנ"ב, יערי, שא"י, עמ' 317-318.

158 היה רבה של רחוס אחר מותו של ר' משה דיבשל, בשנת ת"מ. רומאניש, קורות היהודים, ח"ד, עמ' 176. תשובתו שלו נדפסה בשו"ת גינת ורדים, אה"ע, כלל ג, סימן יב, שם, כלל ג, סימן ד (תשובת ר"ד גרשון אליו בתוארים גדולים) ואולי הוא המובא בשו"ת משאת משה, ח"ב, תר"מ, סימן לא, נה.

159 כתבתי עליו ועל חכמי זמנו במצרים בחלק אחר מחיבור זה "ר' אברהם הלוי בעל שו"ת גינת ורדים וחכמי דורו", ולא נדפס.

160 רבה של רשיד (רוזטה) שבמוצאי הנלוס. לים התיכון מושבה. יש לתקן כמה שיבושים בתולדותיו. רחאניש, קורות היהודים בתורכיה, ח"ד, סופיא תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 387, הע' 113 קבע את שנת פטירתו לתצ"ח. נמצא שחי ר"ד (מכונה בספרי הספרדים: הרב הדג"ן) למעלה ממאה שנה, שכן בשנת תי"ג עלה על כסא הרבנות ברשיד על מקומו של ר' מרדכי הלוי שעבר אותה שנה למצרים (קהיר). ראה שו"ת דרכי נועם, אה"ע, סי' ט, דף סה, ע"ב. רומאניש הוכיח כך מן מה שר' יוסף מולכו שהגיע לירושלים לא לפני שנת תצ"ח ראהו בדרכו לשם, על פי "שולחן גבוה", סימן קה, סעיף ד (צ"ל: סעיף יב). באמת זו טעות גמורה. ר' יוסף מולכו לא ראה את הר"ד א, הוא אינו אלא מעתיק קטע מדברי ר"מ חאגיז בלקט הקמח, הלכות תשעה באב (ראה להלן, קע"ב, דף ג, ע"א). חאגיז—ראהו מ' בניהו, אנציקלופדיה לגדולי ישראל, בערכו, קבע את זמן פטירתו לשנת ת"ס. עליו סמך ר"ז כהנא, עזבונות לטובת א"י, סיני, לא (תשי"ב), עמ' כו [=מחקרים בספרות השו"ת, ירושלים תשל"ג, עמ' 217], ועל פי זה החליט שתשובת ר' משה ישראל, שו"ת משאת משה, ח"ג, חו"מ, סי' לג נכתבה קודם לשנה זו, משום שבנידון זה עסק גם ר"ג, אמנם כהנא לא עמד כלל על עניינה של התשובה הזאת. (ראה להלן, קע"ב, דף ג, ע"א). בשו"ת גינת ורדים, אה"ע, כלל ג, סימן ה, נדפסה תשובת ר"ג משנת תס"ב, שם: "זקנתי ושבתי כשל בעוני כחי, ואור עיני גם הם אין אתי ואיני יכול לחפש בספרי הפוסקים...". בשנת תס"ד מוזכרו ר"מ דאנק ומביע תקוותו לראותו "ויראני ה' פניו בשמחה, כי הוא לי כאב...". שו"ת הלכות קטנות, חלק לקט הקמח, הלכות נזירות, סימן נה, דף כז, ע"א. בתשובת ר"ד אופנהיים, משנת תס"ו (לעיל, קע"ב, דף ג, ע"א), נזכר ר"ג בברכת המתים, וכן בלקט הקמח שנדפס בתס"ז, או"ח, הלכות תשעה באב, דף נא, ע"ד נזכר בברכת המתים, הרי שנפטר בין תס"ד ותס"ז.

161 ויהאח"כ אחד העדים בשטר הקדש אברהם ו' נתן. ראה להלן, קע"ב, דף ג, ע"א.

162 רבה של רשיד לאחר ר' דוד גרשון. קובץ גדול בכמות ובאיכות של תשובותיו, ראה הד"ר א, ראה ש"ה"ג בערכו, והנ"ל, בשו"ת חיים שאל, סי' עה, ס"ק לה. מתשובותיו נדפסו: בשו"ת גנת ורדים לר' אברהם הלוי, חלק אה"ע, כלל ג, סימן ה (חתום על גביית עדות); או"ח, כלל ג, סי' יח; שם, כלל ד, סי' ב; ויד, כלל א, סי' יא; שם, כלל א, סי' יג; שם, כלל א, סי' טו; שם, כלל ו' סי' י; [בטעות נדפס: יד] [נזכר שם פ"ס שלו]. בספר שו"ת משאת משה לר' משה ישראל, ח"ב, חו"מ, סי' כ ("מדי עברי פה העיר נא [אלכסנדריה] רבתי עם כדי לעל לחר הגדול בע"ה..."), סי' כא; סי' כב; סי' כג; סי' מז; שם, אה"ע, י.

אלכסנדריה-הוותמים הם: ר' לוי לאניאדו חיים, ר' יוסף בכהר"ר בנימין הלוי¹⁴³ ס"ט ז"ל ר' יעקב פראג'י¹⁴⁴ מהמה, ר' חיים סראגוסי, ר' לוי די ליאון, ר' יעקב אשכנזי, ר' סעדאן ומכלוף צלח. כן נעשה גם כתב נצרי שחתמו בו סוחר ואלו הארץ הלועזים: משה מאגורו, גהאסיא דיו ליאון ר"ל חננאל, יעקב מאגורו, דוד ראבילו, ואברהם די אליהו וואס.

ר' משה שהה במצרים עד שנת תנ"ו, שאז עשה את מסעו לליורנו. במשך

סי יד. בספר שו"ת מטה יוסף לר' יוסף הלוי נזיר, ח"ב, אבה"ע, סי' א (שאלה ממנו משנת תע"ח); בספר שו"ת מים רבים לר' רפאל מילדול, אמשטרדם תצ"ז, או"ח, סי' לו (נזכר שם שר' שבתי מטולטל וגולה ממקומו, ולפי המפתח: "כשזיה מתגורר בליורנו"). קבוצת התשובות שם בה נכללה תשובה זו, העוסקת כולה בעיר אחת שכולה של גוים לגבי דיני עירוב, נדפסה לראשונה קודם לכן בפני עצמה בשם "פרשת העבור" בשנת תצ"ד. כפי שמתברר מקובץ תשובות ר' אברהם מונטון, כ"י ביה"ס הלאומי בירושלים Heb. 8° 5481, סי' נא, יצא ר' שבתי שזיה אחד מהפקידים הממונים על הקדש ר"א נתן לליורנו כדי לשחרר את בתי זה הקדש בליורנו מידי מערערים שהחזיקו בהם. צריך לומר איפוא, שהיה זה באותה שנה תצ"ד, ומכאן שתשובת ר"א מונטון ועוד (ראה להלן, הע' 230*) נכתבה כמה שנים לאחר מכן, שכן ר' שבתי נזכר שם כמי שאינו בין החיים. לצד השני ברור כמו כן שתשובת ר"א מונטון ועוד, נכתבו קודם שנת תצ"ט, שנה שבה נערר ונכתב קובץ התשובות הנזכר, ראה הקולופון בראש הספר. על קשריו של ר' שבתי עם הקדש נתן, ראה גם בסוף ספר אורח מישור, להלן, הע' 186, הע' 227 ותע' 229.

143 ימכאן יש להוכיח כדברי ר"ש חזן, המעלות לשלמה, מערכת גדולים, אות י, סי' לג, דף מד, ע"ב שהוא היה מחכמי נא אמון (אלכסנדריה). ר"ש חזן כתב כן בני על פי שו"ת גינת ורדים, תרי"מ, כלל ה, סי' ב. בתחילה סברתי שזו טעות סופרים שם צ"ל: ר' יוסף ב"ר משה הלוי הוא ר' יוסף נזיר מגדולי רבני מצרים, וסמך ילוה שהזכירוהו שם כמה פעמים בשם ר' יוסף הלוי גידא והוא הכינוי הרגיל לר"י נזיר בשו"ת גינת ורדים. ואין קושי בכך שצוין כאן שהוא מנא אמון. לפי שמצינו שם, שאף הוא היה בנא-אמון: "ובהגיע דברי אלה בהיכל מלך בי דינא רבה דנא אמון אשל הגדול חכמה וגבורה דלילה היא תרב כה"ר יוסף הלוי נר"ו משך קסת בנגדי..." (אבה"ע, כלל ב, סי' ב). אמנם צעת חייבים אנו לומר שבאמת היה חכם אחר בשם ר' יוסף הלוי ב"ר בנימין בנא אמון. סיוע נוסף לזה אפשר להביא מרשימת ר' ישועה, שבאבו דיריע זין, חתנו של ר"י נזיר, בסוף המפתח לשו"ת מטה יוסף, ח"ב, קושטא תפ"ו. שם רשם את תשובות ר"י נזיר שנדפסו בשו"ת גינת ורדים, ושתי תשובות אלו לא כלל שם. ואין לומר שזו השמטה כדרך שנשמטו התשובות בח"ב אבה"ע, כלל א, סי' יו, וכלל ג, סי' כז לפי ששם הוא התום יחד עם בית דין. וכן התשובה שם, כלל ד, סי' כ' נשמטה לפי ששם ר"י נזיר מובלע בתוך התשובה ואינו ניכר. יש לציין עוד, לתשובה או"ח, כלל א, סי' מט שצויינה שם וגם במפתח של גינת ורדים, אולם היא נעדרת מגוף הספר.

144 רבה של נא אמון (אלכסנדריה), מחבר שו"ת מהרי"ף מהמה, אלכסנדריה תרס"א. הרבה מתשובותיו נדפסו בשו"ת גינת ורדים, וחס: אבה"ע, כלל א, סי' יג; שם, כלל ב, סי' יג; שם, כלל ד, סי' יט; שם, כלל ד, סי' כג (= שו"ת מהרי"ף, סי' י); חו"מ: כלל ה, סי' ה; שם, כלל ה, סי' ח (נזכרה התשובה אך לא נדפסה); או"ח, כלל ב, סי' ב; שם, כלל ב, סי' ג; שם, כלל ב, סי' ה; שם, כלל ב, סי' י; שם, כלל ב, סי' כג; שם, כלל א, סי' ג; שם, כלל א, סי' כד; שם, כלל א, סי' כח.

שהותו במצרים עמד בקשרים עם חכמי מצרים רשיד ואלכסנדריה¹⁴⁵. אנו מוצאים אותו משתתף בתשובה להלכה אודות טלית שרקמו בה פרשת ציצית¹⁴⁶, שבאה לפני ר' אברהם הלוי במצרים, נושא ונותן בהלכה עם ר' דוד גרשון ברשיד ומוסר אחר כך שמועות משמו¹⁴⁷, וכותב תשובה על מאכלים ומנהגים שראה בקהילתו של ר' יעקב פרג'י מהמה מאלכסנדריה¹⁴⁸.

145 אם כי אפשר שהדברים להלן או חלקם הם מביקורו השני במצרים בשנת ת"ס, ראה להלן, ליר הע' 181, ולכל הפחות זו שלהלן, הע' 146 על הטלית, היא בוודאי לאחר שהיה באיטליה (ראה שם), מכל מקום לא ראיתי לפזר את ענייניו במצרים עם רבניה וחכמיה. ירידתו הראשונה למצרים הייתה חפזה וכנראה לא חשב שימשיך במסעיו ולא ישוב לא"י ומן-רוב, אלא שנתגלגלו הדברים כפי שנתגלגלו והמשיך לליורנו. ראה לקט הקמת, אבה"ע, המבורג תע"ט (ואין לומר תע"א כפי שיוצא מפרט השער, שהרי בדף האחרון הזכיר את ספרו אלה המצוות "אשר חיברתי והדפסתי בשנת תע"ג", ומשום כך כנראה קבע יערי, שא"י, ביבליוגרפיה, אחר תע"א, אולם בהקדמת הספר עמ' [ח] בפרש: "יודיה כן בעה"י בשנה הבא עלינו שלום שנת ת"ף — הרי שנדפס בתע"ט), הלכות יעריגונא דאיתתא דף עט, ע"א: "כי כל באי שער עירי יודעים נאמנה אשר בצאתי מירושלים ת"ו לדרת מצרימה אנוס עפ"י הדיבר, לא עלה בדעתי שיתארך גלותי בחו"ל אפילו שנה א' כמו שנתארך בעו"ה זה כמה וכמה שנים. ובכן לא הוצאתי עמי כי אם ברוח גדול פחות בכל שהו ממחמדי עין ח"ה כתיבת מרן זקני וזה"ה". מסתבר איפוא שאת הספרים שהדפיס מאוחר יותר, לקט מירושלים בביקורו הבא בשנת תס"ה בקירוב, ראה 'להלן, הע' 204. אבל בהקדמה לספר אור קדמון, לר' דוד י' זמרא, ונציה תס"ג, הוא אומר שהוא ממה "דהעליתי עמי מארץ מולדתי ציון היא ותוב"ב", וכן הדפיס בתס"ד את שו"ת אביו הלכות קטנות, ואת חיבור זקנו קרבן תגינה. וצריך לומר או"שגם, במסעו בשנת ת"ס עבר בא"י, או שמא נשלחו לו אח"כ הכתבים על ידי ידידיו ומכיריו בירושלים.

146 "ובתשובה שלי הראיתי פנים לתתיר לאחד מהמשכילים שריקם בטליתו פרשת ציצית... ע"ש [עין שם] פסק הרב רבי אברהם לוי ממצרים שהסכים עמי בדבר ההלכה ומתווכח א"ליו. פסק הרב הכולל שלם הוא אותי. מזהיר חנניא קזיס מפיוניציא נר"ו שחלק עמנו וסתר את דברינו כי הוא מארי. דאתרא שנעשה בו. המעשה שנשאלתי עליו והשבתי על דבריו לקיים דבריו" (לקט הקמת, או"ח, אמשטרדם תס"ז, הלכות ציצית, דף ו, ע"א—ע"ב). תשובת הר"א הלוי נדפסה אחר כך בשו"ת גינת ורדים, ח"א, קושטא תע"ז, או"ח, כלל ב, סי' כז, דף מב, ע"ב—ע"ד: "מעשה... ויש מי שהורה לו... ראיתי דברי ח' הפוסק נר"ו שכתב לתתיר: ודבריו צדקו לענין הלכה... שם, סי' כז, דף מב, ע"ד—מג, ע"ד תשובת ר"י הלוי נזיר (שטרט בהכנת גינת ורדים לדפוס והגהות) בענין זה. ר"י נזיר מזכיר בדבריו את תשובת חתנו ז' ישועה שבאבו דיריע זין, והיא תשובתו שבשו"ת מטה יוסף של חותנו, ח"א, קושטא תע"ז, או"ח סי' ד בנידון זה... על מעשה שאירע בליגורנא (ושמא משום שרמ"ד בא משם למצרים והביא השאלה נקראה על שמה); ושם, סי' ה, תשובת ר"י נזיר בענין. המשך הדיון בגינת ורדים, שם, סי' כז, תשובת ר"א הלוי, ושם, סי' כז חזר ר"י נזיר והשיב בענין.

147 שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סי' ד, דף ב, ע"ב ("את אשה קרה לי פה ליורנו ומה שעמדתו בו הלכה למעשה בש' התנ"י יום שני של חג השבועות קראו אותי לעלות לתורה... אחרי יציאת ג'ה נמצאתי עם הרב הכולל בחכמות ובדעות כמה"ר חנניא קזיס נר"ו מפיוניציא יע"א והגדתי לו כי על דבר כזה עמדתי בהיותו ברשיד עם הרב הגדול הדג"ן והרא"ל... שם, חלק לקט הקמת להלכות נזירות) סי' נג, דף כז, ע"א ("וכך הוינא ברשיד יע"א הרציתי דברים קשים אלו להרב הדג"ן יחקר לטובה וישבם על נכון... אלו דבריו יזכר לטובה זי"ראני

במיוחד הצליח לפעול בקהילת רשיד. שם נתקשר עם אחד מעשירי העיר, ר' אברהם ב"ר חיים ו' נתן. ר"א נתן היה מילידי שאלוניקי שעבר לרשיד ועשה חיל ונתעשר עושר רב. לבו היה פתוח להחזיק תלמידי חכמים, הדפסת ספרים והחזקת תורה בכלל. למטרות אלו תרם סכומים רבים ונכבדים¹⁴⁹. יש לשער שרב העיר ר' דוד גרשון שבביתו נתאכסן ר' משה, היתה לו השפעה גדולה על בני קהילתו, ומסתבר שבעזרתו הסכים ר"א נתן לנדב סכום גדול — 30.000 ריאלים, למטרת הקמת ישיבה בירושלים שתהיה ברשותו ובראשותו של ר' משה, ולא עוד אלא שהחליט גם להקדיש את כל עזבונו למטרה זו.

באמצע חודש חשוון שנת תנ"ו נכתב "שטר הקדש"¹⁵⁰ ונחתם על ידו בפני העדים ר' דוד רעואל¹⁵¹ ס"ט ור' יעקב ריוח¹⁵². שטר זה נתקיים בבית דינו של ר' דוד גרשון. שחתם עליו עם הדיינים ר' שבתי נאווי ס"ט ור' שמואל לחמי. לשטר זה נוספה אזוהרה וגזירה מיוחדת על ידי ר' דוד גרשון: "אני גלח בכח התורה שלא יוכלו לבטל הצוואה הנז' ע"כ [צ"ל ע"פ] התנאים הנז' לא בכלה

היית פנוי [פנוי] בשמחה כי הוא לי כאב וכל ימי היותי שם לא זו מחבבני בכל יום ויום ואכלני וחשקני מלחמו לחמה של תורה..."; שם, קונטרס לגיטין, דף נג, ע"א ("גם כן האיתי בדיתי ברשיד דעל נהר. גילוס מותבה בבית דינו של הרב המובהק כמחזיר דוד גרשון נר"ו"); לקט הקמת, א"ת, הלכות פסח, דף מד, ע"ב ("ולחיות כי ראיתי מקילין בפסח באכילת הסארניג"ה ודיינו כרכשאות ממלאות בשר דק דק הנקראות נוקניק"ה ובלשון ספרד גוריס"ה, ראיתי לגלות לך דעתי במעשה שהיה ונשאלתי ועמדתי למנון עם גדולי ישראל הרב הגאון מוה"ר דוד גרשון והרב החסיד כמחזירי. פראגי ה"י ואסרגה בלי ספק..."); שם, הלכות תשעה באב ושאר תענית דף נא, ע"ד ("הנהגתי לעצמי לחזור בכל ימות השנה מלהדליק הטאבקי' מנר של חלב מפני שראיתי להגאון הרב רבי דוד גרשון זל"ה שזה נזחר מחמת כי ראה בחלומו שהיו מנדין אותו ושאל על מה..."); שם, י"ד, הלכות שחיטה, דף ג, ע"ד ("ככתוב אצלי בהשגות [על הפרי חדש?] עיי' בהסכמת הגאון מוה"ר דוד גרשון מרשיד יע"א").

148 ראה לעיל, הע' 146 בעניין הכרכשאות הנקראים נוקניק"ה בפסח. תשובת ר"מ חאגיז בעניין, נדפסה בשו"ת מהר"ף מהמה, סי' לט, שם כתב גם "...על-אשר ראיתי אמש במוצאי החג...". שיהודים אכלו פת גויים שהכניחו להם שיהיה להם תיכף במוצאי חג הפסח.

149 ראה בניהו, פעולתם, עמ' יג-יד.

150 שטר זה נכתב ב"תלאת נוסחי". אחד מהם, שהיה ברשותו של הראשון לציון, הרב י"ש אלישר מנהל ודשיבה "חסד לאברהם", נמצא באוספו של ש"י עגנון. הודיע עליו א"ר-יבלין, תוח", מילואים לח"ג, עמ' 37. אחר שכתב את מאמרו "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הדי" (בניהו, פעולתם), קיבל בניהו את השטר מעגנון ופרסמו כנספח, שם עמ' כה (מסיבות טכניות לא יכולתי לעיין בו כעת).

151 מדייני רשיד (לעיל, הע' 141).

152 כך בנוסח השטר, ראה בניהו (לעיל, הע' 150) (הוא קרא את שם העד השני: "יעקב פירו [?]"). אמנם לפי תיקונו של ר"מ חאגיז, בסוף "אוצר מישור", ראה להלן, הע' 227 יש לקרוא כבפנים). בדברי ר"מ חאגיז, שפת אמת, דף כז, ע"א, שמות העדים: "החכם הנעלה כמחזיר דוד רעואל ושמואל יעב"ץ תושבי רשיד", אך הוא עצמו תיקן זאת אחר כך בהוספה לספר הנ"ל, אמשטרדם תס"ט. הוצאה זו של ספר זה נדירה ביותר. ראה להלן, הע' 227.

ולא במקצתה וכל המשנה מכל הכתוב לעיל בין יחיד בין רבים או הגורם לבטל צוואה זו נחש כרוך על עקיבו ואנו נקיים". ענין זה היא ה"לטותא" שנזכרת אחר כך בתשובת ר' משה ישראל בענין זה, דבר זה לא הובן על ידי כמה שעסקו בדבר, וחשבו שכאילו ר' דוד גרשון דן בענייני הצוואה השנייה, כפי שנראה להלן¹⁵³.

לפי תנאי ההקדש, זהו שטר מתנת בריא לתת ביד החכם השלם כמה"ר משה חאגיז נר"ו. והגביר החכם כהר"ר משה דאלבה נר"ו והנבון ונעלה כהר"ר אברהם שונינה נר"ו והיקר ונעלה כה"ר רפאל בונים (?) נר"ו, בויכח אגב קרקע כל נכסים שיש לו מטלטלין ומעות מדורין לצורך ההקדש. וכל נפסיו יהיו לצורך הספקת בית ועד לחכמים כאשר כתוב ומפרש סדר הנהגתו בשטר פרטי. אמנם השאיר לעצמו כל ימי חייו את הרשות לשאת ולתת בהם לאכול ולשתות ולעשות כל מה שירצה בין בגוף הנכסים ובין בפירותיהן. בשטר זה מפורטות גם דרישות שונות של המקדיש, בחייו ולאחר מותו בענין לימוד לעילוי נשמתו ואזכרות שונות, תפילות ולימודים במקומות קדושים בא"י, ובלילות מיוחדים, המכונים וילאד"ה וכדומה. כן הוא גם מסדר בו את זכויות יורשיו בנכסיו המוגבלות לסכומים מסוימים ותו לא.

את הכספים יש להשקיע בליוורנו, באמשטרדם או בוויניציא, באחת מהן או בשלשתן כפי הצורך, וליצור קרן שמפירותיה תבוא אספקת ההסגר. לגבי הקמת ההסגר. נאמר שם: "ואם יגזור"ה בחיים לצאת מחשבתי לפועל ולקבוע ההסגר הנז' בחיים קיומי על נכון, כאשר עם לבבי, הם מחויבים להתנהג במעות הנז' בהסגר שאקבע במקום שיכשר בעיני כפי מה שאסדר... ואם ח"ו לא תצא מחשבתי לפועל שיבקש בעל הפקדון את פקדונו, הם ישתדלו בכל עז להביא הדבר לידי גמר טוב ויקבעו ההסגר הנז' בעה"ק ירושלים תוב"ב ע"פ התנאים שכתוב בשטר הפרטי בענין הנהגת ההסגר[ות]. כדי שיחתמו בו פרנסי ומנהיגי ורבני העיר החותמים באגרות העיר, ואם לא ירצו תושבי ירושלים וחכמיה לקיים התנאים כולם של ההסגר ככתוב שם הרשות ביד המורשים לקבוע אותו במקום היותר נאות מהג' ארצות של א"י. והמורשים הנ"ל יבררו ט"ו ת"ח שישבו בהסגר הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו...".

מלבד הקדש העזוב, מסר המקדיש מיד, כאמור למעלה, סך גדול של 30.000 ריאלים. הסכום הועבר כנראה באמצעות הבנקים בליוורנו. בהסדר הצדדים המשפטיים והכלכליים של הקרן עסקו בליוורנו ר' משה חאגיז, ר' שמואל קוסטא רבה של ליוורנו, הגביר ר"א עטיאש ועוד מורשים שייפה את כוחם ור"א נתן. אמנם בהסדרים הללו נתקלו בסיכוכים משפטיים שונים. מהשוואת כתבי ההר-

שאות עם מכתבי ר"א נתן נתברר שלשנם אי-התאמות והיה "יחיד" שערער על כך כגון שלפני-ההרשאה היה צורך להשקיע בבת אחת את כל ה-30.000 ריאליס ברכישת נכסים ובתים, בעוד שלפי מכתב ר"א ינתן יכלול להוציא מיד רק ששת אלפים ותשע מאות. כמו כן לא ניתן לערוך את המסמכים מבחינה משפטית בליוורנו, ולהעבירם עוד לעיונו של ר"א נתן כפי שביקש, לפני שיחתמו ויקבלו תוקף¹⁵⁴.

בראשית שנת תנ"ח כתב ר"ש קוסטא הנ"ל לה' דוד גרשון על הסיבוכים שחלו ושאנם באשמת הר"א עטיאש ולא שאר המורשים כי אם מצד ר"א נתן והיחיד הנז' והוא תולה את אי הבהירות מצד נתן באי ידיעתו מנהג המקומות הללו, ומבקש את הר"ג לפעול אצל המקדיש להסדיר הדבר כדי שלא תבטל מצוה רבת כזאת¹⁵⁵.

אם כי חסרות לנו ידיעות על המשך התפתחות העניינים, מסתבר שהבעיות הפורמליות סודרו, וכנראה שהטיפול בכספים ובהשקעות עבר לידי הגביר אברהם סולימה ובניו הבנקאים בליוורנ¹⁵⁶: "וכל יש לו נתן ביד הסוחר טוב הגביר הר"א סולימה ובניו"¹⁵⁷. כמו כן אנו שומעים ממכתבו של הר"ש קושטא לר"ד גרשון מראשית שנת ת"ס: "איך מדת הקרקע אשרי מכר אדונינו הדוכוס הגדול יר"ה להאנשים הנז' [סולימה ובניו] על שם ההקדש של הגביר נתן הנזכר הוא במקום יפוז עד מאד מכל שאר המקומות שקנו רבים מגבירי ואלי הארץ, יען הוא נגד רחוב העיר ונוה יפה אהענן טוב למראה ולאכול ממנו פרותיו קשיבנו בו הבתים..."¹⁵⁸.

לפתע התערבו בכל העניין גורמים נוספים בעלי כוונות שונות, ומעשעהם הצליחו להביא לעיכוב ייסוד הישיבה והקמתה בירושלים. כל הרעיון הגדול והמקיף הזה נתפורר, ולמרות מאמציו הנמשכים של ר' משה ותומכיו לא יכלו להתגבר על ההפרעות והתערור סכסוכים שנמשכו עשרות שנים.

תוך כדי פולמוסו הידוע של רמ"ה עם נחמיה חיון השבתאי (בשנת תע"ד)¹⁵⁹, השיג חיון כתבים שהיו שמורים אצל ק"ק ספרדים באמשטרדם, מהם פירסם באחד מקונטרסיו נגד ר"מ האגוז¹⁶⁰, מכתב-השמצה שכתבו במה חכמים בירושל-

154 ראה לעיל, הע' 63, אגרות ר' שמואל קוסטא לר"ד גרשון, איגרת 1 מתנ"ח ואיגרת י מת"ס.

155 שם, איגרת 1.

156 שם, איגרת 1.

157 על משפחת בנקאים זו ראה בניהו, אגרות ר"א קונקו לר"י בריאל, סיני לב (תשי"ג), עמ' שיר, הע' 69, וראה עכשיו החשערה, דלחלו, הע' 218, 220, והע' 230.

158 לעיל, הע' 63, איגרת 1.

159 ראה לעיל, הע' 82. לאחר ריבוי של רמ"ה עם ק"ק הספרדים באמשטרדם, מסרו את הכתבים בענין רמ"ה שהיו שמורים בארכיונם לחיון, שהשתמש בהם כנשק נגד רמ"ה.

160 שם, מודעא רבא, דף ב, ע"ד — דף ג, ע"ב.

לים לפרנסי ליוורנו נגד ר' משה האגוז, ביום ר"ח ניסן תנ"ח. מכתב זה חושף את הרקע להתנגדות שקמה בירושלים לרמ"ה, ויש כמו כן לייחס לו השפעה ניכרת על אנשי מצרים ואנשי ליוורנו, השפעה שגרמה להפרעות כנ"ל.

במכתב זה מדובר על מכתב שנתקבל בירושלים, מהפקידים הרמים הגביר ר' דוד זכותו ור' דוד דילריאו ושהיה מופנה אל שלשת הרועים עיני העדה ר' רפאל מרדכי מלכי "והראשון אדם הרב המובהק כמוהר"ר אהרן חיון" ור' אברהם יצחקי¹⁶¹. נראה המכתב היה "מעשה ותנאו קיים" שעשו פרנסי ליוורנו עם החכם ר' יעקב הלוי לתועלת ירושלים¹⁶². גם בכתבם של מנהיגי ליוורנו לא פורש המעשה אלא רמזו לפירוט שבא במכתב אחר של ר' משה האגוז אל ר' יהודה אירגז¹⁶³ משם פרנסי ליוורנו. כתבים אלו ששלח רמ"ה היו "בדבר אנשים

161 גרץ-שפיר, די"י, ח"ח, ורשא תרנ"ט, ציון ג, עמ' 599, כתב על פי מקור זה עצמו, שכאילו "בין המלעזים היה גם רבו של ר' משה האגוז ומגינו הר"ר אברהם יצחקי, עובדת זו תמוחה ורבים נתקשו בה. פרומקין-ריבלין: "חיו"פ שם גם תתימות מורד ואוהבו ר' אברהם יצחקי שאין חידת נותנת שגם מורד הנ"ל יבגוד בו...". (תח"י, ג, עמ' 126); בניהו, פעולתם, עמ' יא, הע' 40 הוסיף להקשות שהרי ר"א יצחקי חתום על איגרת אחרת באותו עניין ולטובת רמ"ה, ראה שבר פושעים (לעיל, הע' 63), איגרת 2. אף הוא סבור שאחת מן האיגרות מזויפת כולה או חלקה. עכ"פ העובדה חזרה ונשנתה עד עתה, ראה י"ש עמנואל, פולמוס נחמיה חיון באמשטרדם, ספונות ט (תשכ"ה), עמ' רכה, הע' 4 מזכיר מקור זה ואומר: "אולם הרביעי היה רבו ר' אברהם יצחקי". מפאת נדירותו של מקור זה (ראה לעיל, הע' 82), לא נבדק מתוך-שם, ובאמת כל זה עורבא פרח, ואין שם כלל חתימתו של ר"א יצחקי. הוא אך נזכר כאן כמי שאליו מופנה היה מכתב מסוים שנוכח כאן. אילו שיבוש זה היה בודד, אפשר היה לתלותו במשגה, אולם כל טיפולו של גרץ בפרשה זו אינו נקי מפניות. לגבי חכמי הדורות המאוחרים ניכר שהיתה לו לגרץ השקפה מיוחדת, וזו השפיעה לפעמים אף על העובדות.

162 הוא ר' יעקב הלוי ברוכים, תלמידו המובהק של מהר"ם גאלנטי ש"כל ימיו התגדל על ברכי חיצק מים על ידי לא ימוש מתוך אהלי", כדברי רבו באיגרת משנת תמ"ב, לטובת שליחותו לצפון אפריקה, ראה בניהו, לתולדות קשריהם של יהודי מרוקו עם א"י, סיני, לה (תשי"ד), עמ' שכב. ר' יעקב חתום עם חכמי ירושלים בשנת ת"ס, גנת ורדים, אר"ח, כלל ד, סי יד. מת בשנת תע"ה-תע"ו בקירוב, בלכתו במדבר סיני, בשיירה, שהלכה ממצרים לירושלים, אחר התנפלות שורדים ערביים ופיזור השיירה, ראה עליו יערי, שא"י, עמ' 301 ובניהו שם, עמ' שיט-ואילך.

163 מגבירי אדריאנופול, חתם בשנת תל"ז בפנקס שליחותו של השד"ר ר' יוסף הכהן עביר חברון. ראה ר"מ טולידאנו, שו"ד ופליט, א, תל-אביב, הש"ד [תשי"ז], עמ' 50 (י' שפיגל עורני לכאן ותודתי לו). עלה לארץ עם חתנו ר' אפרים נבון מחבר ספר "מתנה אפרים", קושטא תצ"ח. בירושלים היה מראשי הקהל יערי, שא"י, עמ' 361 סבור שעלו לירושלים בשנת ת"ס, אך מהשוכת ר"מ האגוז, שירת הלכות קטנות, סוף ח"א, סי רפז עולה שהיה ר"י אירגז בירושלים בשנת תנ"א, שם, סי רפז: "...זכורני שבשנת התנ"א... ואגב אודיעך עוד שבשנה הנזכרת [סי רפז:] נסתפקו בישיבת הרב הבולל כמח"ר אליה עובדיה נר"ו שהיתה בבית חמיו המעולה כהר"י אירגז נר"ו אשר היה דר בבית הסמוך לת"ח שהוא בית הכנסת...". ר"י אירגז חתום יחד עם ישראל יערי וחיים ערוך כראשי קהל ירושלים על תעודה ארוחת הסדר חלוקת כספי התמיכה בין קהילות ירושלים, צפת וחברון בשנת ת"ס. התעודה נדפסה על דף בודד באיטליה בשנת תק"ד, ראה יערי, שא"י, עמ' 312.

רשומים אשר בליגורנה ואליקסנדריא של מצרים איש מפי אנשי שנטפלו ונשתתפו ונדכרו שמם במצות גדולה כוז, וכאלו פדיון ירושלים תוב"ב תלויה היתה בכתביהם אלו. ותהום כל העיר עליהם חשבונם בשורה הם מבשרים יורא שו הקהל שיעשו בהם...". הכתבים, הובאו לבית ר' יהודה אירגו שהיה חולה מוטל על ערש, וכאשר פתחם וקראום עוררו הכתבים בקרב הקוראים רוגז גדול, אך אינם מפרשים מה נאמר בהם. ורק מגיבים בחריפות רבה. למחרת נתגלו כתבים שניים ששלח רמ"ח לגיסו ר' משה חיון שהם "בפשע ורשע בכפלים מן הראשונות". באיגרת זו העתיק רמ"ח "אות באות אגרת אחת ארוכה ששלח מירושלים מר חמיו הרב הכולל כמהר"ר מרדכי מלכי נר"ו לאמסטרדם לגביר כמהר"ר אברהם פינסו¹⁶⁴ על ענין ישיבתו של הגביר רודף. אחרי המצות ומקום דגל התורה כמהר"ר יעקב פירדא יצ"ו שהוא נפקד עליה והודיע לשם מה שראה כאן. וידענו אנו ב"ד ח"מ שלשם שמים נתכוון ועד שמצוה לקיים דברי המלך שכן נצטוו מהרב הכולל חתנו המלך חזקיה זל"ה שיכתוב בפירושו לבעליו הדבר כמו שהוא ולא יעלי ממנו דבר וכן עש' ונתקן המעורר יעץ להביא המדר' [=תמדרש] בת"ת [=בתלמוד תורה] ¹⁶⁵ ויפ' [=ויפה] יעץ וכל הקהל ידעו זה וחשבו בודאי שכך יעשה הגביר ולא ישנה מדבריו הטוב בעיני אלקים ואדם. והנראה שש' בליגורנה נפתחו אלו הכתבי' ונקראו, וביד אדם בלעל איש און. נשלח לכאן טופס אותו הכתב. כמתרעם על חמיו שנגע בכבוד. החכם וכבוד ירושלים תוב"ב וכל זה חוץ מכבודם לא נאה ולא יאה לק"ק כמו ליגורה שהוא מפואר ומהודר בדרך ארץ...".

בהמשך הם מגנים בחריפות את ראשי קהילת ליורנו ומוסיפים: "ואף כי יש לדונם לכף זכות לפי שראו תקלה יוצא מהמדרש ההוא ושמה התבטל מ"מ אין הדרך הישר בכך שאין אדם חוטא בשביל שיזכה חבירו היה לו לשלוח הכתבים למי שנכתבו והוא יעשה רצונו בדרך ארץ בחכמה ובתבונה ולא בשגעון כבוד חכמים ינחלו...".

המכתב הארוך ממשיך בלברי גידופים רבים על ר"מ האגוזי ובכל אריכות הדברים קשה ביותר ללמוד משם מהו הענין הקונקרטי. הנקודה הבולטת היא, שדברי ר"מ האגוזי היו כנגד חמיו רמ"מ מלכי, והם מאריכים גם בשבחיו של חכם זה. הגרעין העיקרי של סכסוך זה נערץ בוודאי מסביב לרצונו של רמ"ח

164 חידושי ר' דוד עראמה חזרו ונדפסו באמסטרדם תס"ו על פי טופס שנמצא בגניזת הגביר ר' אברהם פינסו, ושמה הוא זצ"ל.

165 האם הכוונה לק"ק תלמוד תורה שלשעבר היה בה מושבה של ישיבת ויגה, ומעתה יעץ רמ"מ מלכי לקבוע בה את ישיבת פיריה? וראה לעיל, הע' 38 ונספח להלן. החשודה גם חלשון "לכללות הלומדים בת"ת... לעיל, ליד הע' 32.

לקבל מינוי בירושלים אם. בישיבת ויגה המחודשת ואם בהסגר החדש של ר"א נתן שיקים. מכתב זה מיועד לפגוע במיוחד ברצונו זה של רמ"ח ולמתנעו, וכפי שבא בפירוש בהמשכו: "ומעכשיו אנו ב"ד ח"מ ברשות ב"ד של מעלה וברשות כל הקהל הקדוש של מטה בכח מי שאמר והיה העולם ובכח תורתנו הקדושה גוזרין בגזירת ברכה שלא ימסרו בידו שום מינוי. ולא פקידות לא מהמדרש הישן של הגביר כמהר"ר ויגה נ"ע. של מר אביו זל"ה ולא שום מדרש או הסגר אחר מחודש אשר זה כמה ימים שמענו את שמעו מנדבת הגביר. כת"ר אברהם נתן נר"ו ושמענו שנער הלז נטפל לזה, והדפיס דף א'. מתורה שאינה לש"ש... אבל זה הנער מחריב ארצות הוא שכן גרם חורבן צפת תר"ב¹⁶⁶ לכן טוב שאפילו דבור. לא יתיחדו עמו ולא יגלו לו שום דבר מעסקי עיר קדשינו שאינו כבוד כלל... גם יודע למע"כת כי הסכמה קדמונית (!) בירושלים תר"ב שאין שום מינוי הנוגע לכללות העיר יכול להיות על מי שהוא פלגא דגופא¹⁶⁷ ואע"פ שהוא ראוי אם לא יסכימו עליו רוב הקהל ואם יצטרך למע"כת ידענו שום דבר בהנהגה הראויה למדרש או מינוי או הסגר יודיעו לחכמים הממונים על צרכי צבור והם יגלו אופן מע"כת. ונא לשון בקשה ישתדלו בכחם ובממונם בהסגר זה החדש של החכם כמהר"ר אברהם נתן ויודיעו לנו כוונתו אם יש אחריית ותקווה טובה בדבר...".

על המכתב הזה חתומים: הצעיר יוסף חזן¹⁶⁸, סימן טוב עובדיא¹⁶⁹, יהודה אירגאס, יוסף בכ"ר יוסף.¹⁷⁰

166 לעיל, הע' 133.

167 לעיל, הע' 83. וזוהי תקנת הרחוקים.

168 מלבד ר"י אירגאס שהיה מפרנסי הקהל וראשו השאר הם מן החכמים הידועים בירושלים. 'בשום פנים אין לכנותם' ארבעה אנשים מירושלים שכנו עצמם בשם רבנים, או 'ארבעת חותמי המכתב היו באמת אנשים חשובים ונקלים' כפי שמתארם גרץ (לעיל, הע' 161). הערכתו זו הועתקה אצל רבים. בניהו, פעולתם, עמ' יא, אומר: "... ארבעה רבנים ששמותם אינם ידועים לנו [ראה לעיל, הע' 82] היו אלה בוודאי אנשי אותו חוג שנדרף ע"י-משפחת האגוזי". כיון שאנו מכירים עכשיו, בשמות-החותמים, גם ההשערה הזו על קיבו של חוג המתנגדים, אינה מתאשרת. ר"מ האגוזי עצמו טען כנגד חותמי המכתב, כפי שהובאו דבריו באגרת רבני אמסטרדם לרבני ליורנו שבר פושעים (לעיל, הע' 63), איגרת יב, שלא היו רשאים לכתוב בשם ירושלים ושאינם אלא אנשים פשוטים. יש להבין דברין שנתכוון ל'פשוטים' כניגוד לחכמי ומנהיגי העיר ולא כניגוד לבני תורה וחכמים. אמנם במכתב רבני ירושלים (להלן, ליד הע' 173), איגרת ח, מצויים לשונות-חרפים כנגד חותמים הללו, וכרגיל בפולמוסים, ונראים הדברים שלא ידעו קדימך מי היו החותמים הללו. ר' יוסף ב"ר אליהו חזן, מחשובי תלמידי המהר"ט, מרבני איזמיר, מתברר עין יחוסף, איזמיר ת"מ. עלה לירושלים לעת זקנתו, ור' הרודיא, שה"ג ע' ר' אברהם יצחקי שנתמנה הרא"י בזמן גדולים 'והרב מהר"י חזן מופלג בתורה וקלה קרא, עליו זה יעצור בעמי'; וראה פרומקין-ריבלין, תח"י, ב עמ' 71-73. ר"י חזן חתום על פסק חכמי ירושלים, בספר חוט המשולש לר"י דיוואן, סי' כג, דף מט, ע"ד 'הסכמת רבני וגאוני ירוש' רבנן קשישא, אנחנו ב"ד

נראה שנקודת המחלוקת היתה, כפי שעולה ממכתב זה, שאלת השליטה על המוסדות אם ישובת ויגה ואם ישיבת חרשה. ואולי אף שאלת מהותם של המוסדות, טיבן וכיוצא. יש לציין כמה עובדות. בראשונה ישובת. מהווה מלבד כל תפקידיה האחרים גם מוסד כלכלי חשוב בחיי הקהילה בירושלים. ישיבת חרשה רוכשת לה גם עמדה בקהילה ובהנהגתה, חבריה וראשיה שותפים להנהגת הקהילה, משתתפים בבתי הדין, בהוראה הלכה ובדרשנות בבתי כנסיות. נוסף לזה כפי שראינו בפרקים הקודמים, הצטיינו ישיבות ויגה ופיריאה גם בכך שהכילו בתוכם גם מחלקות של בתי חינוך לתלמידים בגילים שונים. מסתבר שקיימת היתה

הח"מ עמדנו על פירעון כתובת האלמנות הנהוג פעמיים ש' התנ"ך... ר"ד יצחקי, ר"מ י' חביב, רע"א ח"ת, ר' יוסף בכ"ר יוסף, ר' יוסף חזן, ר' סימן טוב עובדיא, ר' שמואל הכהן, ר' יעקב מולכו ור"ט צהלון. על פסק להתרת עגונה של מהרמב"ם, תתמן "ההסכמו", עמדי הרבנים כמהר"ר מולכו נ"ר וכמה"ר יוסף בר יוסף נ"ר, גם הרב הישיש כמה"ר יוסף חזן נ"ר, שרית גינת ורדים, אבה"ע, כלל ג, סי' ת, דף לו, ע"א. כן הוא חתום עם רבני ירושלים באיגרת "השלחת" של ר' משה ששפורטש משנת תנ"ה, ראה לעיל, דף 134. וראה בניחו' (לעיל, דף 18), עמ' נט, דף 73, ועמ' קכ, דף 100—103. במיוחד ראה לציון: כי ר"י חזן חתם בתנ"ך על כתב לטובת רמ"ה. ראה לעיל, דף 84.

169 אח"י של ר' אליהו עובדיה חתן ר"י אירגאס, הנזכר לעיל (דף 163), ראה עליהם פרומקין-ריבלין, תח"י, ב' עמ' 57, ורחאניש, קורות היהודים בתורכיה, ח"ד, עמ' 20 ועמ' 329. רחאניש, שם, עמ' 20 כתב שהיו אחים ולא ציין את מקורו. רס"ט עובדיה חתום עם רבני ירושלים על הפסק שבס' חוט המשולש משנת תנ"ד. ראה לעיל, דף 168.

170 חתום עם רבני ירושלים כנ"ל, דף 168, 169. מתשובותיו נדפסו בגינת ורדים, אבה"ע, כלל ג, סי' ח (משנת תנ"ד כנ", ראה לעיל, דף 168) וסי' כב, כג (לשאלה משנת תנ"ה ראה שם סי' ב, דף נד, ע"א); תר"מ כלל ג, סי' יט וכא; אר"ח, כלל ד, סימן יד, משנת ת"ס. בשו"ת זרע אברהם, ח"א, י"ד, סי' יד, ובס' חוט המשולש, ראה לעיל, דף 168. ראה עליו פרומקין, תח"י, ב, עמ' 75 (ציוניו לתשובת ר"י בכ"ר יוסף, שם, חו"מ, כלל א (צ"ל: ג), סימנים כה, כט, לה הם מוטעים לפי ששם הכונה לר' יוסף הלוי ניר); רחאניש, קורות היהודים, ח"ד, עמ' 331—332; ובניהו במאמר (לעיל, דף 18), עמ' סג, דף 106. מה שכתב שם שהיה מבית דינו של מהר"ם גאלנטי הוא כנראה עק"י פרומקין, ואינו יודע מנין להם. יש להוסיף את תשובתו בגינת ורדים, י"ד, כלל א, סי' א; עוד יש להעיר כי התשובה הנזכרת מא"י-ה היא לענין בחור מחו"ל המבקר בא"י-אם עליו לנהוג י"ט שני, ובשאלה: זאת תעור נשאל על קול שיש בירושלים שהכם א"י כתב פסק דין שבחור אין לו מקום קבוע ובכל מקום שהולך ביתו עמו הלכך פטור כשהוא בא"י מטיב של גלות ואומרים שכן נתנו-מקדמונים ואחרים אומרים שאין כאן מנהג קבוע אלא שכל חכם בדורו נהג כרצונו... וגם אין הפסק לפנינו. ב"ד החותמים בתשובה פסקו לאיסור (דומה-שנשמטה חתימת י"הרב הכולל מן הפסק לפי שתחתימה הראשונה של רח"א די בוטון נראית כהסכמה לפסק, ואחריו חתמו ר' יעקב הלוי ברוכים, ר' יצחק צרפתי ור' רפאל מרדכי מלכי, הסכמת ר' יאודה כהן והסכמה מר' יוסף בכ"ר יוסף). נראה שהכונה לפסק של מהר"י האגוז, והוא בשו"ת הלכות קטנות, ח"א, סי' ד, בלשון זה ממש, וראה דיון ארוך של ר"מ האגוז לבסוף הלכה זו שהיא פסק קטן ודבר הכנ"ן וגדולי ירושלים בזמנו תעור, וראה עוד לקט הקמה, אר"ח, הלכות י"ט, דף מה, ע"א — דף מט, ע"ב.

מתיחות בנוגע לשליטה של מקימי הישיבות וראשיהן על הישיבות שהיתה גמורה כרכוש פרטי... מגמות אלו משתמעות ממכתב זה, כאשר מובעת בו האכזבה על כך שהטיפול בהקמת הישיבה המדרשה של נתן או חידוש ישיבת ויגה לא נמסר לידי ראשי הקהל אלא הטיפול ממשיך להיות בידי אנשים פרטיים. כמו כן יכולים אנו ללמוד על מגמות אלו מתכניתו המפורטת של ר"מ מלכי, שנזכרה כבר למעלה¹⁷¹. תכנית זו כוללת אף הצעות תקציביות, כגון הטלת מכסות של תמיכה לפי קיבוצי היהודים בתפוצות, ויש בה אפילו פירוט של התקציב, גם להכנסות וגם להוצאות. בתכנית זו אומה הר"מ מלכי כלפי הקהילות הנרשאות בעול הישיבה¹⁷²: "יהיו מונעים בקהלם ששום יחיד לא ישלח לירושלם לסדר ישיבה לעצמו על שמו כדרך שהיו עושים, שישיבות אלו גורמות לביטול תורה ולא לת"ת, לפי שהולכים הת"ח דחופים מעבר לעבר, וקוראים חצי שעה כאן בישיבה זו וחצי שעה במדרש אחרת. ובוזה לא נמצא מי שירצה ללמד התלמידים והם עצמם אינם מוסיפים חלמה אלא זמנם הולך לאיבוד. לכן בעלי המדרש, הזה והמקיימים אותו ממונים ופרנסי א"י שבכל עיר ועיר יהיו כותבים וחותרים בכתיבותיהם ראשי הקהילות לכל ילכו שום ת"ח שבווד הקדרש הזה למדרש אחרת או ללמוד ועד אחד, כי אם בתוך ועד שלהם שיהיו קוראים אותו הסגר לבל יצאו לחוץ להתפלל מנחה וערבית בימי החול, אלא שם מקום תורתם ומקום תפילתם, וכל מי שיצא למדרש אחר תעובר שמו מועד הקהילות שבגולה ובוזה יהיה הכל מתוקן כסדר".

מובן שמגמות כאלה אינן יכולות לבוא לידי ביטוי ממשי, כאשר קיימות ישיבות פרטיות שבראשן חכמים גדולים ומפורסמים, וביחוד כאשר קיומן של הישיבות תלוי בחכמים העומדים בראשן שבהשפעתם האישית השיגו תמיכת

171 לעיל, דף 15. והשווה לעניין זה, את מכתבם של פקדי קושטא לר"ש אלגאזי מ"א ניסן תק"ה, פנקס קושטא דף 34, ראה ברנאי (לעיל, דף 4), עמ' 228. לפקידים נודע על-הקדש שעשה גביר אחר לטובת ישיבת נוה שלום בירושלים וטוענים "אמנם לא יפה עשה למסור מעות שהופרשו לה" בידי אנוש פרטי...". מבקשים הם ממנו להשתדל להוציא ההקדש מיד האיש הפרטי ולהעבירו להשותם שכן "כמה וכמה מקרים רעים יתהו בו דמי והקדשות שנמסרים לאנשים פרטיים... כי על כל אלה המקרים הסכימו הרבנים קדמונים אשר בארץ המה זלה"ה שכל שום הקדש אשר יקדיש אנש ישראל לה' חן, לק"ק חן לישיבות א"י ח"ל והן להת"ת חן לעניים ילונחו במקום בטוח מקום שאין יד' כל אדם שולטת בהן וכן אנחנו פה מתא קוטסא נהגים... וכבר ידוע ליה למר הקדש חמנו הישיש, הגביר ה"ר אברהם בן נתן נ"ע שבליחורני כמה טרחות ויגיעות יגענו ומצאנו חרות ושבתות לא-ל ית' וית' יצא פיר[ותיו] לאורה וע"י ממש שולחים פירות הקדש הנזכר לחכמי הישיבות שבג' ארצות יח"ץ [ירושלים, חברון צפת] ת"ו...". וראה לעיל, דף 242, דף 244.

172 שם, מחברת א, עמ' 46.

עשיריהם גדולים שתמכו בהם מתוך הערצה וכבוד אישיים: כך וודאי היה בזמן הר"י חאגיז ואח"כ בזמן מהר"ם גאלנטי, וכנראה גם כאשר לר"י חזקיה דה סילוא. אבל אחר שנשתלקו אישים אלו חלה התנגשות בין שאיפות של יורשיהם ובין רצון ראשי הקהילה בירושלים. מה עוד, כאשר התובע לירושה במקרה שלפנינו היה ר' משה חאגיז שהיה באותו זמן צעיר לימים. כך מוסברת איפוא פעילותו של ר"מ מלכי בנידון הן כאשר לחידוש ישיבת ויגה והן כאשר להנהגת ישיבת פירא אחר מות חתנו ר"ח בעל פרי חדש. אין בידונו לעמוד על התקלות שהיו בישיבת פירא המרומזות במכתב הנ"ל, אך את הפסקא: "יעץ להביא המדר" [המדרש] בת"ת [=בתלמוד, תורה] ויפ' [=ויפה] יעץ..." יש לפרש ככיוון זה, בהתאם לתכניתו הלעיל, דהיינו שיש לקבוע את הישיבה יחד עם בית הכנסת "קהל תלמוד תורה", ושם יהיה מקום תורה ותפילה גם יחד, ויהווה איפוא מרכז תורה בכלל מרכז הקהילה ש"קהל תלמוד תורה" היה בית הכנסת המרכזי בירושלים.

לעומת זאת זכה ר"מ חאגיז גם לתמיכה מחלק מחכמי ירושלים, כאשר יסודה של תמיכה זו מודגשת בכך, שיש לו זכות אבות, והוא ראוי למלא את מקומם¹⁷³. באיגרת של חכמים אלו מסופר שנת ת"ס הם דוחים את ההשמצות על רמ"ה, ומספרים בשבחו. הם מגיבים בזה על איגרת מחכמי ליורנו לחכמי ירושלים מתחילת שנת תנ"ט אודות כתב-ההשמצה, הרומזת בסופה גם על הסיכון ש"ימשך ח"ו נזק גדול לכוללות הקק"י". על איגרת זו חתמו: ר' חייא אברהם בכמהר"ר אהרן די בוטין זלה"ה¹⁷⁴, ר' יאודה הכהן¹⁷⁵, ר' משה ו'.

173 לעיל, הע' 63, איגרת ת, וכן כתוב במכתבם מטבת תס"ב, ראה לעיל, הע' 63, איגרת יא: "דכל שחבן ראוי הוא קדם לכל אדם אפ"י שיש גדולים ממנו..."

174 נכדו של ר' אברהם די בוטין מחבר ספר "לחם משנה" על הרמב"ם. וראה חתימתו בין חכמי ירושלים, לעיל, הע' 55, הרת"א היה ממוני אגוטי בירושלים, ראה שם הגדולים בערך זקנו ר' אברהם. וראה עליו רת"מ, אור החיים, עמ' 12 סי' 40; פרומסקין, תח"י, ב, עמ' 74 ובניהו (לעיל, הע' 18), עמ' נח, הע' 71 (נוסח מצבתו), ועמ' נט, הע' 73. יש לציין עוד את חתימתו עם "החכמים" הנוכחים להלן, בתעודה להסדר חלוקת התמיכה בין ירושלים, צפת וחברון, שנעשתה בשנת ת"ס, יערי, שא"י, עמ' 312. חתמו שם: רח"א די בוטין, ר' שמואל הכהן, ר' יאודה הכהן, ר' יוסף קונק, ר' יעקב אבוקאיה, ר' אברהם יצחקי, ר' חנוך נבון, ר' יעקב הלוי-ברוכים, ר' חייא מרדכי זאבי, ר' שמשון גומץ-פאטו ורמ"מ מלכי.

175 מתלמידי ר' חזקיה בעל הפרי חדש (אביו של ר' יצחק בעל ספר "בתי כהונה"?), ראה עליו שם הגדולים בערך, פרומסקין-ריבלין, תח"י, ב, עמ' 104—105. נזכרו שם כמה מחיבוריו שהיו מצויים בכ"ז בירושלים. ריבלין (שם, עמ' 105, הע' 1) ביקש לזהותו עם ר' יהודה הכהן מחכמי מצרים, שבטוב מצרים, אות י, סעיף ד, ואינו נראה. וראה בניהו (לעיל, הע' 18), עמ' סב—סג ונמנו שם חתימתו בכלל רבני ירושלים (בשו"ת צנת ורדים, או"ח, כלל ד, סי' יד ו-טז). וראה לעיל, הע' 174.

חביב¹⁷⁶, ר' אברהם יצחקי¹⁷⁷, ר' חנוך נבון¹⁷⁸ ור' שמואל הכהן¹⁷⁹. חכמים אלו מגדולי חכמי ירושלים קשורים היו מלפנים בישיבת ויגה. משמע שחכמי הישיבה לשעבר נטו לעמדת ר"מ. חאגיז והיינו לשיטה הקודמת, בניגוד לשאיפות ראשי הקהילה להביא את הישיבה בשליטתם ותחת רשותם.

בראשית שנת ת"ס נשלח עוד כתב-ההשמצה חריף מאד ובווי ביותר, מ"חכם א' מירושלים" ששהה בליורנו ומשם שלחו לרשיד ל"החכם גביר ונעלה כמה"ר אברהם רוסאנו" במטרה להשפיע על גביר זה שיפעל אצל ר"א נתן להוציא את ההקדש מידי ר"מ חאגיז. כתב זה יחד עם הקודם נשלח מאוחר יותר מקהלת ליורנו אל קהילת אמשטרדם אחר שנת תס"ו, לגנותו של רמ"ח כאשר פרוץ הסכסוך בין פרנסו ליורנו ובין רמ"ח¹⁸⁰.

בשנה זו, ת"ס, נאלץ ר"מ חאגיז לשוב לרשיד, לטפל בהקדש ר"א נתן ולהתגבר על כל ההתנגדויות¹⁸¹. רמ"ח מצטייר במכתבים מאת נכבדים מליורנו, גבירים מאילי הארץ: ר' דוד וזינו, ר' אברהם פיניא, ר' יעקב סארמינטו ור' דניאל קורדובירו. הגבירים מאשרים את הנאמר בטופס כתבי הלעז שהיה עמו, ועל כך גם אישור של שניים מרבני חזקני הארץ. באיגרות אלו מעידים הם על רמ"ח שהינם מכירים אותו קרוב לחמש שנים, מהללים את מדותיו הטובות, דעותיו ומעלותיו בתלמוד גדול ומעשה גדול, ועם זה הריהם דוחים את דברי בעלי לשון הרע ומודיעים כי לא מפיהם אנו חיים "וישמח משה במתנת חלקו הן במינוי שנתמנה בהסגר ויגה והן במינוי שנתמנה לכשיתייסד הסגר הגביר-הר"א נתן, ומשה זכה במה שזיכה את הרבים. וראוי לנהוג בו כמ"ש בירושלמי חזריות [סוף פ"ג, מה ע"ג]: והקמות את המשכן כמשפט, וכי יש משפט לעצים אלא קרש שזכה לינתן ינתן בצפון וכו' אוף הכא האי צורבא מרבנן דלבש ולביש מדא ילבש מדא [עפ"י ברכות ב', ע"א]..."¹⁸².

176 ראה לעיל, הע' 57, 79, 80, 174.

177 רב ואב"ד ירושלים. מגדולי חכמיה, מחבר-שו"ת "זרע אברהם". עשה בשליחות ירושלים, ראה עליו א' יערי, שא"י, עמ' 353—358; בניהו (לעיל, הע' 18), עמ' נט, הע' 73.

178 אבי ר' יונה נבון רבו המובהק של החז"ר. נפטר ב' שבט תפ"ב. ראה פרומסקין-ריבלין, תח"י, ב, עמ' 164; יערי, שא"י, עמ' 387; בניהו, תח"י, עמ' שלג, ולעיל, הע' 174.

179 אפשר שהוא ר' שמואל הכהן טאנוגי אביו של ר' יהודה הנזכר קודם לכן. ועיין שה"ג ערך ר' ישמעאל הכהן, פרומסקין-ריבלין, תח"י, ב, עמ' 104. וראה לעיל הע' 134, ולעיל הע' 174, ושם הוא שתשובה ממנו בגנת ורדים, או"ח כלל ב, סי' ה.

180 פורסם כ-15 שנה מאוחר יותר על-ידי נחמיה חיון כדי לנגח בו את ר"מ חאגיז בפולמוס הקשה ביניהם, ב"איגרת שבוקין" המצורף ל"שלהבת י"ה", אמשטרדם תע"ד. את האיגרת קבל חיון מק"ק הספרדים שם שעמד לצידו כידוע. אף קונטרס זה נידר ביותר ויקר המציאות, והגיע אלי צילמו באותה דרך שהוכרתי לעיל (הע' 82).

181 הערה בשולי איגרת ח קונטרס שבר פושעים (לעיל, הע' 63).

182 שם, איגרת ט.

כן כותב בזמן זה, ראשית שנת ת"ס, ר"ש קושטא לר"ד גרשון. הוא מזכיר את מאמר החכם שלכל שנאה יש מקום. לרפואתה חוץ משנאה מחמת קנאה, ושכרבר-רמ"ח זהו ממש השנאה שקצת אנשים שונאים אותו. ר"ש קושטא פונה לר"ד גרשון בבקשה להודיע את מצב הדברים לאמתו למקדיש ר"א נתן "כי היכי דלא יהני ליה רמאה ברמאותיה...".¹⁸³

ר' משה נתעב ברשיך במשך כל חדש שבט. בהזדמנות זו "הכתיב והחתים" אותו ר"א-נתן על מסמכים, שכפי הנראה ויתר בהם רמ"ח על זכויות מסוימות שהובטחו לו בתנאי ההקדש הראשונים.¹⁸⁴ אין לומר שבזמן זה נעשתה הצוואה השנייה שידובר בה להלן, ושעליה הוחתם רמ"ח, משום שאותה שעה עדיין היה ר"ד גרשון בחיים, וקשה לומר שעשו בימיו מעשה בניגוד לאותה צוואה הראשונה בה היתה ה"לטותא" של הר"ד גרשון. "לטותא" זו מעסיקה אחר כך את החכמים שדנו בצוואות אלו. אחת מנקודות הדיון היתה אם הצוואה השנייה תפסה, ומחמת אותה "לטותא"! למעלה מזו, נידתה גם. הדעה ש"לטותא" זו, כוחה יפה אף לגבי המקדיש עצמו, שנמנע ממנו לשנות מתנאי ההקדש — עזובן מחיים.

מכל מקום לאחר זמן¹⁸⁵ טען רמ"ח שכתובתו וחתמתו אלו מ"הכל ימעט, ולפי שהיה באונס גמור, כאשר כל מי שנגע יראת ה' בלבו מתושבי רשיד יגיד ויעיד על אמיתות זה. ומובטח אני שגם הרב הכולל מארי דאתרא מוה"ר שבתי הנז' ¹⁸⁷ כינו לבין קונו לא יכחיש האמת מכל מה שעבר".

בראשית שנת תס"ב, כתבו "מקצת יהודים" מליוורנו כתב שטנה, ושלו רץ מיוחד על זה לעיר הקדוש. הכתב מופנה היה להבני ומנהיגי עיר קדשנו ירושלים, ובו נאמר להם שיעמידו ממונים ומורשזם מאת גבירי ליוורנו לפקח ולהשגיח על רבך ההסגר אשר יסד המלאך רפאל ויגה. רבני ומנהיגי ירושלים סלקו ידם. מענין זה בפרטות וכתבו הרשאה כוללת לליוורנו על כל מין הקדשות. וצוואות ועזבות דשויכי לכוללות ירושלים.¹⁸⁸

בטבת אותה שנה תס"ב כתבו חכמי ירושלים, ובכללם ירצאי ישיבת ויגה אל חכמי ליוורנו, כתגובה על פעולת שלוחם וההרשאות שנעשו על שם ראשי ליוורנו. הם מבהירים שההרשאות נעשו על קענינים הנוגעים לכוללות העיר אך

183 שם, איגרת י.

184 אורח מישור בסוף הספר, ראה להלן, הע' 227.

185 ראה לעיל, הע' 140.

186 בשנת תס"ט, בה נתפרסם ספר אורח מישור בנפרד ובסופו הערה ארוכה של רמ"ח בענין ההקדש, ראה להלן, הע' 227.

187 הוא ר' שבתי נאחי רבה של רשיד אחרי ר' דוד גרשון, ראה עליו לעיל (הע' 142).

188 שבר פושעים (לעיל, הע' 63), אגרות יא ויב.

"מענין זה בפרטות [=הקדש ויגה] סלקו עצמם, להיות הדבר פרטי ואינו שייך לכוללת...". ובהמשך שם: "כי בהא זדאי כל אחד יוכה בשלו כדן תורת משה". מקצת מן החותמים היו בני ישיבת ויגה. כפי שכתבו: "הן עתה אנחנו ח"מ אשר מקצתינו נתגדלנו אנחנו ואבותינו במדרש בית. יעקב הנזכר ולנו משפט הבכורה... ומעוטנו הח"מ פנים חדשות באו לכאן". עיקר מכתבם בא לתבוע את מינויו של ר"מ חאגיז על ישיבה זו, וחזרתו לירושלים. אחר שהם סוקרים את תולדות הישיבה. ושר"מ חאגיז הוא. בעל הזכות על ההקדש והישיבה, הם קובעים: "כי לו נאה ולו יאה ולו תיאנות המלוכה בדינא ובדיינא וכדכתבו הפוסקים זלה"ה הלא בספרתם, דכל שהבן ראוי הוא קודם לכל אדם, אע"פ שיש גדולים ממנו, גם בנדרן דידן שבה לא-ל יתברך שהחכם השלם הנז' ממלא מקום אבותיו ביראה ובחסידות...".¹⁸⁹

החכמים הנ"ל מעמידים לענין זה את הגביר אברהם סולימה¹⁹⁰ ובניו כממונים ומורשים לפקח ולהשגיח על בית מדרשם, ולעמוד לימין רמ"ח. הם מציינים שעשו שטר הרשאה כדת וכהלכה. ומאת ראשי ליוורנו הם מבקשים להשפיע על סולימה הנ"ל לקבל על עצמו את הנ"ל, ומציעים עוד לצרף לרמ"ח בפקידות ההסגר גם את ר' סעיד ברדע.¹⁹¹ החותמים על המכתב הזה, הם: ר' שמואל הכהן¹⁹², ר' משה חיון ס"ט¹⁹³, ר' חנון נבון¹⁹⁴, ר' שמשון גומץ פאטו¹⁹⁵, ר' יאודה הכהן¹⁹⁶,

189 שם, איגרת יא. השווה החותמים על איגרת זו עם החותמים בהסכמה משנת ת"ס (לעיל, הע' 174), ולחותמים באיגרת השליחות שפירסם ריבקינד (לעיל, הע' 134) משנת תס"ד: ר' אברהם ברודו, ר' יאודה הכהן, ר' יחוסף קונקי, ר' שמואל הכהן, ר' שמשון גומץ-פאטו, ר' משה חיון ור' אברהם יצחקי. אלו הם גם החכמים החתומים בשנת תס"ד על ההסכמה לספר עין יחוסף. לר' יוסף חזן, איזמיר תצ"ה, ולספר פרי חדש על ארץ, אמשטרדם תס"ו.

190 ראה לעיל, הע' 157.

191 איגרת אליו מאת גיסו ר' לוי אביטבול, שליח חברו, פורסמה על ידי מ' בניהו, לתולדות קשריהם של יהודי מרוקו עם א"י, סיני, לה (תשי"ד), עמ' שלו-שלו. משם משמע שר' סעיד ישוב במצרים בשנת תס"ח.

192 לעיל, הע' 179.

193 בנו של ר' עובדיה אהרן חיון, וגיסו של ר' משה חאגיז. בסוף ימיו היה רבה של צפת. וזה שליח ירושלים בשנת תנ"ט, ראה עליו יערי, שא"י, עמ' 303-304. נזכר בפרשת המכתבים, ראה לעיל, ליד הע' 163.

194 ראה לעיל, הע' 178.

195 מבית דינו של תר"א יצחקי, היה חתנו של ר' אברהם קונקי, נהרג על-ידי שוחדים תוך כדי מסעו בשליחות ירושלים, ביוון בניסן תע"ד, ראה על כך רוחאניש, קורות. היהודים בתוגרמות, ח"ד, עמ' 274-275, 277-278, 349, הוספות, שם, עמ' 500; ויערי, שא"י, עמ' 358 ולעיל, הע' 174.

196 לעיל, הע' 175.

ר' יאודה פיירי¹⁹⁷, ר' יצחק אריה¹⁹⁸, ר' יעקב אריה¹⁹⁹ ור' חיים משה קאריגאל²⁰⁰. המאמצים השונים להסדר ענייני ההקדשות של ויגה ושל נתן לא נשאו פרי. תגובה בוטה למצב זה נותן הרמ"ח בהקדמתו לספר אביר שו"ת הלכות קטנות, ויניציה תס"ד. ההקדמה התוממת בשנת ת"ס, וקשה לקבוע אם התאריך משובש או שמא עיקרה נכתב בשנה זו, ולאחר מכן שילב בה דברים שאירעו בין שנה זו עד להופעת הספר בתס"ד²⁰¹. בשנים אלו חלה גם תפנית בתחומי עיסוקו של הרמ"ח והוא פונה לעסוק בענייני הוצאה לאור של ספרים, חיבור ספרים והוצאתם, הדפסת ספריו וספרו זולתו שהוציא לאור, ואף יוזם הוצאת ספרים

197 כנראה שהוא החכם הנזכר בגביית העדות מפי ר' משה ו' חביב שבספר תורת הקנאות לר' עמדין, עמ' 53, כמעיד בשם מהר"ם גאלנטי. ראה ג' שלום, שב"צ, עמ' 200 (שם, הע' 1: "איני יודע מי הוא" חכם זה, או איזה שם מסתתר מאחורי השיבוש...). וראה עכשיו בניהו במאמרו הנזכר לעיל (הע' 79). בתשובות להתרת עגונה משנת תכ"ה בירושלים נזכר כעזר ר' חיים פיירי, שו"ת משפטי צדק, סי' צח.

198 כמדומה שלא בא זכרו בשם הגדולים. בתח"י, ח"ג, עמ' 107 התלבט בפירוש שם המשפחה "אריה" או "לב אריה" (אך את החכם הזה שלפנינו אינו מזכיר כלל) ואף ביקש לייחס משפחה זו להיות אשכנזית. וראה בהע' הבאה. חכם זה נזכר בשו"ת גינת ורדים, אבה"ע, כלל א, סי' יא: לירושלים תוב"ב לתחכם השלם כמהר"ר יצחק אריה נר"ו כתב מעב"ת... ושם, חו"מ, כלל ג, סי' יב: "חד מרבנן שרר לן אגרתא ממערבא... זאת תשובתי אליו, הגולה והכותרת עטרת תפארה" צבי ישראל ושבתו של תלמידו חכמים חריף ועסיק ובר אוריין ישר כוחו אריה הו' השלם כמהר"ר יצחק אריה יהי שמו לעולם כירח יכון לעולם וככוכבים בחלם אכיר... והגם כי אנכי ידעתי דלא לגמריין ולא לסברין צריך מ"מ גדולה אהבת התורה..."; עוד הובאה שאלתו לרא"ה שם, כלל ג, סי' יג. כן הובאה שאלה ממנו, ע"י ר' אברהם ישראל זאבי, אורים גדולים, אומיר תקי"ח, למוד קצו, דף צא, ע"א—ע"ב: "נשאלתי מהחכם השלם הדר הוא לכל חסידיו עליון למעלה יושב בשמים יצחק אריה דבי עלאי נר"ו".

199 כנראה שזהו שליח ירושלים לבגדד משנת תל"ט, ראה יערי, שא"י, עמ' 305. לדבריו הכינוי "אריה" ניתן לפי חכמי ירושלים בגלל נס שנעשה לו, שנשאר לבדו במדבר בשבת ובא אריה ושמר עליו וכמוצאי שבת חזריו על גבו לשירותו. פרומקין, תוח"י, ג, עמ' 106—107 מביא סיפור זה משם הראשלי"צ ר' אברהם אשכנזי על ר' אברהם לב אריה, וראה יערי, אגרות שליחי ירושלים, ירושלים (רבעון), ב (תש"ט), עמ' סד והע' 19, שם הביא איגרת שליחות לר' אברהם הנ"ל בה-מזכירים חכמי ירושלים: "נין ונכד להרב המפורסם בעל הנס ויע"א". ואולי הוא התוודע על שטר חוב משנת תע"ה, ראה גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים י עמ' 30 וראה מילואים לתח"י, ח"ד, עמ' 50.

200 בנו של ר' אברהם וחתנו של ר' אברהם רחיוג. שליח ירושלים שהדיפס בכרכו באמשטרדם תע"ח את הספר "ימין משה" לר' משה וינטורא. "ש"ץ בבית הכנסת הגדולה מק"ק ספרדים שבעיר הקדש ירושלים תוב"ב... תחת מר זקינו הרב הכולל נעים ומירות ישראל. כמהר"ר שאלו"ן צאחיון ז"ל ואחרי מות אברהם א"א-בחרו בי רבני מתא עיר הקדש... לעבור לפני התיבה עם הרבנים המובהקים כמהר"ר עובדיה אחרן חיון וכמהר"ר יעקב מולכו ז"ל את"כ עם יבנו הרב המובהק כמהר"ר משה חיון ז"ל ולאחר פטירתו ונסיתו נשארתי לבדי נושא עול הק"ק... בהקדמתו לספר הנ"ל. ראה עליו יערי, שא"י, עמ' 373.

201 ראה לעיל, הע' 20.

והדפסתם על ידי אחרים והוא מהווה גורם חשוב העומד מאחורי הוצאתם לאור של ספרים רבים²⁰². תפנית זו וגורמיה מתוארים על ידי הרמ"ח בהקדמה הנ"ל, וכבר בה הוא מונה את ספרי זקנו מהר"ם גאלנטי וספרי אביו ר' חגיז מתוך שאיפה להביאם לדפוס:

כאמור, בין השנים ת"ס—תס"ד עסק בתבאה לדפוס של שו"ת הלכות קטנות. בשנת תס"ג הביא לדפוס בניציאה את הספר "אור קדמון" של ר' דוד בן זמרא, על פי כתב יד "דהעליתי עמי מארץ מולדתי ציון". בשנת תס"ד הביא לדפוס בניציאה את ספר זקנו מהר"ם גאלנטי, קרבן תגיגה (=חאגי, בגימט-ריה)²⁰³.

בשנת תס"ה עולה הרמ"ח לארץ ישראל. לביקור זה לא נותרו עקבות במקורות הידועים עד כה. בקובץ תשובות ר' דוד אופנהיים, "נשאל דוד"²⁰⁴; נשתמרה תשובה שעניינה סכסוך שבין אמו של הרמ"ח עם פקיד עיר הקודש, וממנה נלמד שהרמ"ח שהה אז בא"י. ענין אלמנת הר"י חאגיז מרת מרים אמו של הרמ"ח שנישאה אחר כך לר' עזרא, תואר כבר למעלה בחלקו²⁰⁵. פרשת הסכסוך שהיה כך היה. שנים מספר לאחר שהתגוררה האלמנה מרים בחצר שהיתה של בעלה המנוח ר' עזרא, מכח צוואתו ומכת פשר-מעשה ב"ד שנעשה בזמנו, נפל כותל אחד מכותלי החצר לצד רשות הרבים. האלמנה טענה שעל פקיד הקהילה לבנותו משום שלאחר מותה יעברו הנכסים לבעלות הקהילה, ואילו הפקידים טענו שהואיל וכעת אינם נהנים מן-הנכס וכל פירותיו הם לאלמנה, עליה לבנות. לאלמנה לא היו אמצעים לתקן החצר, והיה הכרח בתיקונה מפני הגנבים ומפני שרי העיר.

מפני הלחץ הספימה האלמנה לעשות פשר עם הפקידים. היא ויתרה על זכויותיה בחצרות ובבתים, לא תתגורר בהם ולא תיהנה מדמי השכירות של הבתים, ותמורת זאת תקבל שלשים אריות לשנה.

בבוא בנה הרמ"ח לעיר²⁰⁶, דחקה בו אמו להתדיין עם הפקידים, ולתבוע את

202 ראה יערי, שא"י, עמ' 363—371. וראה עכשיו בניהו (לעיל, הע' 20). זהו חלקו הראשון של המאמר ועוסק בתקופת ליורנו, ונציח ואמשטרדם.

203 וראה לעיל, הע' 145, ובניהו שם, עמ' 123. בראשית שנת תס"ה עוד היה רמ"ח בונציה, ומשם כתב תשובה לריש מורפורגו, שו"ת שמש צדקה, יו"ד, סי' כא, דף סה, ע"ב.

204 ראה לעיל, הע' 126.

205 שם.

206 שם: "חן עתה בא משה בנה של מרים הנזכר אל עיר אמו, וזתאמר לו אמו: בני, אתה ידעת שבתו וקומי והצער והדחוק שעבר עלי זה היום יותר מעשרת שנים שיצאתי [האם הכוונה ליציאתה מן הבתים? החצירות? או שמא צ"ל: שיצאת] מכאן נתרקנה ביתי, והוצרכתי כדי להתפרנס למכור כל מטלטלי הציט שלי ושלך, מחמת איבוד נכסי בעלי כאשר אתה ידעת ומפורסם לרבים. ועד הנה החלשתי ולא דברתי מאומה יען לא היה בי כח

ביטול הפשר האחרון, מחמת מצוקתה ומחמת שהוכרחה לכך, ושכותרתה מכר נתערער מצבה ביותר וכו'. פקיד ת"ח (תלמידי חכמים) ²⁰⁷ רצו לדרוש בפני שאר תלמידי חכמים שבעיר, אמנם האלמנה טענה כי "כולם כנף אחד הם וכדין, שהקדש הוא לכוללת הת"ח שבאותו עיר אין מן הראוי שתתדיין לפניהם ... וישלחו אצל דייני עיר אחרת". לבסוף גמרה האלמנה בדעתה להביא את הענין לפני בתי דין שבערי אשכנז. על פי זה הציע ר"מ חאגיז ²⁰⁸ את הענין לפני ר' דוד אופנהיים אב"ד פראג ובית דינו, שהוא "נשיא א-לקים בירושלים תוב"ב" ²⁰⁹. עוד נתבקש בית הדין לגזור על הגביר ר' יצחק הנזכר למעלה ²¹⁰ בנידוי וכו' לפרוע את חובותיו לאלמנה. פסק דינו של הר"ד אופנהיים היה לזכות פקיד עיר הקדש, אלא, שביקש מן הרבנים ובתי הדינים, הסמוכים למקום לעשות ככל יכולתם להביא לפרעון חובותיה של האלמנה. פסק הדין ניתן בעשרה בטבת (י) תס"ו.

בשנה זו, תס"ו, שהה איפוא הרמ"ח בפראג. הוא נקעב שם לפחות חצי שנה ²¹¹. שם נתעסק בהכנת ספרו "לקט הקמח" לרפוס; והסכימו על ספר זה ר"ד אופנהיים וחכמי פראג והסביבה ²¹².

לעמוד לריב עם הרבים ולא היה לפי כבודי לסדר טענותי בפני ב"ד, אך ורק מחמת שבאת אלי זהא-להים שלחך למחיה לפני, קום והתייצב עם מעלי פקיד התיית לדין ... דף ריא, ע"ב.

²⁰⁷ חם בעצמם תלמידי חכמים ובית הדין, ראה שם, דף ריב, ע"א: "ומאחר שמעלות הפקידים הוא הב"ד אשר קם אחר ב"ד הראשון לא קיימו הפשר ...".

²⁰⁸ שם, דף ריב, ע"ב: "בא החכם ... והוא חר מבני עליה וחד מחכמיא דירושלים היה בר אבהו ובר אוריין החכם השלם הרב מוה"ר משה חאגיז נר"ו, ובא לכאן דרך מבוא העיר והיה, והאלמנה, הנ"ל ופקיד ת"ח הנ"ל בקשו מאתו לדבר על לבינו להבדוק על דין זה ולחתוך הדין ...". ר"ד אופנהיים הכיר כבר את רמ"ח מביקורו הקודם באשכנז, בשעת שגור לו הסכמה על הדפסת שו"ת הלכות קטנות וקרבן חגיגה, מיום ח' בכסלו תס"ו.

²⁰⁹ על משמעותו המדויקת של התואר הזה, וכתב הרבנות שניתן לר"ד, ראה מ' בניהו, חליפת אגרות בין הקהילה ואשכנז בירושלים ור' דוד אופנהיים, ירושלים (רבעון), ג (תשי"ו), עמ' קח-קט, על הכותב הנ"ל תתמו ליד מחכמי וראשי קהל האשכנזים בירושלים. וראה גם שו"ת נשאל דוד, ח"ב (לעיל הע' 126), מבוא.

²¹⁰ לעיל, הע' 85, 128.

²¹¹ הסכמת הגיר אברהם ברודא מפראג על הדפסת לקח הקמח לאות וי"ד, אמשטרדם תס"ז: "אשר התגורר פה בקהילתנו כמו חצי שנה ...". תאריך ותוסכמה תחילת אייר תס"ו-רמ"ח הגיע איפוא לפראג בתשעה תס"ז.

²¹² (1) דייני רמ"ש (=דמורה שוה) שבק"ק פרג: ר', אשר אנשיל בא"א הקצין ר' מיכל חויר, ר' מתתי לברמן מקראקא, ר' ברוך סג"ל אוטרליץ-בהקצין הר"ר זלמן אייז שטאט תוך עמי פ"פ ומצ"פ (=מזכרתו פרוסה) על ק"ק עליו יע"א, ר' יצחק במוה"ר שלמה זלמן זצוק"ל סג"ל ש"ה (שמש הקהל?) דמ"ק (=דמחנה קדש) מוצל מאש אובין ומפרג, ור' זכריה מענדל שפירא חתן מה"ר יוסף קניצבורג. מיום ג' כ"ט ניסן תס"ה (2) ר' בנימין צעיר וחלף, בהגאון המפורסם א"א הרא"ש זצלה"ה שפירא אב"ד במדינת פרג, מיום א' יורד טבת

בשנת תס"ז התיישב באמשטרדם, שם שהה עד לשנת תע"ג כאשר נאלץ לעזוב עיר זו כתוצאה מפולמוס חיון וריבו עם פרנסי הקהילה הפורטוגזית שם ²¹³. שנים אלו היו פוריות מאד אצל הרמ"ח בעבודתו הספרותית. בשנת תס"ז הדפיס את ספרו לקט הקמח לשו"ע אורת חיים ויורה דעה, ובסוף שנה זו הדפיס את ספרו "שפת אמת". ספרים אלו עניינם שונה והצר השווה שבהם שבשניהם התקיי רמ"ח בתריפות את פרנסי ליורנו ורמזו לעניינים שונים שלא היה בהם משום כבוד לראשי ליורנו. לקט הקמח הוא קצור שנעשה מספרי שו"ת וחיידושי דינים ופסקים מהפוסקים האחרונים ומסודר לפי סדר השו"ע. ספר שפת אמת הוא אחד החיבורים החשובים ביותר שנכתבו אודות ולמען היישוב בארץ ישראל. הוא עוסק בו בשבא ארץ ישראל, הישיבה בה, מעלת העליה אליה וחובת הסייע לדריים בה. הספר כתוב בגילוי לב ומהווה כתב אשמה נגד קהילות גדולות וחשובות ונגד מגמות של התבססות ונטיה להתבוללות ופגמים דתיים וחברתיים. בעוד שהספר הראשון פגע בעיקר במנהיגי קהילת ליורנו הרי שהספר "שפת אמת" פגע גם בקהילות אמשטרדם וויניציאה.

בראשונה יצאה חמת פרנסי אמשטרדם על חיבורו "שפת אמת", ועשו "הסכמה" ב"ט טבת תס"ח ²¹⁴ "לאסור קריאת הספר הזה" וכל מי שימצא בידו הספר "בעברית או באיזו שפה שתהיה כלו או מקצתו שיבא וימסור הספר לאחד מן האדונים חברי המעמד בתוך שלשה או ארבעה ימים בלי לקרוא הספר ... וכן שלא ישלחו הספר אל מחוץ לארץ הלזו", ועוד הוסיפו ואסרו על רמ"ח להדפיס ספר או נייר בלי רשות אדוני המעמד כדי שיוכלו לבודקו. לאחר כמה שנים, אגב פולמוס חיון, מזכיר רמ"ח פרשה זו ²¹⁵: "וספרי שפת אמת אסרתם אותו וס' המקולל הזה [חיון] קיימתם אותו".

מסתבר שאזהרה זו של פרנסי אמשטרדם הועילה במקצת, וכנראה שספר "שפת אמת" לא הגיע לליורנו, ומשום כך באיגרת הארוכה מפרשת וארא

תס"ה (3) בנו של הנ"ל ר' אליה שפירא מחבר הספרים אליהו רבא חוטא אב"ד וירש מתא בק"ק טיקטין והגליל מיום י"ב טבת תס"ו; (4) חתן ר' בנימין הנ"ל ר' יעקב בהאלוף המורום מוה"ר יוסף נר"ו מחבר הספרים מנחת יעקב, תורת השלמים חק יעקב מיום ג' י"א שבט תס"ו ראשון במעלת התורה לדייני מורה שות שבק"ק פרג ואב"ד שבק"ק רישא ואגפיה; (5) ר' בנימין וחלף החתן בק"ק דעסא ואגפיה ועבד בחורא"ר לעם קדש הזה פה לייפסק.

²¹³ ראה לעיל, הע' 82.

²¹⁴ י"ש עמנואל, פולמוס נחמיה חייא חיון באמשטרדם, ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' רכו. שם תמצא נוסח והסכמה בפורטוגזית ובתרגום עברי. וראה עכשיו צילום הסכמה זו אצל בנימו (לעיל, הע' 20), עמ' 136.

²¹⁵ בקונטרסו מלחמה לה' וחבר לה', אמשטרדם. [צ"ל: לונדון] תע"ד, דף מ, ע"א. אף קונטרס זה הודפס ונאסרה הפצתו יחד עם שבר פושעים. ראה לעיל, הע' 63.

תס"ט, ששלחו רבני ליוורנו לרבני אמשטרדם²¹⁶, שפירטו בה את טענותיהם כנגד רמ"ח²¹⁷, לא הזכירו את "שפת אמת" ואת הנכתב עליהם בו. בליוורנו נפגעו מאד מכמה הערות. ששילב רמ"ח בספרו "לקט הקמח"²¹⁸ בנוסף לקטע בהקדמת

216 מודעא רבא (לעיל, הע' 82), דף ג ע"ב — ע"ד. על האיגרת הזו, ועל הטענות הכלולות בה, בין השאר גם כלפי מנהיגי אמשטרדם, השיבו רבני אמשטרדם באיגרת מפורטת, שבר פושעים (לעיל, הע' 83), איגרת יב עמ' [105]—[111].

217 שם: "כי יש לנו מסה ומריבה עמו, כי זה משה האיש לא ידענו מה היה לו, ועל מה העלה על ספריו דברים אשר לא ניתנו לכתב, מיחידיו הק"ק הזה על הכלל ועל הפרט, פעם ברמז ופעם בדיבור, ואיש כברכתו בר"ך אותם... אשר לא ישא פנים לזקן... אך מן התימה הוא איך במקום המשפט ומקום הצדק כל מן דין יטמוכו להתווק בידו [בידי] ספרו... וכל הרוצה להזכיר ידפיס אפילו ספרי מינו... כלומר זכות על מנהיגי אמשטרדם הם אומרים שכנראה חוסיף רמ"ח דברים אלו לאחר קבלת ההסכמה. הם תובעים מרבני אמשטרדם נקיטת אמצעים "ע"כ באנו בהנה וארשת... לשון בקשה... יביאון את משה לפני מעכ"ת למשפט... עד מתי יהיה ק"ק הזה מעולבים מעולב זה...".

218 רבני ליוורנו מזכירים: את דף יג, ע"א וע"ב (הנידון שם מה שנשאל ממחרש קושטא "ע"ד חביוני שעשו לו גבאי ישיבת בעלי תשובה על שלא קם עם תלמידיו בשעה שהיו מתפללים מנחה בשבת..."). ויש בה לדעתם גנאי לר"ש קושטא רב ליוורנו; על כך משיבים רבני אמשטרדם "שדבר שלא כהוגן נגד הרב מוהרש"ק ז"ל ואף שהיו עם החכם הנז'... מ"מ לא הורה לומר שהוא טעה אלא בשאלת מחילה כמנהג התכמים..."; את יו"ד, דף כט, ע"ד — דף לב. שם כתב רמ"ח על "ה' גופי עבירות ותולדותיהם שבעונותיהם נתפשטו ברוב אנשי העיריות הגדולות של מלכות איטליה ואגפיה" ואלו הן: (א) סתם יינם של גויים; (ב) לבישת שעטנז; (ג) ה"קדשות" (וצד היתר להם שלא יבואו לידי איסור אשת איש ומעשה סדום); (ד) גבינות הגויים; (ה) גילוח פיאות הזקן (ולעתים אפילו בשבת). עיקר הדיון שם הוא בעניין גילוח בחול המועד ("ואסיים בחביט חביטנא ולא בליכנא להני רשעים, חרסיים מקורב באו להוסיף על חטאתם פשע, לגלח ולהתגלע פאת זקנם גם בחול של מועד... וכפעם הזאת אודי כמחרש, ולא אפרס את שמם..."). מעניין לציון שעניין זה הוא מן הדברים שלקחם בעל "חמדת הימים" לתוך ספרו וסיבב הדברים כאילו הם דברי עצמו, וכפי שהוכיח י' תשוב, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן 1964, עמ' 158—161. כפי שהרגיש תשובי שם העניין לא הגיע לסינמו בעת כתיבת הספר, תס"ז, וראה להלן בסמוך. אחרי כן הביא שם רמ"ח תשובה על "איש אדמוני בשרו רך ושערו צחוב עב ותקיף, מזוג חם ביותר, ולכן במשך כל ימית השנה מוכרח להתגלח ג"פ בשבוע, שאם לא יסתפר, פניו מתחממים וכל גופו מתחמם, ופריחתו בכל זקנו אבעבועות הנראות לעיניים, ועיניו הרואות שעי' שלא נתגלח בחש"מ, כשמתגלח במוצאי החג הדם-שוחות ומקלה מזקנו ואנושה מכתו...". וראה להלן, הע' 220 את ההשערה ליוהרי נשוא השאלה, ומשום כך יש עניין בהבאת תיאורו כנ"ל. על השאלה שנשפחו לה עדויות רופאים על המצב כנ"ל השיבו רבני אמשטרדם (ר"ש די אוליוריה ור"ש אאיליון) ורבני ונציה רמ"ח ציון שם "אלה הדברים הגיעו ובאו לידי ביהותי מתגורר בק"ק וינציה"... מתוך תלונת רבני ליוורנו משמע שהדברים מכוונים לאנשים מסוימים בקהילתם. רבני אמשטרדם השיבו על כך שניסוח הדברים הוא כללי ולא נגד איש מסוים. שהרי השמיט רמ"ח את שם השואל ושם הקהילה מן השאלה. עוד טענו על הקטע ביו"ד, דף פז, ע"ד והוא עניין הקדש ושיבת ויגה והקדש נתן, ראה לעיל, ליד הע' 66. לזה השיבו חנ"ל בציטוט טענותיו של רמ"ח והצורך בבירורם בפני כ"ד, כמבואר להלן בפנים.

הלכות קטנות שאף הוא פגע בהם מאד²¹⁹. ביחוד נפגעו הפרנסים, ואברהם סוליצה ובניו²²⁰. מן הרמזים שבדברי רמ"ח משמע שכיוון את דבריו כלפי מי שהסתירו במליצות כאשר המלה הקובעת היא "דם", כגון: "ויהפכו כל המים הצר ביא"ר לר"ם — דם יחשב לאיש ההוא איש. הדמים ואיש בליעל דם שפך לא יאבה ה' סלוח לו כל לו ולהם הסמוכים זה לזה"²²¹. וכגון: "שעילה היו מבקשים להבנות את בעליהן בעיניהם לא יאבה ה' סלוח להם ויבקש מי"ם דם הנרדף²²²...". וכגון: "אשר עשו הני רשיעי דיד"ם במעל"²²³. אמנם רבני אמשטרדם במכתבם הנזכר טוענים על כגון דא: "וה' יעיד עלינו כי דברים כאלו וכיוצא שהדפיס בספרו הו' לגבי דיון כחלמא דלא מפשר וכאגרתא דלא

219 ראה לעיל, ליד הע' 64, 65. עוד טענו כלפי דף סז, ע"א "גם בספר זה רמז [צ"ל: דס"ז] על המעשה שהיה עד שקר העד", והשיבו, עלי"ך רבני אמשטרדם כנ"ל: "דממה נפשו קשיא, דאי קאי אעיקר המעשה שלא היה ולא נברא, החכם תנו' טוען כי הוא יורה באצבע מי היא זאת נאיון היא, ולחשש סכנת נפשות אותן שנטפלו לה לא פירש בכתובים את שמו, ואי אתוראת ב"ד שהודה ולא בוש קאי, למאי נפקא מינה בהודאתו כיון שכן עלתה הסכמת חבל צביאים הישיבה מק"ק וינציה ובראשם מר קשישא חסידא קדישא הגאון כמחז"ש אבוהא, וכן כתב... הרב הגדול כמחז"א הכהן פרחיה ז"ל בספרו פרח מטה אהרן ח"א תשרי ל"ב שכן ראוי לעשות...". המדובר הוא בתשובת רמ"ח לר"ש משה ב"ר גרשון טילקי מרבני ליוורנו, על "מעשה שהיה וכו' בא' שטבלה לשם גירות ולא הנה ליה גט שחרור, וכשנודע לי הדבר נתערעתי עמו על הדבר שנעשה שלא כסדרו... וסוף דבר... הצרכתי עוד טבילה וגט שחרור לראיה בידה ונתן ביד הגברת שלה כרי לתתו לשפוחתה בשני עדים...". לאחר מכן הגיעה לידי רמ"ח תשובת ר"ש אבוהא ורבני ונציה בדעת רמ"ח, וכשראה אותה ז"מ טילקי הודה ולא בוש. אעפ"כ הרצה רמ"ח הדברים גם לפני הרב חנניה קוים מפיונציה דהבר פסק שלא כרמ"ח. דאיו לציון כי על איגרת רבני ליוורנו שאנו עסוקים בה חתום גם ר' משה ב"ר גרשון טילקי, אבין ר' גרשון חתום על איגרת אחרת של רבני ליוורנו משנת תנ"ט למצרים לטובת רמ"ח כנגד ההשמנות שבכתב ירושלים משנת תנ"ח, יחד עם ר' ישרון לופיס ור' שמואל קושטא. עובדה זו נרמזה באיגרת אמשטרדם ובפרט דכאן הכן שואל לסתור דברי מר אביו ז"ל וכן לא יעשה".

220 נראה לשער, שהיו הגביר שנפגעו מענין הגילוח בחול המועד ומענין סתם יינם, וכפי שהובא עניינם לעיל (הע' 218). כך יש לחסוק-מרבני רבני אמשטרדם באיגרתם הנ"ל "וכמה ברכוים כרכנו לעמוד על שורשן של דברים ולא עלה בדינו כלום, יען כמה הרפתקי דערו עליה עד שהגיע ליד הגביר הנז' ובניו, דאנן חזינו דאהבת עולם אהבם ונפשו קשורה בנפשם, באופן שדברים אלו, וכיוצא אין יוצא ואין בא, ולכן אין מקום לתפוס עליו לזון שדבריו סתומים ועלמים לעין הקורא...". וראה בתעודות שפרסם ר"ש צמנואל, פולמס נתמיה אייא חיון, ספונות, ט' (תשכ"ה), עמ' ריב, שביום 15 במארס 1709 כתבו פרנסי אמשטרדם לגביר אברהם סוליצה ובניו החזיקו להם כי ביה"ד לא מצא כל פגם בספרים "שראי לקבל החלטה תקיפה כל כך כאימום שרצו [תגבילים] לאיים" בהם על המחבר. הם מיעצים להסכים להצעת רמ"ח להתוידן בפני ב"ד נייטראלי. כן נתפרסמה שם תשובת פרנסי אמשטרדם לליוורנו בנוסף לתשובת רבני אמשטרדם, ב-8 במארס 1709 בתגובה על מכתבם משנת תנ"ט.

221 הקדמת רמ"ח לשו"ת הלכות קטנות.

222 לקט הקמח, או"ח, דף יג, ע"ב.

223 שם, יו"ד, הלכות צדקה והקדש, דף פז, ע"ד, וראה לעיל, ליד הע' 66.

מתקרייא... ואם פירוש אין כאן, פסולת אין כאן ודלא כמ"ש מעמ"ת אשר לא ישא פני זקן...! אמנם פרנסי ליוורנו נרמזו למי הכוונה, וחזרו ורמזו במכתבם הנזכר: "... על כל אלה יבא למשפט לפני מעמ"ת וישפטו בין ד"ם לד"ם... אמנם אם יבא בבית הכנסת לפני קהל וועדה ויבקש מחילת שמים ובריות, ויתן התנצלות מספיק בדפוס או בכתב ידו עלינו ישכיל, נתמלא יעליו רחמים ונלמד עליו סגוליא לבני קהילתינו... ואם יראה בעיניו שגמר אומר ואמס [מאס] מוסר ידע שאין אנהנו יוצאים ידי חובותינו עד אשר נרדפהו עד חר"ם והספרים ההם ישרפו לעינו ויקחו ריחיים וטחנו לקט חקמח הכתותיה מכתת שיעוריה". על מכתב זה חתומים: הצעיר שמואל די פאס ס"ט, יעקב אספינוזה ס"ט, רפאל ברוך ס"ט ומשה במהר"ר גרשון טילקי ס"ט.²²⁴

מבין פרנסי ליוורנו שהיו קשורים עם פרשת ויגה, מתאים לרמז זה הגביר כהר"ר רפאל די מדינה, שהיה בין שלשת הגבירים שנתמנו ב"מורשים" על ידי ר' חזקיה די סילוה "להוציא משפט ההסגר הקדוש"²²⁵. הרמז במילואו מתאים בהקדמת הלכות קטנות: "ביא ר' — לידים" = ביא ר'פאל די מדינה.

באיגרתם הנזכרת של חכמי אמשטרדם, מחדש אדר תס"ט, הם מגינים על רמ"ח ודוחים אחת לאחת את כל טענותיהם של חכמי ליוורנו. הם מזהפים בזכותו הן לגבי סגנונו שלדבריהם הואיל ומצאו מעיר הקודש ירושלים ובני יהודה דייקי לישנא, הן לגבי הערותיו הספציפיות והן בגילוי הקנה לגורמים שהביאורו לכדי מאבק והתקפה. הם מסדרים שם את טענותיו של רמ"ח ולענייננו הם אומרים: "כי כוונתו היתה רצויה למקום לבקש התועלת לעיר א-להינו ת"ן אבל בראותו כי קצת יחידים ממחנה קדשם כתבן עליו שטנה ושלחו רץ מיוחד על זה לע"ק ת"ו אשר ע"כ כתבו מ"ש [מה שכתבו] מהתם, ואף זו מן ההוכחות שיוכיח בראיות ברורות דמוכרחים היו במעשיהם... הם היו גרמא בנוזקין דיגע בעשר אצבעותיו ומאומה אין בידו, וזה כמה שנים שהוא חוץ למקומו מקום הקדש, דאין אדם נתפש על צערו... ומרוב צרותיו אמר אדברה אירוח לי... ועל דברת הכתב מחכמי ירושלים ת"ו שכתבו נגדו ב"ח ניסן תנ"ח, טען כי מלבד שהבאים על החתום לא היו חכמי ומנהיגי העיר... ועוד הפריזו על המדה להכנס במקום שאפי' רבני ומנהיגי העיר לא היו רשאים להכנס, יען הקדש ויגה ונתן וכיצא הוא דבר פרטי דזכו בה הת"ח העומדים על הפקודים, דכל אחד יזכה בחלקו, כמו שכל הרבנים המנהיגים הם מודים בפייהם דדינא הכי הוי. וההרשאה ששלחו לפקיד א"י לא היתה כי אם לדברים הנוגעים לפוללות עה"ק ת"ו".

²²⁴ וראה לעיל, הע' 219.

²²⁵ ראה לעיל, ליד הע' 76.

הרי בפירוש נתגלה לנו אף כאן, שיסוד כל הפרשה היה הויכוח על מעמד הישיבות ומוסדות החינוך, אם אמנם יש בהם זכויות למייסדים ולחברים בהם, או שיש לראות בהם מוסדות העומדים תחת רשות הקהל בכללו.

סוף דבר מבקשים רבני אמשטרדם מליוורנו להשכיח את העבר, ומכאן והלאה הם ערבים בע"ר רמ"ח בהיותו אצלם "לכל יוסיף להדפיס לא דבר ולא חצי דבר מאשר עלתה במחשבתו הראשונה", והם מודיעים בעדו ובשמו "כי כל דין ודברים שיש למעמ"ת עמו וכן הני מנהיגי דהאי הקדשא דויגה" שישלחו דבריהם לפני בית דין שיבחרו בכל מקום שירצו, וכל אשר יפסקו מתחייב הרמ"ח לקבל על עצמו. אם לא יעשה כן "ידעו נאמנה כי זה יבא בנו וזה יבא בפשתנו וידליקו את הבירה ומרה תהיה באתרונה על חלול ה' ותורתו ולומדיה כי אפילו מי שטבעו טוב לשמים ישיב אחור ימינו...".

על איגרת זו מאמשטרדם חתומים רבני קהל הספרדים שם: שומשמנה קטינא; אסקופא התחתונה, עבדא דרבנן אנא, איש צעיר צלמה בכמ"ר יעקב אי ליון, דוד ד' עטר, שלמה יהודה ליון.

שוב אין אנו יודעים אם אכן עמדו עם רמ"ח לבירור בפני בית דין איזה שהוא כהצעת רבני אמשטרדם, מכל מקום ברור שהענין לא הסתדר. בו בזמן שהוציא לאור באמשטרדם מחדש את ספרו של אביו "תחלת חכמה" המצורף לספר הכריתות, ובסופו קונטרס "אורח מישור". לאביו בענייני מוסר²²⁶, הדפיס באותו מקום ובאותו זמן את הקונטרס האחרון גם בפני עצמו בפורמט קטן, ובסוף הוצאה זו צירף 3 עמודים (כג, ב — [כך, ב] בענייני הקדש נתן. הוצאה זו נדירה ביותר וידועים ממנה שני טפסים בלבד, במוזיאום הבריטי ובספריית הבודליאנה באוקספורד²²⁷. כאמור לעיל מספר שם רמ"ח על ביקורו השני ברשיד בשנת ת"ס, ושר"א נתן אילצו לחתום על כתבים אחרים. רמ"ח טוען שיתורו נעשו באונס, ותובע בתוקף רב להביא את הסכסוך לפני ב"ד הגון ושה במקום ממצע, "ומאותו טופס" [=שטר הצוואה הראשון] שבידי אברר בפני הב"ד הגון ושה

²²⁶ ר"י חאגיז הדפיס תחילה בירונה ת"ו, ראה לעיל, הע' 31. על ההוצאה התרשה חזו, ראה בניהו (לעיל, הע' 20), עמ' 140.

²²⁷ ראה צנר, קטלוג המוזאום הבריטי, עמ' 306 (הטופס הרשום שם לקוי בסופו), וקאולי, קטלוג אוקספורד, עמ' 295. אף כאן מקום אחי-להדות לר"ר רחנאוטר, ראש המחלקה לספרי המזרח במוזאום הבריטי, שבאדיבותו המציא לי, בזריות, את צילום סוף הספר שם (נשתיר בו לעניינינו עמ' אחד, כג, ע"ב). הודות לנכונותה חריותה של גבי שרת צפתמן, כעת באוקספורד, שעקב-הקשיים בצילום הטופס טרחו והעתיקה עבורי את שלשת העמודים הנ"ל, יכולתי להשתמש כאן בדיעות ששם, ותודתי לה. העילה לתוספת זו היא: "להיות כי בחיבור קטן [שפת אמת] שנדפס בשנת תס"ז יצאה מכשלה מתחת יד המעתיק שלי ומסדר האותיות בדבר הכתוב שם בדכ"ז ע"ב שערי התקדש...". ראה לעיל, הע' 152. וראה גם לעיל, הע' 184, 186.

שנברר... איך לא ניתוסף ולא נגרע ערכו מתח יד עד לעת כזאת אפילו כמלא
נימא²²⁸ ומשם יתבאר שעלי מוטל לחוב לברר וללכץ ולהעמיד ההסגר הנז'
ובפרט עם הכתבים והכתב יד שיש לי מופקד בדי הגביר הר' אברהם סולימא
ובניו מהמינוי שנתמניתי על ההקדש הנז' יתברר איך כל מה שיעשה הגביר
אברהם נתן הנז' או שום נברא בעולם מבלי העמדתי עמו לדין תחלה לקיים כל
דבר שאני אני הוא שכאשר הייתי אהיה יד עניים אנן. הכותרת להבקים אלו
בדף [כד], א: להשביט קטנות מקצה הארץ, והכותרת בדף [כד], ב: ולא תהוי
שתיקה כהודאה.

מכאן ואילך התעטף רמ"ח כנראה בשתיקה בענין ההקדשות והנסיונות
לעלות לירושלים ולהקים בה ישיבה; אם כי בכל הזדמנויות אפשריות הוא נותן
ביטוי לרצונו לחזור לא"י. אמנם הוא חוזר ומעיר על ענין זה בספרו "משנת
חכמים" שהדפיס בשנת תצ"ג בוואנוביעק, כפי שכבר נזכר למעלה, אלא שבאן
נראים הדברים כסיפור בעלמא, ומדבריו משמע שכבר נתייאש מלהשיג את
חפצו בנידון²²⁹: "... רק שאין בידי למחות, ומניח אני משפטם ודינם [של

228 זאת תגובתו כלפי האשמות שונות נגדו על שימוש בכספי ההקדש, כגון בכתב-ההשמצה
הבזוי מליזורנו לרשיד משנת ת"ס, שבאיגרת שבוקין, ראה לעיל, הע' 180. שם נאמר
שבאילו אמר רמ"ח להנקם בכספים אלו מאנשים שהסתכסך עמם בבית הכנסת בליזורנו
[עיקרו של סכסוך זה היה על מקום מושב ב"סדר היכל (=כותל המזרח) שם]; וכגון
באיגרת רבני ליזורנו משנת תס"ט, ראה לעיל, הע' 216: "ופיזר כמה מעות מע"ק, ירושלים
תוב"ב לבקש איה מקום כבודו...". הוא כנראה אותו מקרה שבאיגרת הקדומה. מובן
שהיון חזר על האשמות אלו בקונטרסיו. וראה גם להלן, הע' 230**.

229 משנת חכמים סי' שגא-שגב. ושם: "והמטיף עקלקלותם וכל אותם שקלקלו את ההקדש
הנז' וכיוצא בו אותם שהקדיש על יד הגביר המנות ה"ר אברהם נתן מרשיד שהיה לו לקבוע
בע"ק ירושלים ת"ו. עם היות שהנתיב השיאו להפך צנורות השפע לפי דעתם מקדושה
לקדושה, היות הוא הידוע אם לעקל או לעקלקלות, ולפניו ית' גלוי דכל מה שעשה נח"ש
זה לא היה אלא מחמת קנאה, והנחש הקדמוני המציא לו פתח היתר זה...". עולה על
הדעת שמא רמז יש כאן לחלקו של היות בפרשה זו. כינוי זה "נחש" מצוי הרבה לאיש זה.
ראה למשל, משנת חכמים, סי' פז, תקיט, תקר, תקכא (ועיין גרץ-שפ"ר, דיני ח"ת,
ורשה תרנ"ט, ציון, ו' עמ' 614 לענין זה) ועוד; וכן באיגרות שפרסם פרידמן, לעיל, הע' 82,
איגרת כט, עמ' תקעב, איגרת לד, עמ' תקצה, איגרת לו, עמ' תקצו ותקצה. יתר על כן שם
זה אף נתפרש באיגרת ר' בנימין הלוי, שם, איגרת לו עמ' תר: "וכן ברין לפי שצד בו את
הנחש הקדמוני שדבר דלטוריא על בוראו [בראשית רבא כ, א] ור"ת נח"ש נחמיה חייא שטן
או נחמיה חייא שמו שהלשפין הן קודמן חעיר שם; הע' 902: לא ידעתי למה
רומן, ונראה שכונתו לאסתר רבא ו, ג ורות רבא יד, ה: ההשעים קודמים לשםם נבל
שמו... אבל הצדיקים שמם קודם להם ושמו מנח...". יתר על כן, חיון עצמו מכיר
בכינויו זה חורשו לשבח: "ומאן דקרי לי חיוא ג"כ לא טעה... כי חיוא תקיפא אנא דטריף
ורמס", מודעא רבה. (לעיל, הע' 82), דף ד, ע"א. מסדר הזמנים אכן יוצא שהיה חיון
במצרים, כפי שנאמר בכתב חכמי ירושלים משנת תס"ח נגדו [בחתומת ר"א יצחק, ר'
יהוסף קונגי, ר"ש גומץ פאטו ור' יהודה זכאן] שבתורת הקנאות, דף ל, ע"א: "ובחיותו
בארץ מצרים וסביבותיה אגלי בהתתיה זיפנא בויפנותיה ולא אהני ליה שטותה וכל מעשיו

הגורמים לביטול ההקדשות הנז' לבעל המשפט כי כל משפטיו צדק
ואמת... מובטח אני על שכרי הטוב על הרצון הטוב שרציתי להטיב להגביר
הנז' וללומדי תורה שירביצוה בק"ק ע"ק ירושלים ת"ו".

כללו של דבר, מתנגדיו הצליחו לקלקל הדבר ולמנוע ממנו את הקמת
הישיבות, אולם לא הצליחו להשיג תחת זאת שום דבר אחר. אותן הקרקעות

מעשי כשפים ועמק השדים מרובה בגדים ובגד עדים דסרי רחיייהו פגול הוא לא ירצה סורו
טמא קראו לו משום פגמו פגום נכנס פגום יוצא בכל יראה וכל ימצא וישב בארץ נז"ד...".
לדבריו היה ילד אלכסנדריה, כפי שכתב ב"דברי הימים שלי", מודעא רבא, דף ב, ע"ב.
וראה שם, דף א, ע"ד, שעבר בשתיקה על שהותו במצרים (אמנם הזכיר שם, דף ב, ע"א
שבשנת ת"ע היה בארץ מצרים). מקבילה לענין זה, זיופיו של חיון במצרים, מצוייה באיגרת
שפרסם ג' שלום, תעודה לתולדות נחמיה חיון והשבתאות, ציון (מאסף), ג (תרפ"ט),
עמ' 176 ושם, הע' 8. עכשיו מצאתי תעודה נוספת על שהותו של חיון במצרים (וברשיד)
חמנה, בכ"י המוזיאון הבריטי מס' OR 9980 (מבין לתצלומי כ"י קרט 7063), עמ' 50, נמצא
"נוטה שני גטין שנתנו כאן", ועניינו ההרשאה שכתב חיון דמיתקרי נחמיה (השם נחמיה
הוסף לו בקל מחלה ונשתקע, אלא שעדיין הוא משתמש בו בחתימתו) ב"ר-משה חיון, לשליח
בשם ר' יוסף בן פ' לגרש את אשתו מידלח בת ר' יוסף המכונה ביבאש. והרשאה נעשה
בג' בשבת י"ד סיוון שנת תס"ז בעיר רשיד. אגב, בתולדותיו הנ"ל הוא מספר שבגיל שש
עלה עם הוריו לירושלים ושם גלחו שער ראשו גילוח ראשון ליד הכותל המערבי ונתן אביו
משקלו כסף וקנה בו שמן למאור. אח"כ קרא בתלמוד תורה של ירושלים. רבו הראשון היה
ר' יעקב טאייאס ושני בת"ת היה ר' יונה ושם השלישי שכת הורביעי היה ר' יעקב מסעוד.
הפרנס שהיה בא כל שבוע לנסות התלמידים היה ר' יוסף ביטון. אחר כך למד בבית הרב ר'
חיים אבולעפאי עם חכם אחד שהיה שם "קטן הכמות ורב האיכות" כמוהר"ר יהודה די
ליאון. הוא מעיד על כך את הרב הכולל כמוהר"ר שלמה אבולעפאי, שהקנה היום [תע"ד]
באזמיר. אם יכולים אנו לסמוך על דבריו הרי נוספו לנו כאן ידיעות על חכמים שונים שלא
מצאתים נזכרים בספרים (מלבד הר"ח אבולעפאי). אף-על-פי-כן קשה לזהותו עם הנחש
שנמז בדברי רמ"ח, שאלו כן מסתבר שרמ"ח לא היה מוכירו במכוסה כי אם היה תוקפו
בחיפיות, בשפה ברורה ומפורשת. אפשר שיש לשער כי הוא רומז לר' שבתי נאוי [ראה עליו
לעיל, הע' 142 והע' 187] רבה של רשיד הנזכר בקשר לענינו בהוספת רמ"ח לאורת מישור
כנ"ל, הע' 187, ופירוש הכינוי איפוא: חכם שבתי נאוי. או אפשר שהכוונה לחכם בשם ר'
ישעיה נאוי (ויתאים לזה "הנחש"), שכן מוצאים אנו חכם בשם ר' נאוי נזכר לענין
הקדש נתן באחד המכתבים שבפנקס קושטא, כמ' שהתערב בעניני ההקדש והפקידים הנ"ל
מתרעמים עליו על כך ור"השים לחקור הדבר (מדובר שבאגלו אשה אחת יש לה זכויות לחלק
מן עובדן נתן ומסרה אותן בהרשאה לחכם הנ"ל), ראה להלן, הע' 243. בכה"י עמ' 30,
ומכונה שם חריי נאוי, אפשר ש"הר"י זה הוא ר' ישעיה נאוי. חכם בשם זה נזכר בשו"ת
גנת ורדים, אבאע"ז, כלל ג, סי' יג. ואפשר שהוא השליח בשם זה שנזכר בשנת תל"ח
באיגרת ר' משה בן חמו לר' חביב טולידאנו, יערי, שא"י, עמ' 416. אמנם ישנו גם חכם
בשם ר' יצחק נאוי ברשיד. תשובה אליו נרפסה בשו"ת משאת משה, ח"ג, קושטא תק"ב,
אבאע"ז, סי' יג. מסתבר שכך יש לפתור גם שם, סי' ב, דף כב, ע"ב ודף כד, ע"ד. עוד
נודע, חכמים בשם ר' יוסף נאוי ור' יעקב נאוי, ראה מ' בניהו, לקוטים לתולדות קשריהם
של חכמי א"י יעם. איטליה, סיני; לה (תשי"ד), עמ' נח-נט. ויש להוסיף למה שצוין שם גם
את תשובת ר"א יצחק לר' יוסף נאוי משנת תס"א, שו"ת זרע אברהם, ח"ב, איזמיר
תצ"ג, יו"ד, סי' א, דף כג, ע"א.

שנרכשו בליוורנו נשארו כנראה תחת רשות מורשים מפרנסי העיר²³⁰, ושמה אלו הם. פקידיו א"י שבליוורנו. על הקרקעות הללו בנו בתים, אלא שכספו של המקדיש לא הספיק עבור הוצאות הבניה, והיו מעשירי העיר שהשקיעו כספים כדי לגמור בנין הבתים²³⁰. אותם עשירים החזיקו אחר כך בבתים אלו, ונטלו לעצמם את שכירות בתים אלו תמורת השקעתם למעלה משלשים שנה. לא היה מי שיוכל לדון עמם מחמת חוזק ידם שהיו מתקיפי העיר. לאחר זמן רב הוצרכו המורשים להתפשר עמם, בנוסף על כל מה שאכלו מהנכסים כל השנים הללו, במתן מעות הוצאות שונות ושחזר דדייני ואביזרייהו, כדי להחזיר הנכסים לרשות ההקדש ולרשות הנהנים מן העזובון כפי שנראה להלן.

²³⁰ לבנקאי אברהם סולימה ובניו היו עסקי מסחר רבים ומסופעים עם ר' אברהם נתן מרשיד, ולתוכם השתלב גם עניין ההקדש ור' משה חאגיז. תומר רב, תעודות ומכתבים רבים מצויים בארכיון הקהילה היהודית בליוורנו בעניין עסקים אלו, וצילומם מהם בארכיון המרכזי לתולדות העם והיהדות. תומר זה מצפה עדיין לגואל. נראה לשער שהמשפט שנתקיים בין אברהם סולימה ור"א נתן שיוצג על ידי ר' שמואל הכהן שוחט ממאגנסיה בשנת תע"ד בפני דייני ליוורנו קשור היה לבתי ההקדש הללו שנרכשו בכספו של נתן, והיו ברשותו של סולימה. בארכיון הנ"ל, סרט מס' HM 2801, נשתמר קונטרס מודפס באיטלקית של פסק הדין שניתן בעניין משפט זה על ידי הדיינים: ר' אליעזר כהן, ר' רפאל ב"ר משה פארו ור' משה ב"ר עמנואל אירגו. בפסק הדין שניתן ביום 18 באוקטובר 1714 פסקו שעל סולימה להחזיר את חמשת הבתים והמגרשים הסמוכים להם לרשותו של ר"א נתן. בכל פסק הדין ישנו רמז קל אחר שיש נגיעה לבתים אלו עם הקדש.

²³⁰ *חתיאור כאן תלחץ הוא על פי תשובותיהם של: ר' אברהם מונסון, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' Heb. 8° 5481, סי' נא, רלו, ע"א — רמז, ע"ב; ר' משה ישראל (תשובתו מוסבה על התשובה הקודמת), משאת משה, ח"ג, קושטא תקכ"ב, יח"מ, סי' לג (=כ"ה) הנ"ל סי' נב, רמז, ע"ב; ר' רנב, ע"ב; ותשובה חזרת של ר"א מונסון, כתיי הנ"ל, סי' רנב, ע"ב — רנב, ע"ב. יש להעיר כאן כי י"ז כחנא, העזובנות לטובת א"י, סיני, לא (תשי"ב), עמ' כו [=מחקרים בספרות חזונית, ירושלים תש"ג, עמ' 217] שעסק בתשובה זו לא עמד על עניינה כל עיקר. לא על פרשת הדברים, לא על סדר הזמנים ולא על הדיון החלכתי שם. מחמת, שעשה את ר"א נתן לתושב מצרים (=קדור) הוצרך לומר שר"ד גרשון רבה של רשיד זמנולאר בתשובה זו כמאריה דאלתריה דהמקדיש, היתה פירושיתו מצודה (שיבוש זה העתיק משוב מצרים בערך ר' דוד גרשון) על כל ארץ מצרים. וכמוכן אין לזה שחר ור"א נתן מתושבי רשיד דהה. כן העירו כבר לעיל (הע' 140), שר"ג לא נפטר קודם ת"ס כדבריו וממילא אין סמך לקבוע את זמן המאורע לפי זה לקדם שנת ת"ס. כן חסותבר שם בזהיר ר' אברהם מונסון, אך בעיקר משובש שם חתיאור המאורע. ר' דוד גרשון לא דן כלל בהשואה שבין שתי הוצאות ואילו מהן תקיפה (ושלא גם כבניהו, [לעיל, הע' 18], עמ' טו, הע' 51, משום שאי אפשר שר' דוד גרשון אמר לפסול את הוצאה השנייה ולמט עליה? [3] דמילתא שלא ישנו דבר מקמייתא? אגב, יש לקרוא שם: "דליט עלה דמילתא"). כן אי אפשר שר"ד גרשון ר"א מונסון, ר' ישועה שבאבו ידידיע זיין ור' שלמה אלגאזי ידונו כולם כאחד יחד בעניין כלשהו. וכן לא יתכן שאלו נתעוררה שאלה סמוך לשנת ת"ס ידונו החכמים הנ"ל או חלקם ולא תובא כלל בפני גורל רבני מצרים מחז"א חלוי מחבר שו"ת גינת ורדים.

בכ"ה מנחם-אב תפ"ד כתב ר"א נתן צוואה אחרת שבה חזר בו מן חלק ממה שהיה בצוואתו הראשונה משנת תנ"ו. בזה האחרונה נאמר²³⁰: "אנחנו הבאים על החתום נקרא נקרינו בבית ראובן ומה שביטא בשפתיו הוא זה: לפנים בישראל הודעת, בכתב והעד עדים, את אשר היה עם לבבי, שהייתי מקדיש את כל נכסי לצורך הספקת בית ועד לחכמים כנז"ל, באופן שכל ימי היותי חי על האדמה הרשות בידי לעשות כל מה שארצה, ככתוב ומפורש בכתב העיקרי שעשיתי, לא במודפסות (!) דאית בהו חסר ויתיר וחליפ²³⁰": ובכן אתם הוו עלי עדים גמורים איך מרצוני הטוב ובהשלמת דעתי, אני מקנה מעכשו גופ הבתים הידועים לי בעיר ליאורנו יע"א, לפירותיהן, לבת אחותי פ' ולבתה פ', כדי שיזכו מהפירות מראשית כל סך מאתים ריאלים בכל שנה ושנה דהיינו מאה לפ' ומאה לפ' ולא יעבור. והשאר גוף ופירות, הנני מקדיש מעכשו להספקת ת"ח הלומדים בישיבות בשלש ארצות, שהם ירושלים וחברון וצפת תוב"ב, שיתחלק ביניהם שליש לכל אחת, כפי מה שיעלה הנשאר בפירות בין רב למעט. וההספקה הזאת תהיה לת"ח הלומדים בישיבה היותר גדולה ומפורסמת בעיר, כפי ראות <עניני> (נוסף באותיות זעירות מעל לשורה) הרב של הישיבה וכו' בקג"מ במדל"ב כ"ה לח' מנחם שנת התפ"ד ליצירה".

בכ"ה טבת תפ"ה הלך לעולמו ר"א נתן²³¹. בעקבות פטירתו נתעוררו סכסוכים אודות העזובון. עיקר הויכוח היה איוז מן הצוואות כוחה יפה ומי יזכה ברכוש העזובון. הדיונים נתקיימו בפני דייני מצרים. את הדיונים יש לקבוע בין השנים תצ"ו—תצ"ט²³¹. בשנת תצ"ד כפי הנראה עשה ר' שבתי נאווי, רבה של רשיד

²³⁰ ** בתוך תשובת ר"א מונסון (לעיל, הע' 230), רלו, ע"א.

²³⁰ ** וראה לעיל, ליד הע' 228.

²³¹ ר' יוסף דוד, יקרא דשכבי, שאלוניקי תקל"ד, דרוש צג, דף קפא, ע"א. ראה בניהו, פעולתם, עמ' יח, הע' 65. ר"מ חאגיז האריך ימים לאחר זמן זה, אלא שכאמור כנראה סילק ידיו מהטיפול בעסקי הקדשות אלו. לפי שמסר הורחיד"א, שה"ג בע"ר, בא רמ"ח בשנת תצ"ח לצידון ואחר איהו שנים היתה מנוחתו בעה"ק צפת ת"ו. אמנם מוק. שהוסיף שם "והאריך ימים קרוב לתשעים שנה", קשה להולמו, שכן בשנת תצ"ח לא היה רמ"ח אלא בן 64 שנה (ראה לעיל, הע' 20 שנתלד בשנת תל"ד). ואולי יש לתקן בדברי הורחיד"א: "קרוב לשבעים שנה", היינו תק"ד. א' י' השל במאמרו ר' גרשון קיטובר, HUCA 23 (2), (1950—1951) (החלק העברי), עמ' מט, הע' 121, דימה שמצא את שנת פטירתו, והיא שנת תק"ח, אך טעות היתה בידו. כן כתב שם: "בספר מלכי בקדוש, קכו, א [צ"ל: קכו, א ויש להוסיף שכן גם בהקדמת הספר] מצאתי שבשנת תק"ח נפטר גם ר' משה חאגיז, תאריך זה לא ידוע לתוקרים. רואנים, ת"ח, עמ' 256 קובע ששנת מותו בשנת תקכ"א עפ"י חיד"א בש"ג בערכו ולפני בש"ג ליתא". כונת רואנים היתה למה שיוצא מהודעת הורחיד"א על מותו של רמ"ח בן תשעים שנה (מלבד הנ"ל גם הביטוי "איהו שנים" אינו הגלם תקופה שלמעלה מעשרים שנה). לאמיתו של דבר, בספר מלכי בקדוש מדבר המחבר ר' עזרא מלכי-על פטירת אחיו ר' משה מלכי רבה של צפת, ואין שם זכר לר"מ חאגיז.

²³¹ * שכן בשנת תצ"ו עדיין היה ר' משה ישראל, אחד החכמים שדן בעניין, ברודוס, ראה שו"ת

שלמה אלגאזי²³⁵. אם כי מודגש בדיונים שהמדנבר בנכסים שהוקדשו ועדיין לא באו לידי גבאי, כלומר שהנכסים שר"א נתן ציה על חלוקתן עדיין ברשותו, צריך לומר שאף הנכסים שבליורנו בכלל דיון זה, ואף הם נחשבים כנמצאים ברשות המקדיש. לפיכך צריך לומר שהנכסים בליורנו היו ברשות אנשי עסקים או בנקאים שהיו בקשרי מסחר עם ר"א נתן ולא ברשות גבאי או פקיד ארץ ישראל שם. פרט נוסף שהיה נתון בויכוח היה בין הנהנים מן הצוואה השנייה לבין עצמם, לגבי סדר החלוקה. שהקרובים ביקשו לגבות תחילה את חלקם מן הנכסים ואילו הת"ח והפקידים ביקשו לסלק תחילה מפירות הנכסים את החובות הרובצים עליהם ולשחררם מידי המחזיקים בהם, ולאחר מכן יתלקו לפי תנאי הצוואה. הענין הובא גם לפני ר' משה ישראל שהיה במצרים בין השנים תצ"ו–ת"ק. ר"מ ישראל כתב פסק בנידון. תשובתו זו הגיעה לידינו בספר. תשובותיו²³⁶, ומשם למדים אנו על מה שהתרחש בעובון אחר מותו של המקדיש. בפסק זה הכריע ר"מ ישראל לטובת נהני הצוואה השנייה כדעת דייני מצרים, וכן שתחילה יש לסלק חובות הנכסים ולאחר מכן יתחלקו בהם.

באותם השנים התחיל לפעול בקושטא מוסד פקיד ארץ ישראל, שנוסד בשנת תפ"ז²³⁶, גוף זה לקח על עצמו את הטיפול בענין הקדש זה. מטעם גוף זה צריך היה לצאת ר"מ ישראל הנ"ל מאלכסנדריה בשליחות לליורנו להביא לידי גמר את ענייני הקדש נתן לטובת שלש הארצות. ר"מ ישראל לא הספיק לצאת לשליחותו ונפטר בשנת ת"ק, וכנראה בסופה של שנה זו.

סמוך לזמן זה, ראשית שנת תצ"ז נתעורר ר' יהודה ב"ר עמרם דיוואן²³⁷, מחכמי ירושלים שבילה הרבה משנותיו כשליח לארצות א"י, לשו"ב. לא"י וביקש לקבוע בירושלים בית מדרש חדש לשם שרי וגנידי קושטא יע"א "והם השיבותי עשה והצלח נחנו לעבור חלוצים להחזיק ידי לומדי התורה בבית מדרשינו, ונאספו שמה שנים עשר תלמידי חכמים... מלבד כמה תלמידים... ונקרא שמו בישראל מדרש נוה שלום ברית אברהם...". הוא מודה שם לחכמים וגבירים "שבעה אלה עיני ה' העומדים על הפקודים" שלא די שזכו בעצמם לייסד בציון בית ועד לחכמים, אלא שזכו אחרים עמם, והכוונה היא לחלק שזיה בשיבה

235 החסכמה בשולי תשובת ר"א מונסון, הנ"ל (הע' 230*) רמו, ע"ב. תלמידו המובהק של הרב פרי חרש, וראה לעיל, הע' 90, הע' 99 וטוב מצרים, אות ש, סעיף ב.

236 ראה יערי, ר' משה ישראל ולשליחותו למען ארץ ישראל, סיני, כו (תש"ט), עמ' קמט ואילך; הנ"ל, שא"י, עמ' 61, 66. וראה עכשיו ברנאי (לעיל, הע' 4), עמ' 14–20, 76–88 והנ"ל, במאמרו ב-שלם (ראה לעיל, הע' 11), עמ' 274 ואילך.

237 ראה עליו יערי, שא"י, עמ' 381–382; פרומקין-ריבלין, תחז"י, ב, עמ' 164–165. היה חתנו של ר' יעקב הכהן אב"ד ור"מ צפת בנו של ד' דוד הכהן מרבני ירושלים ומבית דינו של מחר"ם גאלנטי, וראה לחזן הע' 250.

שהיה אחד מהפקידים על הקדש-עזבון זה בשליחות ההקדש בליורנו²³¹. ר' שבתי התדיין שם עם מחזיקי הבתים, הוא נאלץ ללוות סכום גדול ברבית, כדי להוציא מידם את הבתים ולפצותם על הוצאות שנגרמו להם לדבריהם. פסק-דין המקיים ומאשר את דברי הצוואה השנייה שלפיה יש לחלק את פירות הנכסים בין קרובי המנוח ובין חכמי שלש הארצות, ניתן על ידי ר' אברהם מונסון²³² המכונה על ידי ר' משה ישראל²³³, המשיב גם כן בענין: "זקן חרש". על פסק זה הסכימו הרב הכולל כמחר"ר ישועה זין²³⁴ והרב המובהק המלך

משאת, משת, ח"ג, קושטא תק"ב, אבה"ע, ס"י ג. וראה ש' מרכוס, תולדות הרבנים למשפחת ישראל, ירושלים תרצ"ה, עמ' 15. לצד שני התשובות בענין זה (לעיל, הע' 230*) מצויות בקובץ שנערך ונכתב בשנת תצ"ט, ראה לעיל, הע' 142.

231 ראה לעיל, הע' 142.

232 בבחי' הנ"ל (הע' 230*). ראה עליו, ר"א י' שמעון, טוב מצרים, אות א, ערך מהר"ר אברהם מונסון האחרון. שם נרשמו דק שני חכמים בשם זה, וכבר נודע שהיה גם חכם שלישי בשם זה, שחי בתקופה שביניהם, באמצע המאה ה'יז, ראה ש' אסף, מקורות ומחקרים, עמ' 206 וראה ריימ טולידאנו, נר המערב, עמ' 158–159. מלבד קובץ תשובותיו בבחי' הנ"ל (הע' 230*) יש בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים קובץ גדול נוסף של תשובותיו וסימני: Heb. 8° 938.

233 ראה ש' מרכוס (לעיל, הע' 231*), עמ' 8–30; פרומקין-ריבלין, תחז"י, ב, עמ' 160; א' יערי, ר' משה ישראל ושליחותיו למען ארץ-ישראל, סיני, כו (תש"ט), עמ' קמט–קסג; הנ"ל, שא"י, עמ' 376–380. הוא לא היה חתנו של מהר"ם י' חביב מירושלים כפי שטענו רבים, אלא חתנו של מהר"ם י' חביב אחרי משאלותיו, וראה גם מ' בניח, מי הוא ר' משה ד' חביב מחבר "עץ הדעת", תרביץ, כא (תש"י), עמ' 58–60, ועכשיו הנ"ל (לעיל, הע' 79).

234 החסכמה בשולי תשובת ר"א מונסון הנ"ל (לעיל, הע' 230*) רמו, ע"ב. ר' ישועה ב"ר אברהם שבאבו ידוע, זין, חתנו של ר' יוסף הלוי נזיר ותלמידו המובהק של ר' אברהם הלוי במצרים. ר' ישועה היה רב ק"ק סיצילייה במצרים וכנראה שאחר מות חותנו עלה על כס הרבנות של מצרים, כשנתמנה לרבנות עזב את משרת תסופר מפני חשש נגיעת שוחד, ראה שם הגדולים בערכו, ובברכי יוסף חו"מ, ס"ט, אות יג. חיבר ספר "פרח שושן", קושטא תצ"ב (ועד חיבורים שמצויים עדיין בכתב-יד ולא נדפסו).

חיבור זה שזכר מכל בעיקרו משא ומתן ברבני הבו שבש"ת גינת ורדים, ורובם ממה שעסקו בו בשעת מעשה החלכה, וכשם שיש דיונים רבים כאלה בספר גינת ורדים. על חכם ופוסק חשוב זה ועוד מחכמי מצרים נכתב בחיבור שזכר לעיל, הע' 139. ר' ישועה עלה לא"י, ותנייח בצפת והיה מרבני הגליל העליון, ראה שו"ת זרע אברהם, ח"א, אבה"ע, ס"י יב, ונראה שהיה זה סמוך לשנת תפ"ו. נפטר בין השנים תצ"ז–תק"ט. רוחאנש, קורות היהודים, ח"ה, עמ' 334, למד משו"ת אדמת קודש, ח"ב, יו"ד, ס"ו ג, שר' ישועה. נפטר בשנת תקט"ו, ושמשה זו תשובתו שם, ס"ה. בתשובת ר' משה מורחי בענין נזכר כבר ר' ישועה כמי שאינו בין החיים. והנה באותה תשובה אין כל רמז לשנת תקט"ו יתר על כן ר' משה מורחי נפטר בשנת תק"ט (ע"פ מצבתו, תחז"י, ג, עמ' 14). לפי זה צריך לקבוע שנפטר לא אחרי תק"ט ולא קודם תצ"ה, לפי ששם בתשובת ר"מ מורחי כאמור, נזכר ספר בני דוד לר' דוד פאלקון שנדפס בקושטא תצ"ח (וכן מצאתי הדבר מפורש בס' הנדפס לאיש קדוש הנקרא בני דוד").

הבלקון) ופראנקיאה, ובכלל הדברים הם כותבים²⁴³: "גם זו לטוב על עסקי בתי הקדש הגביר המנוח הר"א בן נתן-נ"ע אשר בעיר ליוורני יע"א, כי כבר קדמה לה ידיעה זה ימים שיש בהם ירחים הוכשר הדבך לשלוח להרב כמהר"ם ישראל ז"ל בשליחות מצוה לעיר ליוורני לפשר בין הצדדים ולברר על קמוגמר. ושלחנו הרשאה מיד פקיד של ארצות המקודשות ותכריך של כתבים המצטרפים לנא אמוץ לידן, ולפי שנתבקש בישיבה של מעלה בטלה עבדתא, וחזרו הכתבים לקושטא. איכו השתא עת רצון מילתא תיא כי הקרה ה' שאנו שולחים כים צידם וראשית מלאכתם היא בעיר ליוורני מקום המשפט כנודע, מי יודע אולי יתנו ה' ויצא דינם לאורה ולכל זמן ועת לכל חפץ. אשר ע"כ אי ניהא קמיה רבנן יפתבו אגרות שלישיות מיוחדות לעיר ליוורני לרבניה ולקציניה כפתוריה ופרחיה דברי שלום לאמר ששני ת"ח שלוחי מצוה הללו [אלו שנדרשו בראשית המכתב להישלח מירושלים] נבררו מפקידי שלש ארצות ובמעמד ובעצת כל חכמי שלש ארצות יח"ץ (ירושלים, חברון, צפת) ת"ו, ונתמנו וניתן להם כח יפה-ריבולת מספיק לפשר בענין זה ועל פיהם יקום דבר ועליהם המצוה לעמוד לימנם מעיר לעזור עד יצא כנגד צדקת כתיבת בתי הקדש על שם פקיד שלש ארצות ככל אשר שאלנו מהם זה ימים. ובהגיע השלוחי מצוה לקושטא עמהם נמתק סוד בתורה שבע"פ ככל המצטרך נשים דברינו בפיהם, ועוד נוסף עליהם בתורה שבכתב כדת מה לעשות... חזרנו על הראשונות לענין הת"ח שלוחי מצוה, זהירין ליהו במאד מאד לברר מכלל הת"ח היותר חשובים בחכמה ובמנין בכדי שיעליחו עשות מידי העבודה. וידעו נאמנה כי בעסק שליחות הללו תלוי קיום ועמידת עה"ק שם רמו תן לחכם ויחכם עוד. ולענין אגרות שלישיות מכתבנו שלא יזכר מזה שום דבר בכלליות רק שיהיו אגרות הללו מיוחדות על עסקי הלו לברר. ולפי שיש חששא שמא ואולי יגמר הדבר קודם הגעת השלוחי מצוה לאותם המקומות לכן מצדכם ענין הלו שייכתבו אגרות הללו בסוד גדול, אל יודע מכתבתם לשום נברא בעולם, לא בעה"ק ולא בקרית חרצת, ובהגיע שלוחי מצוה לקושטא עם כל הכתבים אזי ידובר במ כפי הצורך וכפי השעה...".

עוד מסופר שם על התערבות גורם חדש בעסקי הקדש-עזובו. היה חכם כנראה מרשיד בשם חר"י [חכם ר' ישעיה? חכם ר' יוסף?] נאווי שטען כי הזכות שהיתה למ' בנדיג'ה ממצרים לקבל מאה ריאליס לשנה מן העזובו על פי הצוואה, ניתנה לו בהרשאה מן בעלת הזכות. הפקידים הטילו על שלוהם למצרים להתראות עם אשת זו ולברר ענין הרשאה זו. כמו כן נמסר שם כי חר"י נאווי זה "הפר ברית ועבר על גזרת חכמי ישראל וילך לו לארץ ליוורני להחרור ריב ולהוסיף על חטאתו פשע רב כי רבני קושטא עשו משפטו ודינו וייחדו לרבני

²⁴³ פנקס קושטא כנ"ל, דף 30. ברנאי. (לעיל הע' 4), נספח ג, עמ' 223.

זו להקדש ו' נתן. מעניין לציין שידיעה זו, המצוייה בהקדמתו של ר' יהודה דיוואן לספרו "חוט המשולש", קושטא תצ"ט, נתעלמה משום מה מכל מי שעסק בענין הקדש נתן ובכלל מענייני הישיבות בירושלים. ידיעה זו מלמדת על חלק מעזובו נתן שהיה מונח בקושטא, ועל תפקיד חלק זה במסד הישיבה נזה שלום בריח אברהם²³⁸, וכך נאמר שם: "ראשון לציון הנה נמצא הקדש קטן הלא מצער היא שמסר הגביר המנוח כה"ר אברהם ו' נתן. נ"ע מעיר רישיד ליד הרב המופלא שבסנתדרין כמותר"ר חיים אלפאג'ר רי²³⁹ ולה"ה מנוחה לחיי העולמים, הנה זה בכי יותן שיהנה מפירותיו והקרן קיימת והרב הנז' מסר צרור הכסף ליד גבירי קושטא, ומלבד שכל זמי חייו הועיל בפירות לחכמי צפת תו' וליתר מצות ומ"ט, כשנתבקש בישיבה של מעלה... נמצא בחזרה שהשביח ההקדש כפלים לתושיה, אף על זה פקחו עיניהם רבני קושטא בהצטרפות הפקידים. הנה... עשו והצליחו להעמיד כסף הקדשים לריוח היום, והקדישו הפירות לחכמי שלש ארצות יח"ץ. תו' חלק כחלק, ומבחר שלישי"ו לחכמי ישיבתנו צדק. עולמים".

נוסף לזה הוא מציין את עזרתו של החכם הפקיד ר' אליהו רולו, "ראש השלישים"²⁴⁰, והחכם הגביר ר' יצחק דו מאיו ופרנסי ליוורני שהעמידו לרשות ישיבה זו את הקדש הגביר המנוח אברהם ישראל פאשאריליו²⁴¹.

בכ"ב טבת תק"א כותבים פקיד ירושלים בקושטא²⁴² לחכמי ומנהיגי ירושלים, אודות הסידורים לשלוח שלוהים מא"י לערי אורומולי (תורכיה האירופית,

²³⁸ ברישומה משנת תקי"ח (לעיל, הע' 11), ותח"י, ג, עמ' 43, נזכרה ישיבה זו רק בשם "נוה שלום", מהגביר ה"ר יצחק די מאיו ותבריו אשר בעיר קושטא. ראש ח"ר משה בולא מחבר גט מקושר בולא, ת"ר נסים ברכה וח"ר יו"ט אלגאוי-יהם ב"ד. ברנאי, היישוב היהודי (לעיל, הע' 4), עמ' 207, הע' 46 בעמ' 335 למד על ישיבה זו מספר שמע יעקב לר' יו"ט אלגאוי, על הקמת הישיבה בשנת תצ"ח ועד פרטים. ויש להשלים את התיאור על פי המובא כאן.

²³⁹ מכונה "מופת דורנו הרב המופלא" ע"י הרחי"א שה"ג בערך ר' חיים אלפאג'ר הוקו, זקנו. וראה רח"מ, אור החיים, מס' 854, עמ' 380; פרומקין-ריבלין, תח"י, ג, עמ' 169.

²⁴⁰ כינף זה מציין את עמידתו בראש הפקידים בירושלים, וראה על סדר תפקידיהם, ברנאי, (לעיל, הע' 4), עמ' 89-91. ר"א רולו שימש בתפקיד הפקידות לפי התאריך שלפנינו, תצ"ט (שנת ודפסת חוט המשולש) עד לשנת תקי"ד, שבה הגיע לזקנה מופלגת וחכמי ירושלים ביקשו למנות תחתיו את רחמים כהן, ראה בניהו, ותח"א, עמ' שפא-שפב, עפ"י פנקס קושטא. בפנקס זה ישנם פרטים נוספים על פקיד זה, ולא כולס לשבתו, ראה. ברנאי (כנ"ל), עמ' 90, 93-95, הע' 70, עמ' 286, הע' 75, עמ' 287, הע' 106, עמוד 289. והע' 116 עמ' 290; והנ"ל במאמרו (לעיל הע' 11), עמ' 277-278, 279-287.

²⁴¹ ראה לעיל, הע' 78, את ההשערה שפאשאריליו = פאשארניו, חזו הכינוי ל-"ריגה".

²⁴² פנקס "פקידי ירושלים בקושטא", כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה, מס' 0151, וצילמיו במכון בן-צבי ובית הספרים בירושלים. ברנאי העתיק מתוכו כמה תעודות בחיבורו הנזכר לעיל (הע' 4), והוא מכין את כל הפנקס לרפוס. הנני מודה לו אף כאן על שהעמיד לרשותי את העתקותיו מן פנקס זה. חלקם בלאדינו ותורגמו בידי מר אבנר לוי ואחרים.

ליורני ולקציניה על עסק הלז טופס כתבא לוטה תוך זאת. הם מעלתם ממנה יראו וכה יכתבו עליו לפרנסי ליורני ורבניה ויפרטמו מעשה האיש הלזה באותן הגלילות, אולי יאשם ושב ורפא לו".

פעולות פקיד קושטא נשאו פרי²⁴⁴, הם זכו לסיוע רב מן אחד מעשירי ליורנו ה"ר שלמה עגיב²⁴⁵, שלקח על עצמו את הטיפול בענין הקדש זה, וכדבריו השקיע בעבודה זו שנים הרבה והוצאות כספיות²⁴⁶. הוא עבד במסירות רבה למען הישיבה עד כדי כך שנחשב כמייסדה ומסתבר שנשא גם בעצמו בעול החזקה הישיבה. לכשנתייסדה סוף סוף אחר כל התלאות והמאמצים של עשרות השנים כפי שתוארו בדפים אלו, נקבע שמו של עשיר ועסקן זה בשם הישיבה, "חסד לאברהם [נתן] ובנין שלמה [עגיב]"²⁴⁷. בראש ובראשונה עלה בידו להוציא את "הבתים של מר אברהם רוסו נ"ע שהיו אבודים כפי שידוע כל-העולם"²⁴⁸, תוך הוצאות שונות. עגיב היה ככל הנראה אדם בעל מרץ רב

244 הפנקס הנ"ל, דף 34, ברנאי, שם, נספח ג, עמ' 227—229, מכתב הפקידים למהר"ש אלגאזי מ"א ניסן תק"ח. במכתב זה הם מבקשים מאתו להשפיע על מקדש מסויים שיפקיד את כספי העובד אצלם ולא ביד איש פרטי, וראה לעיל, הע' 171, ובתוך הדברים (שם, ושם עמ' 228): "ולכד ידע ליה למר הקדש המנות השיש הגביר ה"ר אברהם בן נתן נ"ע שבליורני, כמה טרחות ויגיעות יגענו ומצאנו הודות ושבחנות לאל ית' וית' יצא פיר[ותיו] לאורה, וע"י [ועל ידינו] ממש שולחים פירות הקדש הנז' לחכמי הישיבות שבג' ארצות ית"ץ [ירושלים, חברון, צפת, ת"י]...".

245 הרב חיד"א מזכירו בספר מסעותיו, מעגל טוב השלם, הוצ' מקיצי נרדמים, עמ' 66 הע' 4. וראה בניהו, החיד"א, עמ' תקב, תקבא, תקמז. על חלקו החשוב של גביר זה לישיבת חסד לאברהם, למדתי: תחילה מן הקולפון לחסדי דוד על תוספתא סדר טהרות, כ"י בית הספרים הלאומי בירושלים מס' 2933: 8: "גשלים ביאורנו... בקרתא קדיש[...]. הכא תרגימו נהוריתא בבית [...] חסד] לאברהם נתן... ובנין שלמה עגיב הפקיד המרום ול[...] בקושטא בעליתא חרעו לברכה הגבר הוקם על האיש משה ואת טוב איש חי יוכו יחיו...". זהו כ"י המחבר, ר' דוד פארוך, שהיה ראש ישיבה זו לאחר שעלה לא"י. ראה מה שכתבתי, לתולדות ר' דוד פארוך, תרביץ, מב (תשל"א), עמ' 503—506: שם דרכו, שעלה לארץ בין השנים תקל"ו—תקמ"ב, על פי הסכמותיו והקדמותיו. אמנם כעת נראה לצמצם יותר, ולקבוע עליו לטוב תקמ"א או תקמ"ב, לפי כתב התקנות של "חכמי ומנהיגי משיגתי ופקידיו וביורני וטובי עה"ק ירושלים ת"י בכח המב"י [המסור בידינו] מחזירים וחסגנים פקיד קושטא וע"א, מ"שליש התיכון לחוש אדר שנת התקמ"א, שבספר התקנות של ירושלים, ס' נא, דף לט, ע"א—דף מ, ע"ב. הרד"פ אינו בין החתומים שם, וצריך לומר שלא היה עדיין בירושלים אז. יש עוד להוסיף כי עגיב נזכר בהקדמה לספר שו"ת מקיץ בן חי ל"ר אברהם קאניטי, קושטא תקי"ז: "בני הגביר הפקיד דשיבתינו חסד לאברהם ובנין שלמה בעה"ק ירושלים ומצודתו פרושה בעה"ק צפת וחברתו... סניור שלמה עגיב". באמצעותו העבירה חברת פדיון שבויים בליורנג, בשנת ת"ק כסף לטיפולי, ראה כ"י מונטיפיורי 467 (וצילומה במכון לחצולמי כ"י בבית הספרים בירושלים ס' 5367) איגרת א. יש לציין, כי מצאצאי משפחת עגיב תמכו בישיבת "חסד לאברהם" עד לימי מלחמת העולם השנייה. ראה א' חיים, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר, ירושלים 1971, עמ' 74, 78.

ואיש מעשה וכפי שהוא כתב במכתבו האמור: "אם הייתי קמצן לכתוב לוומי הסיבה היא רק שאני מעריך יותר את המעשים מאשר את הדבורים"²⁴⁹.

ר"ש עגיב דאג לכל הנהוץ עבור ייסוד הישיבה, לסידורים הכספיים, לרכישת ספרים, לשכירת מבנה ולריהוט הישיבה. מעל לכל טיפל בעצמו וקבע את חברי הישיבה שנתמנו על ידו, תוך דיונים עם פקיד קושטא ועם הפקידים בירושלים. בדרך כלל פעל בשיתוף עם פקיד ירושלים שבקושטא. בירושלים נבחרו הרב ר' חיים פיפאנו והגביר ר' אברהם אלחאדיף כפקיד הישיבה.

בכ"ז ניסן תק"ח²⁴⁸ כתבו פקיד ישיבת חס"ל ובנ"ש לפקיד קושטא בענין המינויים בישיבה וסדרם המדויק של המתמנים שכנראה קבע את מעמדו של כל אחד מבני הישיבה ושכרו, לפי המספרים מאחד עד עשר²⁴⁹. במכתב זה הם מודיעים שלקחו כבר חצר עבור בית המדרש הזה ושבע"ה בר"ח אייר תק"ח יתחילו החכמים ללמוד בישיבה.

לראשה של הישיבה הזו נתמנה ר' יצחק הכהן (רפאפורט)²⁵⁰, איש ירושלים, לשעבר תלמידו של ר' חזקיה דה סילוא, שליח ירושלים ואחר כך רבה של איזמיר עשרות שנים. חיבר "בתי כהונה". לאחר פטירת ר' חיים נעים משה מזרחי, ד'

246 מתוך מכתב בפנקס הנ"ל, דף 128.

247 כנ"ל, בהע' 240.

248 בפנקס הנ"ל, דף 128.

249 והשווה מכתבם של פקיד קושטא לר' יצחק הכהן, פנקס שם דף 66, ברנאי (לעיל, הע' 4), עמ' 332—333. לפי רשימה זו נתמנו לחברי הישיבה: ר' יצחק הכהן (רפאפורט) ראש הישיבה; הח"ר צמח בר שמעון—נתמנה ע"י הגביר סיר אג"ף (ברשימה משנת תק"ח מ"המעלות לשלמה" ראה לעיל, הע' 11 ר' צמח הוא ראש הישיבה); הח"ר אברהם קאניטי (ראה לעיל, סוף הע' 240) נתמנה ע"פ הנז' (ברשימה הנ"ל השני הוא ר' נסים שלום); הח"ר אליהו ישראל נתמנה ע"פ הנז' ואנחנו (=פקיד קושטא) מנינו אותו בנומרו שבע, חכם זה הוא בנו של ר' משה ישראל (לעיל, הע' 233—ברשימה הנ"ל הוא השלישי); הח"ר יעקב דאדון נתמנה על פינז (ברשימה הנ"ל הרביעי הוא ח"ר שבתי אנגיל, ראה להלן); ה"משליל יוסף בר שמעון נתמנה ע"פ הגביר הנז' (ברשימה הנ"ל החמישי הוא ח"ר יהודה בר שמעון אחי ר' צמח ואולי אחי ר' יוסף וראה להלן); הח"ר אברהם צורנאגה, הגביר מנאו בקבע ואנחנו כתבנו אליו שיונח לשעה ושיחמנה בקבע ע"פ רום מעלתו (ברשימה הנ"ל השישי ח"ר דוב אשכנזי ינקרא כן ע"ש שמתו בניו); הח"ר שבתי ב"ר אברהם אנגיל נתמנה ע"פ הנז' (ברשימה הנ"ל השביעי ח"ר שמואל אלחדיף); הח"ר אברהם סומאן נתמנה ע"פ הנז' והח"ר יאודה בר שמעון נתמנה ע"פ הנזכר. במכתב מכ"ז ניסן נזכרו כמה חכמים שנכנסו באופן זמני לירושלים המספר עשרה, ולכשיגיעו החכמים הקבועים יצאו הם מן הישיבה לפי סדר מסויים שנקבע שם. אלה הם: חכם יצחק נסים שלום (השווה לעיל, "שאח"כ נכנס קבוע בשנת תקי"ח), המר דוב הכהן, המר חכם עזרא פאפולא, המר חיים מעלי הכהן. נוסף להם נתמנו גם ששה תלמידים-בחורים: ח' יאודה בולד, ח' מנחם בכר יוסף, ח' מאיר זאמיני (זאמלר?), ח' [...] ששון, ח' בנימין פאפורטאס, ח' מנחם הלוי.

250 שם, פנקס דף 66. שני מכתבים אליו מפקיד קושטא על סדר נסיעתו לירושלים מ"א אדר תקיט ומכ' אדר תקיט. בסוף המכתב הראשון: "אין זה לקט אלא שכחה מר ניהו רבא יגמור לטובה כאשר נדר בפיו זו צדקה על ענין קצבת בני מאתא דמלכא...". מסתבר

תמוז תק"ט²⁵¹, נתמנה גם לרב העיר, ותלמידו הרב חיד"א כתב את כתב הרבנות שלו מכוללות העיר²⁵².

ישיבה זו שהיו לה חבלי לידה קשים. כל כך זכתה לעומת זאת לחיים ארוכים והיא נתקיימה כאחת הישיבות החשובות ביותר בירושלים, עד סמוך למלחמת העולם הראשונה וראשה האחרון היה הראשון-לציון הרב יעקב שאול אלישר²⁵³. מבין ראשיה ראוי לציון את הרב ר' דוד פארוז שעלה לארץ בשנים תקמ"א—תקמ"ב ושימש בישיבה זו עד שנת מותו תק"ן²⁵⁴. אחריו, בשנת תקנ"א נתמנה לראשה הרב חיד"א, אף על פי שלא היה אז בארץ ושב בליורנו²⁵⁵. אחריו נתמנה חתנו של הרחיד"א ר' אברהם פארוז בנו של הרד"פ²⁵⁶.

שהכונה היא לקצבת עירו איזמיר כחלק ממשכורתו של ר' יצחק הכהן. אביו ר' יהודה ממספחת רפורט מגזע כהונת עולם אשר בלובלין תלמידו הרחיד"א בשה"ג בערכו, וראה עוד שם מערכת ספרים ערך מנחה בלולה, "פירוש החומש... ויברו הרב אברהם הכהן רפאפורט וכו'... ויש שינוי כי בשער כתוב רפא מפורט ובסוף כתוב בר יעקב הכהן רפא ז"ל מפורט. ואח"כ כתוב כמחזירי אברהם מפורט ע"ש ונראה דהכל הולך אל מקום אחד. וראיתי למוריני הרב מהר"ר בעל בתי כהונה שבכתב ש"כ לאשכנזי חתם עצמו יצחק הכהן רפא פורט מגזע כהונת עולם. אשר בק"ק לובלין. וראיתי חתימת אביו של מוריני הרב חנו ויהיה חותם יהודה הכהן אשכנזי וכשאמרתי זה להגאון מהר"ר יהושע בעל פני יהושע שמח ואמר דילכו אמרי דילנא הוא כי נצר מטעיו שלנו. ומספחת רפא פורט היא קשפה מיוחדת וגדולה באשכנזי ופולין. ר' יהודה נשא את בתו של ר' דוד הכהן מחכמי ירושלים ומבית דינו של מהר"ם גאלנטי והיה איפוא גיסו של ר' יעקב הכהן אב"ד ור"מ צפת. ראה לעיל, הע' 237. ראה עליו יערי, שא"י, 299—300. על ר' יצחק ראה שם, עמ' 423—425; בניו, הרחיד"א, עמ' שלט—שמו.

251 לעיל, הע' 234.

252 שה"ג בערכו.

253 ר' שניאור זלמן ב"ר מנחם מנדל, זכרח ירושלים, ירושלים תר"ל, דף ו, ע"א. הרב יש"א ברכה נפטר כ"ה בתמוז תרס"ו וראה עליו ריבלין, השלמות לתח"י, ג, עמ' 310—311. שטר הקדש נתן הראשון, ה"ק באוספו, ראה לעיל, הע' 150.

254 לעיל, הע' 245.

255 ברנאי (לעיל, הע' 4), עמ' 332, הע' 4 תמך מנין לו לבניהו, חיד"א, עמ' עה, תכב—תקכ, תקכא, שהחיד"א עמד בראש ישיבה זו. אולם עיין בניהו, שם, עמ' עא—עב, שכן יוצא מפקט חשבונותיו של החיד"א, מה שיש לי ביד הג' הרמים רצ"ו [רחפי צדקה וחסד] סי' ריקאנטי חלק הראש מוחל [מחסד לאברהם] ובנין שלמה, 54 טאלארוס כל שנה, וכידוע שראש הישיבה היה מקבל סכום גבוה יותר מאשר שאר בני הישיבה. ומכאן יש להשלים, כפי שהשלים בניהו במעשה בית דין, שם, עמ' תקכ: "ועל דבר סך פייסאס שלש מאות ושמנים, ושבעה ששאר חייב בעת פטירתו של הרב המנוח, היקף כה"ר שלמה עגב גר"ו, על מה שהיה נתון הנ"ל בחייך חולו מדי שנה בשנה בשביל [חיותו] ראש של מרדכי חסד לאברהם ובנין שלמה הקבוע בעיר ירושלים תובב"א".

256 נפטר ו' באייר תק"פ. ראה עליו פרומקין-ריבלין, תח"י, ג, עמ' 98, 201. פרומקין, שם, עמ' 96; מספר על ביקורו בישיבה זו תנינו בפנקס הקבלאים [היא"צ], וראה שם, עמ' 201, שקיבל פרומקין את פנקס הישיבה מאת הרח"י ר' יעקב שאול אלישר. וראה עוד עליו בניהו, החיד"א, עמ' תצו—תצט, ובמאמרי (הנזכר לעיל, בהע' 245), עמ' 504. נישואיו עם בת החיד"א היו בסוף תקמ"ג או ראשית תקמ"ד ראה בניהו, שם (ובטעות דפוס שם: תקנ"ד).

נספח

לשאלת בתי הכנסת בירושלים במאה ה"ז והי"ח

ראינו¹ שק"ק תלמוד תורה שהוא, הסמוך ל"גדולה ספרדית", משמש ללימוד בבית מדרש ואף כ"מקום הוועד" שמובנו ככל הנראה, מושב בית הדין שהיה קבוע במקום זה. שני בתי הכנסת ק"ק ציון וק"ק תלמוד תורה, נתקיימו עד שנת תש"ח, ושוב נחודשו ונתיישבו בשנת תשכ"ג, בחסדי ה' עלינו, ונודעו בשמות בית-כנסת "רבן יוחנן בן זכאי" ובית-כנסת "אליהו הנביא". עוד נוספו להם וצמוד להם, שני בתי כנסיות "ק"ק אמצעי" ו"ק"ק איסטנבולי".

בתקנה לענין עלייה לתורה של אורחים ועולים בירושלים משנת תקס"ב, נתפרש סדר ייסודן של בתי-הכנסת, הנזכרים². נאמר שם, שמימות עולם מנהג ירושלים שהעולים או האורחים, עולים שבת ראשונה לתורה בק"ק גדול (= ציון) ובשנייה בק"ק תלמוד תורה, ואם אינם שוהים בעיר אלא שבת אחת עולים בה בשני הקהלים "לתועלת הק"ק". עוד נאמר שם: "זהו מנהג, עה"ק ירושלים ת"ו מומן קדמו, וחודשות מקרוב שנתיישבו ק"ק האמצעי שהיה עזרת ק"ק הגדול ואחר כך נתיישבו העזרה מבחוץ הנקרא היום ק"ק איסטנבולי".

בתקנה הזאת הוסדר שיש להעלות העולים בק"ק אמצעי קודם לק"ק איסטנא-בול, לפי שאמצעי קדם בעשרים שנה להתייחדות האיסטנבולי. יש לשער שק"ק איסטנבולי נוסד בזמן לא רב לפני התקנת התקנות האלו (בערך תק"נ—תק"ס) ונמצא ייסוד האמצעי בערך בשנים תק"ל—תק"מ. יש לציין כי המספר באיגרת לקרפי משנת שפ"ה³ עלה לתורה בשבת ראשונה ב"ב"ה גדולה של ספרדים לשלישי, ובשבת שלאחריה ב"ב"ה של ת"ת גם כן לשלישי. גם בספור על עליית המקובל ר' אברהם רוויג נזכר נהג זה⁴. הידיעות לתולדות בתי כנסת אלו דלות מאוד⁵. ויהי הקהלים הראשונים הנ"ל עם בתי-הכנסת הידועים

1 ראה לעיל, הע' 38.

2 ראה ספר התקנות, ירושלים תר"ב (מהדורה מחודשת עם הוספות, שם, תרמ"ג), סימן ס.

3 שפרסם קויפמן ראה לעיל, הע' 38, עמ' 83.

4 ראה ר' מאנן, התישבות המקובל ר' אברהם רוויג. ונחברתו בירושלים בשנת התס"ב, ציון (מאסף) ו (תרצ"ד), עמ' פא—פב: "הזכרת לקום לילי בבית הכנסת ספאניולו כי כן המנהג... וכן עושים בשבת שליה ראשי בה"כ של תלמוד תורה ובשלישית בה"כ אשכנזים".

5 ראה מ"ד גאון, לקורות בית הכנסת קק"ג ריב"ז בירושלים, לוח ירושלים (בריקר), תשי"ג, עמ' קעו—קעט.

כיום, והשאלה מי מהם הקודם, האם זה המכונה "ריב"ז או זה המכונה "אליהו הנביא" אינם ברורים. לדעת י' פינקרפלד⁶ הקדום הוא ביהכ"נ "אליהו הנביא" שמבנהו חללו מרובעים⁷, ואילו לדעת ד' קאסטו⁸ ביהכ"נ "ריב"ז הוא הקדום. קאסטו אף מנסה לקבוע את שנות היווסדם. את הראשון קבע לשנים 1606—1610 ואת השני לשנים 1615—1625⁹. מר' א' ריינר העירני, בצדק, כי דעת קאסטו אינה מסתברת, שכן קשה להניח שהורשו היהודים באותה תקופה לבנות להם בית-כנסת, חלל בית-כנסת "ריב"ז בנוי מלכתחילה להיות בית-כנסת. מסתבר שתחילה נשתמשו במבנה קיים או בחורבה קיימת, עובדה המתאימה לצורת בית-הכנסת "אליהו הנביא", ומכאן אי-התאמתו מבחינה ארכיטקטית לשמש כבית-כנסת. מאוחר יותר כאשר הוטב מצבם הורחב ה' להם, והיה דוגע בתחום היחסים עם המוסלמים, יכלו להתקין להם בנין הבנוי במיוחד להיות בית-כנסת. מעתה הפך המבנה הקודם "אליהו הנביא" להיות בית-מדרש וכמקום הוועד בשם "ק"ק תלמוד תורה", צמוד לבית הכנסת "ריב"ז" (=ק"ק גדול / ציון).

מכל מקום ברור שבתקופה זו שאנו עוסקים בה, סוף המאה הי"ז, זמן הר"י חאגיז ומהר"ם גלאנטי—ק"ק גדול הוא בבית הכנסת "ריב"ז ואילו ק"ק תלמוד תורה היה בבית הכנסת "אליהו הנביא". שכן בתשובה של ר"י חאגיז¹⁰ מוצאים אנו יתיאור פיוז המתאים לכך: "נוהגין כאן בירושלים תוב"ב שמקיפין בס"ת פתוח בכל בית הכנסת להראות את העם כן. מפני שביהכ"נ הגדול הוא ארוך וצר, אורכו פי ג' או ד' מרתבו [= "ריב"ז" שמידותיו: 20×8:20] וכשהעם רבה מפני העולים לרגלים, ישארו הרבה בעזרה, ולא די כדי שיראו כולם פניו הכתב במה שיגביהו ס"ת בתיבה, ולכך הוצרכו לסבב ג"כ בעזרה. גם בק"ק ת"ת ערשים כן מפני הרואין"¹¹.

פוט נוסף לתיאור בתי הכנסת הללו מצוי בחיבורו של ר' יצחק הכהן

- 6 בתי כנסיות בארץ ישראל, ירושלים תשי"ז, עמ' יט.
- 7 ראה להלן. איני יודע משום מה הוא קורא שם, לק"ק האמצעי—קהל ציון?
- 8 ארבעה בתי הכנסת הספרדיים שבירושלים העתיקה, קרמנוניות, שנה ה', חוברת 3—4 (חש"ל ג), עמ' 135—137.
- 9 שיקוליו בקביעת תאריכים אלו אינם ברורים. מכל מקום האם במשך עשרים שנה שעברו מאז התריבו המוסלמים את ביהכ"נ הרמב"ן (שמ"ו 1586), לא היה בית כנסת לקהילת וירושלים? את ייסוד ביהכ"נ האמצעי קבע שם לשנים 1702—1720, אמנם מלשון התקנה שהבאנו לעיל משמע שהוקם בשנים תק"ל—תק"מ/1670—1680.
- 10 שו"ת הלכות קטנות, תנציה תס"ד, ח"ב, סי' רנ"ה.
- 11 ועיין לעניין מנהג זה ובשאלות ההלכה הכרוכות בו, ר' מיוחס, בכ"ר שמואל, פרי האדמה, שאלוניקי תקי"ב, ח"א, הלכות תפילה, פ"ב; ר' ישראל יעקב אלגאזי, אמת ליעקב, קושטא תקכ"ד, דף יב, ע"א; ר' משה מרדכי יוסף מיוחס, בריכות המים, שאלוניקי תקמ"ט, דף ג; ר' רפאל אהרן ו' שמעון, שער המפקד, נא אמון תרס"ה, הלכות קריאת ס"ת, סי' יז, ע"ב.

רפפורט¹² המספר את מה שראה בצעירותו¹³: "ובארץ העצי... ראיתי כמה גדולים ובעלי סוד ה' ליראיו עומדים להתפלל באמצע העזרה. גם בקהל ת"ת אשר שם, אין שם אלא כיפה קטנה במקום ההיכל, ואנשים בה מעט, ורוב הקהל מגולה..."¹⁴. לפי תיאורו של קאסטו (לעיל, הע' 8), דומה שעקבות מצב זה של כיפה קטנה וכו' נתגלו דווקא בביכ"נ "ריב"ז, אולם קאסטו לא פירש שם באופן מספיק כיצד הגיע לדעה זו, וכמו-כן לא פירש כלום אודות מצב התקרה בבית הכנסת "אליהו הנביא".

כיוון שהוכחנו שק"ק תלמוד תורה שימש כבית מדרש, שיערנו לעיל¹⁵ שאולי היה בה מקום ישיבת "בית יעקב ויגה", ויש להעיר כי אצל בניהו¹⁶ מובא מהקדמת ר' יוסף הכהן לספר זבח השלמים לר' משה גלאנטי¹⁷: "אברהם ישראל ויגה ואחיו כהר"ר יעקב ויגה זלה"ה אשר בנו להם דירה ועליה בקביעות בית ועד לחכמים", ולכאורה משמע מכך שנבנה בית מיוחד לישיבה זו, אלא שכתוב שם: "... אשר בנו להם דירת עולמי"ם] בקביעות, בית ועד לחכמי"ם] על יד הגאון הגדול מאריה דמתניתין כמהר"ר יעקב חאגיז!"

עוד יש להוסיף שק"ק תלמוד תורה הכיל מלבד בית כנסת, או בית מדרש, גם מבנים נוספים, ואפשר שהיו צמודים לו, כדברי ר"מ מלכי¹⁸: "והוא שלת"ת יש ג' או ד' חצירות וגם לקהל יש ב' חצירות..."

- 12 ראה עליו לעיל, הע' 250. בתי כהונה, איזמיר תק"ו, ח"א, סי' ה', דף ע"ב, ע"ב.
- 13 למד בירושלים אצל ר' חזקיה די סילוח, בעל פרי חרש, וראה לעיל, ליד הע' 250, בסוף ימיו חזר לירושלים ונתמנה לרבה.
- 14 תשובה צורה זו של בית-כנסת לצורת בתי הכנסיות בבבל—עיראק בדורות האחרונים. ראה ר' ששון, מסע בבל, ירושלים תשט"ו, עמ' קכב—קכג, ושם לחזות י"ג בעמ' רנ"ד, רנ"ו. לשאלות ההלכה שבגידיון זה ובמנהג ירושלים הנ"ל ראה רממ"י מיוחס, בריכות המים, שאלוניקי תקמ"ט, דף א, ע"ב; הרחיד"א, ברכי יוסף, אר"ח, סימן ז, אות ב; מנהגי ירושלים שבספר תקנות ירושלים (לעיל, במאמר, הע' 2), דף ג, ע"ב ורר"א ו' שמעון, שער המפקד, נא אמון תרס"ח, הלכות תפילה, סימן א.
- 15 הע' 38.
- 16 פעולתם וכו', עמ' כ, הע' 71.
- 17 ר' יוסף הכהן וזה מתלמידי ישיבת ויגה בזמן מהר"ם גלאנטי. ר"מ חאגיז מסר לו את החיבור הזה של זקנו ור"י הדפיסו באמסטרדם תס"ח.
- 18 לעיל, במאמר, הע' 3, מחברת א, עמ' 32.

תוספת להע' 31:

הובאה שם צוואתו של ר' אברהם ישראל פאסאריניו (=ויגה), כפי שנזכרה במאמרו של ש' טואף. בעת קריאת ההגהות למאמר זה מצאנו את הצהרה הזאת בקובץ של צוואות שבארכיון קהילת ליורנו. צילום מן הפנקס הזה מצוי בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, מס' HM 2806A. אמנם התאריך אינו שווה לזה שנקסר במאמר הנ"ל. הצוואה הנוכחת היא מיום 24 באוקטובר 1678. שם בסעיף 19 הזכיר את עסקי הישיבה. הוא מודיע שם על ייסודו של הישיבה על ידי הרב יעקב האגיו, ושאהר פטירתו נתמנה תחתיו הרב משה גאלנטי. נזכר שם גם קרובו יוסף פינסו שטיפל בישיבה ושאהר מותו המשיכה בכך אשתו רחל פינסו. היא ינעזרה על ידי הרב משה גומץ-פאטו; מתברר שם שאף עזבונו של אחיו ר' יעקב, שמת לפניו, היה כנראה תחת רשותו. הבספים שהניח הנ"ל היו בסך 4000 דוקאטים ונציאנים מופקדים בבנק בתציה, ונושאים רבית של 4%, והיינו 160 דוקאטים לשנה. המצוה עצמו, בנוסף ל-200 פייסוס שמן נכסי אחיו נתן 400 פייסוס בכל שנה. הצוואה כתובה בספרדית בגופן שלהם ותודתי לידידי ר' חנוך רוניק, שקרא את התעודה (40 סעיפים) ותרגם את סעיף 19.

תוספת להע' 78:

בעקבות זיהוי ויגה=פאסאריניו, העירנו מר רנאטו שפיגל על התעודה שפירסם י' זנה (ראה לעיל, הע' 31), עמ' 154. בין מנהיגי הק"ק שבאו על החתום בהסכמה להרשות לספרדים וליוואנטני לייחד להם כיכין לעצמם, חתום: "אברהם ישראל פאסאריניו (?)", מסתבר שיש לקרוא: ... פאסאריניו, והוא איפוא ראוי ויגה שכנראה עבר אח"כ לליורנו. מעתה מסתבר שר' יעקב ויגה הנוכח שם (עמ' 158) הוא אחיו.

תוספת להע' 96:

תופעה זו שמצאנו אצל ר' חזקיה דה סילוזה ור' אברהם הלוי מוצאים אנו דוגמתה אצל ר' משה קורדובירו, פרדס רמנים, מונקאטש תרס"ו, הקדמת הספר: "נאום הצעיר משה בן לא"א כ"ר יעקב קורדובאירו ראותי ימי חילות חלפו עברו למו ברדפי כל תאות, וכלו באפס תקות, וידי בהגיעני קוני אל שנת העשרים ושער צהוב צמח, ויעירני קוני כאיש אשר יעור משנתו ואומרה אל נפשי ... וידי כשמעתי את קול הקריאה חומה ותאמר אקומה נא ...".

לתולדות האשכנזים בארץ-ישראל בין השנים תפ"א—תקל"ז (1720—1777) והתמיכה הכלכלית בהם

יעקב ברנאי

עד לחורבן ה"הצר" האשכנזית בירושלים בשנת תפ"א (1720), ישבו רוב האשכנזים שבארץ-ישראל בירושלים. בה היתה, במאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח, קהילה אשכנזית מאורגנת וגדולה למדי.

1 אלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה:

אהבת ציון — ר' שמחה מזלאוויץ, אהבת ציון, הורדנא תק"ן.

בנייתו — מ' בניהו, קהל אשכנזים בירושלים בשנים תמ"ז—תק"ה (1687—1747), ספונות, ב (תשי"ח).

בניהו, קונטרס — מ' בניהו, קונטרס על חלוקת כספי ארץ-ישראל מארצות אשכנז, סורא, א (תשי"ד).

בן צבי — ר' בן צבי, הישוב האשכנזי בירושלים לאחר עלייתו של ר' יהודה החסיד, ירושלים (רבעון) א (תשי"ח).

ברילינג, קהילת היידינגספלד — ד' ברילינג, קהילת היידינגספלד וחסה לארץ-ישראל, ירושלים (רבעון), ד (תשי"ג).

ברילינג, מעות א"י — ד' ברילינג, על מעות א"י באוסטריה בשנת 1723, ציון, יב (תשי"ז).

ברילינג, ספר ליכטיגפלד — B. Brillling, Die Tätigkeit des Jerusalemer Sandboten — Pétachja b. Jehuda Wahl Katzenellenbogen in Westeuropa (1735-1750), Festschrift I. E. Lichtigfeld, Frankfurt/M, 1964.

ברילינג, צפת — B. Brillling, Das erdbeben von Safed, Zeitschrift für die Geschichte — der Juden, VIII, 1971.

ברילינג, שלוחי א"י — ד' ברילינג, על שלוחי ארץ-ישראל בגרמניה, סורא, ד (תשכ"ד).

דיסרטציה — י' ברנאי, הישוב היהודי בארץ-ישראל בין השנים ת"ק—תקל"ז (1740—1777) וקשריו עם התפוצות, ירושלים תשל"ה (בהדרכת פה"פ ש' אטינגר).

היילפרין, ועדים וקהילות — י' היילפרין, על יחסם של הקהילות והקהילות בפולין לארץ-ישראל, ציון, א (תרצ"ו).

היילפרין, חסידים — י' היילפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ-ישראל, ירושלים ותל-אביב תשי"ז.

היילפרין, פנקס — י' היילפרין, פנקס-ועד ד' ארצות, ירושלים תשי"ח.

הש"ל — א"י השל, ר' גרשון קוטובר, פרשת חיי תליתיו לארץ-ישראל, HUCA, vol. 23, (1950—1951).

יערי, אגרות — א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת גן תשי"ל.

יערי, דפוס קושטא — א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז.

Library of the History of the Yishuv in Eretz-Israel

SHALEM

Studies in the History of the Jews in Eretz-Israel

VOLUME II

Editor Joseph Hacker



Yad Izhak Ben-Zvi
Jerusalem 1976